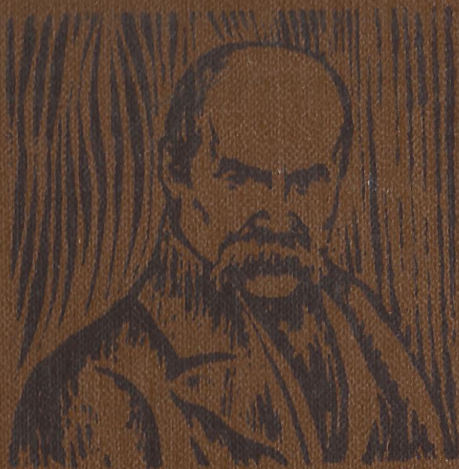

821/4771'06
1-98

ОКСАНА
ИВАНИЧЕНКО

ОКСАНА ІВАНЕНКО

ТВОРИ В П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ

Для молодшого та середнього
шкільного віку

Художник
Василь Євдокименко

Київ • ВЕСЕЛКА • 1984

У2 (ср/)
I-18

ВКРЕС
В КАТ. ЛОГ

10
072

Во второй том собрания сочинений известной украинской советской писательницы, лауреата Республиканской литературной премии им. Леси Украинки вошли рассказы о В. И. Ленине, о школе, о судьбах детей в годы Великой Отечественной войны, очерки, а также исторические повести «Печатник книг невиданных», «Богдан Хмельницкий» и другие.

у 012213 / 1 По: аб

Рецензент
Борис Комар

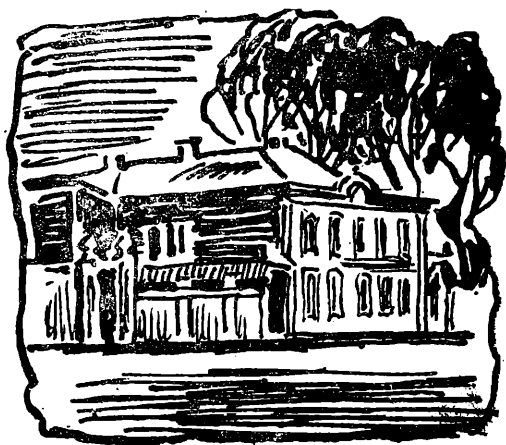
П

Первомайское РУ
ЦЛС
г.р. Комар

ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
ВИБЛИОТЕКА
РУ

I 4803010200—118
M206(04)—84 220.84.

© Издавництво «Веселка», 1984,
художне оформлення

НАД ВОЛГОЮ

ПЕРВАЧКИ В УЛЬЯНОВСЬКУ

Над широкою Волгою стоїть місто Ульяновськ. Першого вересня тут, як і скрізь у Радянському Союзі,— перший день навчання.

Учителька Ніна Олександрівна зібрала своїх первачків, поставила в пари і сказала:

— А тепер я поведу вас в той саме клас, де колись учився маленький Ленін — Володя Ульянов.

— І ми теж там вчитимемося? В тому ж самому класі? — петерпляче вигукнув Женя.

Усі діти, які сьогодні вперше прийшли до школи, вже знали, що цього хлопчика звать Женею, бо він весь час крутився, перебивав учительку запитаннями і ніяк не міг заспокоїтися. Маленькій Олі з великими білими бантами в охайних тоненьких косичках було дуже неприсмно, що його поставили, як навмисне, в парі з нею. Але ж не буде вона вередувати і каверзувати з першого дня в школі! Вона мовчала й намагалася не звертати на нього уваги. Може, потім учителька побачить, як це Олі неприсмно, і сама посадовить її на парті з якою-небудь дівчинкою або принаймні не з таким хлопчиком, що весь час випинається!

— Ні,— спокійно відповіла Жені вчителька,— ми там проведемо лише перший урок, ваш перший урок у школі, де вчився колись маленький Ленін.

От учителька дуже сподобалась Олі, та й, напевно, всім дітям: вона була така спокійна і так дивилася на них, ніби кожного вже давно знала.

— Бачите, діти, яка вам честь припала: ви й вчитися починаєте в тому ж класі, де вчився Володимир Ілліч, і живете в тому ж місті, де він народився. Тільки наше місто раніше звали Симбірськ, а тепер звать...

— Ульяновськ! — вигукнув Женя. Наче крім нього ніхто про це не знає! Але Ніна Олександрівна і зараз на нього не розсердилася, а спокійно вела далі:

— Аякже! Звичайно, ви всі знаєте, що наше місто звать Ульяновськ. Ульянови — прізвище родини Володимира Ілліча. А Леніним Володимир Ілліч почав називатися, коли ви-

ріс, став революціонером, і це ім'я його знають в усьому світі. Багато людей хочуть побачити місто, де він народився, де мпнули його дитячі, юні роки.

Справді, і маленька Оля, і всі діти знали, що в їхньому місті, особливо влітку, дуже багато туристів, не тільки з усього Радянського Союзу, а й з різних країн світу.

Сьогодні всі дорослі милувалися, як першого вересня діти йшли до школи — з букетами квітів в руках, дівчатка в білих фартушках, з білими бантами в кісках. А в кого косички ще не підросли — однаково яось-то вже намагалися причепити бант на голівці.

Найдужче хвилювалися первачки. Оля встала сьогодні раніше за всіх у домі, але й вона зовсім не знала, що їх поведуть саме в той клас, де вчився Ленін. Клас тепер був як музей.

Підходячи туди, навіть Жєня трохи втихомирився. Та ви думаєте, надовго? Тільки всі зайшли в клас і вчителька почала казати: «Сідайте, діти, за парти»,— як Жєня знову вихопився:

— А де сидів маленький Лєнін? Я хочу там сісти!

— Ні,— похитала головою Ніна Олександрівна,— цю парту ніхто не займає.

І вона розсадила всіх дітей по-своєму — меншеньких наперед, а вищих на задні парти, щоб усім було добре і зручно. А Олі таки знову припало сидіти поряд з Жєнею! А потім вчителька розповіла дітям, що хоч маленький Володя був і веселий, і жвавий хлопчик, та на уроках завжди поводився дуже уважно, любив читати книжки, і тому вчився найкраще від усіх. А коли закінчив гімназію, одержав золоту медаль, і тепер, коли в Ульяновську хто закінчує школу на всі п'ятірки, тому видають атестат і медаль на урочистому святі в тому ж залі, де колись видавали Володі Ульянову.

Всі первачки до кінця уроку сиділи уважні, серйозні, і коли Ніна Олександрівна спитала: може, хто хоче якийсь віршик прочитати, тільки хай не кричить, а тихенько підніме руку,— всі попіднімали руки, і Олєчка прочитала:

Светит солнце ясное
В небе голубом.
О великом Ленине
Песню мы поем.

Дуже було шкода, що продзвенів дзвоник; але ніхто не схопився з місця. Всі дивилися на Ніну Олександрівну, а вона раптом так ласкаво усміхнулася і сказала:

— Я певна, що всі ви добре вчитиметеся і будете скоро жовтенятами, а потім піонерами. І знаєте що? Хай кожен з вас хоч одну хвилиночку посидить на тій парті, де сидів Володя Ульянов, і щоб кожен з вас пам'ятав, що він почав тут учитися. Тільки не шуміть, не поспішайте, всі по черзі, по порядку.

І кожен з учнів — хлопчики і дівчатка — посиділи на тій парті. Всі були як на святі, навіть Женя не базікав і нікому не заважав, а сидів свою хвилинку дуже серйозний, як дорослий.

Він, мабуть, думав, так само, як і Оля, як кожен хлопчик і дівчинка, які сиділи тут, що треба дуже добре вчитися, щоб і атестат тут же одержати. Хоча це й буде лише через десять років!

1976

НОВОРІЧНА ЯЛИНКА

Те, про що розповім, діялось дуже-дуже давно.

У Сибірську, місті над Волгою, взимку завжди холодно. А то трапилась якась особливо люта зима з вітрами, заметілями, що нагрібали кучугури снігу по всьому місту — на вулицях, на центральній площі. А що вже казати про околиці, про степові та лісові шляхи!

Залізниць було тоді зовсім мало, а про літаки мріяли лише поодинокі вчені. Люди їздили кіньми, і невідомо, коли було важче — чи в непролазну грязюку їхати, чи в такий бурян, що знявся над Волгою!

Та однаково батько, Ілля Миколайович Ульянов, поїхав. Одяг поверх шуби ще й кожуха, надягнув теплі рукавиці, хутряну шапку, а мама замотала його поверх шапки башликом. Попрощався з дітьми, сів у сани. Зарипіли полозки. Мама довго дивилася у вікно, махала рукою на щасливу путь.

— Ой лишенько,— зітхнула няня, не відриваючись від свого клопоту: завжди в руках щось було — чи панчішок в'язала, чи когось з маленьких бавила.

— Що поробиш,— мовила мама.— Він же з ревізією поїхав: у кожній школі вчителі чекають нетерпляче його поради, його допомоги. Як уявлю ці школи, наче від усього світу зараз відірвані, немов по очі, по самі віконця снігом заметені! А вчителі — це ж здебільшого молоді дівчата та юнаки, він же їх сам готував та умовляв на села їхати. І скільки шкіл нових при ньому відкрито!

Правда, сама раніше думала, що менше буде турбот, коли стане чоловік директором народних училищ у Сибірській губернії. Та де там! Сам хоче своїми очима на все глянути: чи добре школи працюють, чи посилають батьки дітей учитися, як учителі живуть; повезе їм нові книги, порадить в усьому.

А коли дома! Хіба є вільна хвилинка?

Минув день, другий. Мама частіше замислювалась, все робила мовчки. Зупинялась коло вікна, а за вікном така завірюха!

А няня наче думки її читала.

— Ох-ох-ох, що правда — то правда.

Старші діти — Аня і Саша — презирнулися. Звичайно, мама зараз хвилюється, тільки нічого не каже. У їхньої мами стільки діла, хвилювань та турбот про всю сім'ю! Добре, що вони, Саша й Аня, вже в старших класах гімназії, Саша мріє про університет, а Аня про жіночі курси в столиці. За Сашею на чотири роки молодший йде Володя. Як і старші, він вчиться блискуче і в усьому намагається наслідувати Сашу, хоч йому зараз тільки десятий рік. На рік менша за нього — Олечка, а то вже малеча — Дмитрик і Маняша. Он Маняша знову на руки до няні тягнеться.

Володя перехоплює погляд Саші і розуміє його. Мама непокоїться: адже тато вирушив у таку негodu! Треба швидше

закінчити уроки і побути всім укупі. І, не змовляючись, старші й середні, швидко упоравшись з уроками, збираються у великій кімнаті, де стоїть рояль. Велика — це відносно велика. Хоча в цьому будинку на Московській вулиці кімнат на двох поверхах багато, але ж усі вони малесенькі або прохідні, як у Володі, де ще й внутрішні сходи відбирають площу. Деякі кімнати просто як закапелочки, але ж кожен має свій куточок, своє місце, і скрізь дуже чисто. Тільки меншенькі сплять в одній кімнаті. Володя дуже задоволений, що його кімнатка навпроти Сашиної. А поряд з маминою — кімната Ані.

Володя знає: мама нікому не каже, коли хвилюється, коли втомлюється; але він давно помітив — її дуже заспокоює музика, вона любила грати на роялі, і як її добре слухати!

Мама сама і дітей вчить грати на роялі. У Володі прекрасний слух, він грає з нею в чотири руки не гірше за дівчаток, але чесно признається, що не може перевершити свою найближчу подружку Оленьку: бо Оленька вже як вирішить щось вивчити, то години сидітиме, а досягне свого!

— Мамо,— звертається до матері Володя,— пограй нам, будь ласка. Ми вже всі уроки повчили.

— Я пограю,— погоджується мати,— але з умовою: потім поспіваєте.

— Ну, таку умову легко виконати,— сміється син.— Правда, Сашо?

У нього з Сашею є улюблена пісня. Сьогодні вони починають її з особливим запалом:

Нелюдимо наше море,
День и ночь шумит оно,
В голубом его просторе
Много жертв погребено.

Старша Аня приєднується до співу, підбігає й Оленька, і її тоненький голосок звучить не менш завзято:

Облака бегут над морем,
Крепнет ветер, зыбь черпей,
Будет буря! Мы поспорим
И поборемся мы с ней!

— Ач, розспівалися! — заходить няня. — А може, вечеряти вже час? Малечу вже вкладати треба.

— А що, як тато приїде? — збуджено питає Дмитрик.

— А що, як тато? — повторює маленька Маняша, ще не дуже добре вимовляючи слова.

— Ми тоді розбудимо вас, обов'язково розбудимо! — обіцяє Аня.

— Вже ж скоро Новий рік, а тата нема, — сумно каже Оленька.

— А може без тата наступити Новий рік? — раптом лякається Дмитрик.

— Ні в якому разі, — заспокоює його Володя.

Малечу нагодували, відвели до їхньої спаленьки, а решта лишилася в їдальні за великим столом, за яким не тільки обідали, снідали та вечеряли, а й читали, грали в шаради, слухали татові розповіді. Хлопцям дуже подобалося, що тут на стіні висить велика географічна карта, і вони інколи наче роблять довгі й цікаві мандрівки, вигадуючи ігри з оповіданнями про різні місця і пригоди. Тут в їдальні стоїть мамина швейна машина: мама сама всім шве, перешиває. Рівномірний легенький стукіт машини інколи уривається: це і їй цікаво послухати хлоп'ячі вигадки, їй тепло на серці, що ростуть такі хороші діти, що така дружна сім'я.

Саме тут, в їдальні, на Новий рік ставлять ялинку. Не треба засмучувати дітей своїм хвилюванням про батька!

— Справді, — каже мама, — Новий рік майже на порозі, а ми ще ніяк не підготувалися. Нема тата, то й ми нічого не встигнемо зробити? Сьогодні ви вже свої уроки повчили, давайте, щоб часу не гаяти, візьмемося за наші ялинкові прикраси. У нас уже не так багато часу лишилося.

— Мамочко, — підхопила Аня, — ти чудово вигадала! От зразу ж, хлопці, несіть ваші фарби, клей, картон, а ми з мамою підберемо різні клаптики. Нянечко, ви нам дасте різноколірних ниток?

— І треба придумати якісь нові, не такі самісінькі іграшки, як торік, — зауважив Володя.

— Звичайно! Давайте зробимо якісь рухливі машини. Спробуємо, Володю? — запропонував Саша.

— А звірят? Ну що ж це за ялинка без зайців, ведмедів та лисиць?!

— Нянечко, мамо, напевне, у вас знайдуться непотрібні клаптики хутра від старих капелюшків та муфт?

— А я хочу робити гірлянди!

Одне слово, усі загорілися: адже щороку вони самі робили різні прикраси й іграшки для своєї ялинки. Хоча старші запевняли, що вони стараються для малечі, кожен захоплювався і намагався вигадати щось оригінальне. Навіть Діда Мороза робили щороку чимось відмінним від торішнього.

— Треба зробити подібним до когось, — запевняв Володя.

— Найвеселішого і найдобрішого дідуся! — не відставала від брата Оленька.

Робота кипіла. Увесь стіл був укритий «матеріалом» — різноколірним папером, картоном, клаптиками матерії, хутра, шматками вати, в мисочках були розведені фарби. Саша запевняв, що він, як хімік, приготував такі фарби і такий клей, що не тільки картон або дерево, а навіть залізо візьмуть.

Веселий гомін запанував у кімнаті. Проте чуйне вуха Марії Олександрівни, мами, раптом вловило серед завивання вітру надворі якийсь рип. Так, так, рип від полозів санок. Вона тільки підвела обличчя, як діти наче замерли.

— Приїхав! Приїхав! Тато приїхав! — закричали, схопилися з місць і побігли до сіней, переганяючи один одного. За ними поспішала мама.

— Самовар! Швидше самовар! — метушилася няня. — З такого морозу швидше чаю гаряченького!

— Дід Мороз! Дід Мороз! — раптом закричала Оленька. Тато у такому величезному кожусі, запорошеному снігом, у бантику поверх хутряної шапки справді був як казковий Дід Мороз.

— О, та ви вже справді чекали Діда Мороза, — засміявся він, заходячи до їдальні. — Молодці, що вже почали готуватися.

Няня сплеснула руками:

— Треба ж людині з дороги чаю, а на столі такий гармидер!

— Не гармидер, а виробництво, — поправив Володя.

— І за мить його не буде. Не турбуйся, нянечко, тільки не чінайте ніхто мої хімікалії — я їх сам заберу, — попередив Саша.

— Ах, подумайте! Фарби і клей удостоїлись такої солідної назви!

— Дайте мою модель Діда Мороза! Щоб завтра не переплутати з ведмедем!

Отак із жартами і сміхом стіл був за кілька хвилин очищений від ялинкового виробництва, сяяв білосніжною скатертиною; самовар пихтів, наче був задоволений, що стоїть на своєму почесному місці; чай у чашках парував.

— Навіть не віряться, що я вже дома після тої снігової мли та скаженого вітру. А ще після того, чого набачився і начувся, як люди живуть. Проте і радість є: три нові школи таки працюють, і в них є учні — чуваші... І які розумні, меткі хлоп'ята! Вже читати вивчилися. На них у селі, як на

диво, дивляться, а жінки питають, чи можна дівчаток на той рік посклати до школи? Так що недарма ми попрацювали!

Марія Олександрівна усміхнулась ледь-ледь. Хто ж найбільше турбувався, щоб ці школи в найдальших селах відкрили, — вона-то знає!

— Ну, а вчителі там як? Зраділи тобі?

— Найдужче книжкам, журналом, що привіз. Кажуть: це найкращий новорічний подарунок! А я бачу, ви вже також почали готувати новорічні подарунки малечі. А мене теж порадуєте чимось?

— Я знаю, що для батька головне, — засміялась мати. — Ні, нікому з наших дітей не доведеться червоніти, коли ти заглянеш в їхні щоденники. Можна весело зустріти Новий рік!

Новорічна ялинка вийшла розкішна, хоч на ній не було жодної купованої іграшки з крамниці.

Всі гості — і колеги батька з родинами, і товариші дітей по гімназії — були просто в захопленні і від фантастичних машин, і від кумедних звірят з лукавими вишитими мордочками, і від блискучих ліхтариків та прапорців, і золотої зірки нагорі.

— Не можна й повірити, що це зроблено руками ваших дітей, — сказав один із знайомих. — Бачиш, і гроші на купівлю прикрас не витрачено, і діти були зайняті, — повчально зауважив він своїй жінці.

— Мама нам теж допомагала, — чесно призналася Аня.

— Зовсім трохи, — заперечила Марія Олександрівна. — Ви ж самі знаєте, як хазяйкам перед святами: вільного часу немає.

— Мамо, пограй! Ми потанцюємо! — попросили діти.

— Все залежить від винахідливості, а головне — від бажання принести іншим радість, — замислено мовив Ілля Миколайович колезі, який дивувався з їхньої ялинки. — Оце я повернувся з поїздки по школах. Чи буде колись такий час, коли в найглухішому селі і на далекій півночі, і на сході, скрізь, на Новий рік усі діти матимуть просту немудровану радість?!

Саме в цю мить Саша і Володя, захекавшись від спільного швидкого танку круг ялинки, зупинилися коло батька і почули його слова.

— А справді, Сашо, — спитав Володя, дивлячись старшому братові в живі очі, — може так бути колись?

— Обов'язково буде! — усміхнувся брат, але сказав це не жартома, а впевнено, дуже впевнено.

Як багато років минуло відтоді! Виростали діти в сім'ї Ульянових безстрашними революціонерами, борцями за правду, за щастя всього роботящого люду. Відомим усьому світові вождем став середній син сім'ї Ульянових Володимир Ілліч Ленін — так він почав називатися. Під його проводом відбулася Велика Жовтнева революція і змінилося все життя в нашої країні!

Змінилося і місто над Волгою, де народився Володя Ульянов. Зветься тепер воно не Сибірськ, а Ульяновськ, і все-все в ньому нагадує про його дитинство, юність, про його батьків, братів, сестер.

От будиночок, де він народився. Діти дуже люблять особливо рідний для всіх і немов ласкавий пам'ятник: сидить мати, Марія Олександрівна, обнявши свого невеличкого сина Володю; в його очах стільки допитливості, жвавого розуму, а в очах матері — любов, увага, добрість. Люблять гуляти і гості-туристи, і місцеві жителі на Вінці — чудовому місці над Волгою, де так часто гуляли, розмовляли, мріяли брати Олександр і Володя. Підходять гості й до пам'ятника батькові Володимира Ілліча Іллі Миколайовичу Ульянову. Він був учителем, просвітителем народу — тому художник-скульптор зробив не тільки його самого, а ще й невеличку постать біля нього: на гранітному постаменті стоїть селянський хлопчик-чередник. Адже Ілля Миколайович стільки зробив для сільських шкіл, народних училищ!

А пайдужче всі люблять відвідувати двоповерховий будиночок-музей на колишній Московській вулиці. Там жила сім'я Ульянових, коли Володя вже вчився.

Сьогодні туди вперше повела своїх жовтенят учителька Ніна Олександрівна.

Був зимовий день, досить вітряний, і дітям приємно було опинитись у теплому приміщенні. Завідувачка їх дуже привітно зустріла. «Певне, подруга нашої Ніни Олександрівни», — подумала школярка Олечка.

— От добре, що саме сьогодні прийшли, — мовила завідувачка, — в день, коли нема екскурсій. Діти, одягніть на ноги тапки. Наш музей відвідує дуже багато народу, і щоб завжди було чисто, треба одягати тапки.

В усьому будинку стояла якась врочиста тиша, і коли пішли сходами нагору по маленьких кімнатках, кожному здавалося, що тут ще й досі живе сім'я Ульянових, і сам Володя тільки-но сидів тут за своїм столиком чи стояв біля карти, а в дитячій нещодавно гралися молодші — Дмитрик і Маняша: он і іграшки їхні, ось і саморобна кумедна лялька, яку вони дуже любили.

Ніна Олександрівна провела свою дитячию по всіх кімнатах, а завідувачка про все розповіла, навіть у великій кімнаті розкрила рояль, взяла кілька акордів і проспівала трохи з улюбленої пісні дітей Ульянових: «Смело, браття! Бурею полный прям и крепок парус мой!»... Вона розповіла дітям, як вони всі жили, вчилися, дружили, розповіла про зимовий вечір, коли вся сім'я нетерпляче чекала повернення батька.

Потім школярі зайшли до їдальні.

— А тут завжди стояла на Новий рік ялинка, правда? — мовила Ніна Олександрівна.

— І тепер стоятиме і щороку стоїть, — сказала завідувачка.

— А хто її прикрашає? — не втерпів-таки Женья.

— Не знаю, кому пощастить цього року, — хитро всміхнулася завідувачка. — Може, Ніно Олександрівно, і вашій школі?

— Нашій, нашій! — захвилювався Женья.

— Ач, який ти швидкий, — засміялася Ніна Олександрівна. — Я вам відкрию секрет. Зараз усі школи нашого міста змагатимуться, яка найкраще і найцікавіше зробить ялинкові іграшки і взагалі ялинкові прикраси.

— Так можна зібрати гроші і купити найкращі! — сказав Женья.

— Е ні, це не хитро і не важко! Треба, щоб були саморобні, отакі, як готували брати і сестри Ульянови і сам маленький Володя. А яка школа виконає і найвигадливіше, і найкраще, і найкрасивіше, та й прикрасить тут ялинку. Ну, звичайно, в тій школі не повинно бути двієчників. Адже під час канікул у нас буде багато відвідувачів — і дорослих і малих, — і всі знатимуть, яка школа відзначилась. Що ж, Ніно Олександрівно, треба, щоб і ваша школа включилась в це змагання, — звернулася завідувачка до вчительки.

— Але ж це, певне, старші класи робитимуть, а нас і не підпускають! — хвилювався Женья.

— А може, нам дозволять допомагати? І все-таки приємно буде, коли саме наша школа прикрашатиме, — мовила Оля, а про себе подумала: «От якби мені хоч один маленький прапорчик зробити для цієї ялинки! Я вже так старатимуся, щоб вийшов гарний!»

Під Новий рік тисячі веселих ялинок заграли вогниками по всьому Радянському Союзу. І в школах, і в дитячих садках, у піонерських паладах — скрізь, скрізь, де є діти!

Певне, коли б можна було зійти на височезну вежу, та ні, коли б хтось із космонавтів в своєму черговому польоті гля-

пув на рідну землю, — він побачив би, як Батьківщина засвітилась тисячами різнобарвних вогнів.

Звичайно, найвища, найпишніша і найпривабливіша ялинка запалала у Кремлі, але не менш веселі та вигадливі були скрізь. Особливо раділи діти однієї школи, які самі приготували надзвичайні саморобні машини і ракети, пошили чудових пухнастих звірят, зліпили і розфарбували Діда Мороза, і їм випала честь і радість прикрасити ялинку в домі, де колись жив із своїми батьками, сестрами та братами Володя Ульянов. Всі в школі раділи за таку перемогу.

Саме в тій школі вчилися задержуватий Женя і старанна Олечка. Вони, звичайно, не робили самі якихось іграшок, це робили старші, а малеча тільки допомагала. Та от вони пошухукались, пошепотілись, і Женя дуже охайно вирізав і пофарбував малесенький прапорець, а Оля написала чітко і красиво — «МИР»: вона краще за всіх писала в класі. Прапорець усім сподобався, і Ніні Олександрівні теж. Вона попросила старших дітей, які прикрашали зелене струнке деревце, повісити і цей прапорець на гілочку поворічної ялинки в домі Ульянових.

1976

НАД ВОЛГОЮ

На Волгу спускалося надвечір'я. Вже червоніло і поволі заходило сонце. Пісок на березі, такий пекучий удень, що встояти босоніж не можна було, ставав прохолодним, приємним. Скрізь між чагарником над рікою, на зеленому узліссі замайоріли білі майки. Оля і Соломійка побігли вдвох збирати хмиз для вогнища. Вони любили в цей час бути вдвох.

— От нерозлпйвода! Ніяк паговоритися не можуть! — засміявся з них Женя, але дівчатка не звернули на нього уваги. Адже він не знав, та й вони самі не думали про це, а чомусь насправді, коли вони блукали отак у цю передвечірню пору, їм і розмовляти не кортіло.

Після галасливого піонерського дня — купання, походів, різних змагань — настала якась урочиста тиша, піби все навколо готувалось до чогось казкового, прекрасного, таємничого. І все паче оживало навколо вогнища — всі легенди, історії, спогади про минуле, про те, що творилося тут на Волзі, в цих лісах, на острівцях, стрімчаках. Недарма їх пам'ятали люди, переказували діди внукам, а ті, зістарівшись, своїм, і так сотні років. І складали пісні, які тепер співають.

— Дивись, Соломко, вже половина сонця, а хвилька на

річці зовсім золоті, і всі поспішають, поспішають! От коли б вони могли розмовляти, а то мовчать...

— Вони не мовчать, вони дзюрчать,— поправила Соломка.— Давай думати, що ми їх просто не розуміємо.

От дівчатка розуміли одна одну, і їм здавалося, що вони змалку вдвох, хоча познайомилися лише тут, у піонерському таборі, і приїхали з різних міст — Оля з Ульяновська, а Соломка з України, з Києва. Та тут були діти звідусюди — і з Ленінграда, і з Сибіру, і аж з Казахстану.

— Найкрасивіша Волга увечері,— мовила Соломка,— коли заходить сонце.

— А старші хлопці кажуть, що на світанку, коли воно сходить. Я ніколи не можу так рано прокинутись.

— Так їх же будить сторож, дядько Яків. Щасливі! Їм дозволяють з ним їздити по рибу. А Женя каже, що й він з ними поїде, бо у нього є якісь особливі вудки.

— Він завжди щось вигадує, цей Женька, і він страшний хвалько. Вожатий Віктор дозволив тільки найстаршим хлопцям, та й то, мабуть, тому, що вони і в плаванні, і в греблі усіх перемогли, і дома завжди рибалили.

Залунав горн.

— Ой, швидше біжімо! — захвилювалися дівчатка.

З усіх боків з оберемками хмизу, сухого бадилля до полянки, де завжди розпалювали вогнище, поспішали дівчатка й хлопці. Навіть малеча тягла свою невеличку пайку і, як завжди, метушилася найдужче. Їхня вожата Таня турбувалася, чи всі жовтенята зібралися, чи зручно їм сидіти, чи не буде холодно: адже ввечері від води тягло прохолодою.

Оля і Соломка вместилися, міцно притулившись одна до одної, та коло них опинився і Женя. Оля незадоволено смикнула плечиком. Вони були з одного міста і навіть вчилися в одному класі, і хоча й казала Оля, що він любить «випипатися», та вони часто гралися разом: Женя завжди щось вигадував. Тут же коло них сів і хлопчик з Казахстану. Його звали Тарасик. Спочатку всі діти були здивовані з його імені, і Соломка спитала:

— Хіба ти українець? Це ж українське ім'я: так нашого Тараса Шевченка звали, і в нас дуже люблять це ім'я.

А Тарасик гордо відповів:

— Ні, я казах, але й у нас люблять це ім'я, бо Тарас Шевченко у нас у Казахстані довго жив, коли його цар заслужив. Тарас наш народ любив, і його казахи любили, і на його честь хлопців так називають.

Може, саме через це Тарасик завжди дуже турботливо ставився до Соломки, як до родички.

— Ну що, подобається вам наша Волга? — спитав Женья таким тоном, наче він тут був хазяїн.

— Чого це «ваша»? — спокійно мовив Тарасик. Він ніколи не губився, за словом у кишеню не ліз. Взагалі, поведився як маленький мудрагель, до того ж був вправний і моторний. Його навіть у старших загонах поважали, і дівчаткам лестило, що він дружить з ними. — Чого це «ваша»? — повторив він. — Ти б іще сказав «моя», а вона ж і моя, і Соломчина, і Кеші з Сибіру, і Айни з Риги — усіх нас!

— А все-таки ми тут живемо над Волгою, а ви тільки приїхали, — уперто не здавався Женья.

У цю мить сторож дядько Яків, заповзятий рибалка, саме підніс цеберку з рибою. Він почув цю розмову, зупинився і засміявся, дивлячись на Женью.

— Ти, може, як той купець, що колись саме тут Волгою одкупив і пікому навіть перешлийти човном не дозволяв?

— Хіба таке може бути? Це казка? — зацікавились діти.

— Ні, не казка, а правда. Так того купця наш Ленін добре провчив. Про це всі селяни навколо добре знали, і мій дід, звичайно, знав, бо саме тут рибалив. Це давно, ще до революції трапилося. Дід мені ту бувальщину розповідав, як я ще малим був, ну, таким, як ви тепер.

— Так ви розкажіть нам! Зараз розкажіть! — стали просити дядька Якова піонери.

— Розкажіть, будь ласка, — попросили вожаті — Таня і старший Віктор. — От розпалимо вогнище, ви й розкажете всім. Я читав про це у спогадах рідних про Леніна, — шепнув Віктор Тані. — Цікаво, що й селяни про це знали і в пам'яті зберегли.

— Аякже, — почув їх дядько Яків. — Адже все тут у нас на Волзі діялось. Дід любив про це мені розповідати, не раз згадував.

Діти навколо вогнища затихли. Дядька Якова всі любили. Був він не просто собі рибалка, а колишній матрос — фронтовик з волзького пароплавства, воював на Волзі, йому погу в бою відірвало. Та й з однією ногою він плавав ліпше, ніж інші з двома.

— Ну, так усе по порядку. Був мій дід тоді ще молодим парубком, куди молодшим, ніж я тепер, — усміхнувся у сиві вуса дядько Яків. — Діда мого Степана тоді ще всі Стьопкою звали і всі навкруги знали, бо рибалив він змалку з батьками, і мали вони невеличкий човен. От раз надвечір клопочеться він коло човна, а тут з гори спускаються двоє молодих людей, городян. Одного Степан знав добре, він з наших селян був, Марко Єлізаров. Його брат на другому березі

Волги жив, селянин, ну а цей Марко вчився, у люди вийшов, служив у місті, в Самарі. Коли й сюди приїздив, до Сизрані тут недалечко. Підходять вони до Степана, здоровкаються.

«Здрастуй, Степане! А ти зовсім парубок став! — каже Єлізаров. — А ми до Сизрані приїхали, а оце зараз, — каже, — хочу жіничиного брата до родичів на той берег повезти. Перевези, будь ласка, Степане! Сідайте, Володимире Іллічу».

І тільки його супутник, якого він Володимиром Іллічем пазвав, хотів у човен стрибнути, як Степан одказує:

«Я б з охотою, так не можу».

«Як! Чому? — здивувалися ті. — Може, човен не в порядку?»

«Та що ви? Щоб у мене — човен не в порядку?!»

«Так чому ж? Це ж недовго, ми й заплатимо».

«Хіба в тому річ? Знаю, що не обидите, і жива копійка потрібна. Тільки гляньте лишень отуди, праворуч трохи. Бачите, будиночок розписаний, як на малюнку?» — Степан це зі злістю мовив і навіть сплюнув, бо оце його лютило найдужче: прегарний такий рублений будиночок, з різьбленими, розмальованими віконницями, над ганком піддашок — усе як мережане, розписане, розцятковане. У нас хіба ж такі майстри, а тут ані грошей, ані найліпшого дерева не пошкодовано, ще й півень на вершечку даху, наче хвалько який, дзьоба вгору задер — от-от насправді загорлає: усе моє!

На ганку столик стоїть, на нім пузатий самовар парує, а за столиком сам хазяїн, купець Ареф'єв сидить, чайок собі попиває і на Волгу дивиться, як той півень на даху: «Усе, мовляв, моє! І Волга моя!

«Не дозволяє хазяїн нікому перевозити, — каже Степан похмуро, — сам перевіз тримає: бачите, он його пароплавчик з баржею, на ньому й перевозить, а більше нікому не дозволяє. Просто за горлянку усіх схопив. Моя, каже, тут Волга, усі в нього в кабалі».

«Як так?! — спалахнув Володимир Ілліч. — Яке ж він має право забороняти людей перевозити, Волгою плавати? Нема таких законів! Везіть нас, голубчику!»

Степан потилицю почухав. Не хочеться йому добрим людям відмовити, та й заробіток, хоч невеличкий, втратити. І купця боязко. Справді, тримав він усю околицю в своєму кулаку, усі йому за щось винні, за щось відробляють, а найдужче всім за ріку, за Волгу образливо: ні тобі перевезти, ні тобі вільно, де хочеш, порибалити — однаково так підведе, що йому все піде — і копійчина, і рибчина.

«Як це так?! — не може заспокоїтися родич єлізаровський. — Сідайте, Марку Тимофійовичу, у човен, а ви, голубчи-

ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА

РУ им. Дзержинского
г. Кривой Рог

Переломайское РУ 17
Библиотека-филиал № 2
ЦЕС при РУ им. Дзержинского
г. Кривой Рог

ку,— до Степана звернувся,— не турбуйтеся, це вже паша справа з вашим купцем порозумітися».

Ну от, сідають вони в човен, а купець Ареф'єв з ганку свого все те бачить і спокійно кричить: «Марку Тимофійовичу! Киньте це! Йдіть краще із своїм гостем до мене чайку попиту, а потім вас мій пароплав перевезе!»

Тільки ті обидва головами похитали і сіли в Степанів човен. Бачить Степан — не бояться вони купця,— і сам залюбки наліг на весла.

Та де там! І до середини Волги не дійшли, як чують — пихка той пароплавчик за ними, і парубки — наймити Ареф'єва — з баграми на палубі.

«Казав я,— похнюпився Степан,— нічого з ним не вдіш. Баграми нас притягнуть і пересадять на його пароплав. Купець тут на Волгу оренду тримає».

«Та зрозумійте ви,— обурюється Володимир Ілліч,— не має він права цього робити! Якщо човен затримає і силою примусить пересісти, то до суду слід подати, щоб припинив своє свавілля та самочинство».

Степан рукою махнув.

«Скільки разів він це робив, і ніколи ніхто й не поскаржився. Хіба не знаєте — з багатим не судись. Він таку силу, цей глитай, має, навіть у місті, у Сизрані, усе начальство у нього чи родичі, чи свояки, чи друзяки. От і одкупив нашу матінку-Волгу, а нам що хоч, те й роби — хоч свисти, хоч раків лови».

Засюрчав тут свисток на пароплавчику — і невеличкий він, а теж нахаба! Опинився враз коло Степанового човна, і баграми ті купецькі посіпаки притягли човен до борту.

«Переходьте на пароплав, панове»,— каже капітан.

А Володимир Ілліч з докором:

«Як вам не соромно?! Не має права ваш Ареф'єв тут на Волзі сваволити і силою людей затримувати».

«Нічого ми не знаємо, нам велено, хазяїн пароплава так наказав. Ми у нього служимо і його розпорядження мусимо виконувати. Будь ласка, переходьте на пароплав, однаково не дамо вам далі човном плисти».

Ну, довелось пересісти. Та Володимир Ілліч гукнув Степанові.

«Скажіть ваше прізвище, Стьопо, і як по батькові!» — вийняв з кишені книжечку і записав. Те ж саме і капітана спитав, і парубків ареф'євських, що баграми тягли. Усіх переписав, навіть і тих людей, що на пароплавчику були, все те бачили. Свідки, значить.

Степан сумний повернувся додому, усе своїм розповів. Та

вже всі сусіди про це знали, хоч про радіо тоді й гадки не мали, а газету, може, один Ареф'єв виписував. Та наче чайки й хвилі про все сповіщали. От і в нашому селі і в зарічанських незабаром усі дізналися, що якийсь панич, учена людина, на Ареф'єва скаржу подав у Сызрані. Всі люди навколо гомоніли та міркували, як же воно буде? Казали, що той Ульянов Володимир Ілліч сам на юриста вчився і всі закони достеменно знає і, напевне, уже відав, що наш Ареф'єв навіть ті старі закони порушив, не мав права з народу, з Волги знущатися. Старі не вірили, все повторювали: закон — як дигло, куди повернеш, туди й вийшло. Та й чого тому паничеві собі голову дурити, з кінцем тягатися? Приїхав та й поїхав, що йому наші злидні та біди? А справу все відкладають та відкладають, та від одного до другого передають. Чекають осені. А Ареф'єв спокійнісінько погулює, підсміюється ще й приказує:

«Набридне цьому Ульянову час витратити. Поїздить, поїздить та й покине. Йому що за інтерес! Яка вигода? Може, він уже ніколи сюди й не повернеться!»

Скрізь у купця свої люди, скрізь підмазати міг, і не збагне віц, як це людина діє без свого інтересу, не для власної вигоди, а щоб людей захистити, яких, може, й справді більше не побачить. Ще й з багатієм боротися почав.

Настала осінь. Вже й задощило, похолоднішало, Всяга наша потемніла, от-от кригою візьметься. Чуємо — знову до чогось причепилися і знову справу відклали. А Володимир Ілліч до себе у Самару повернувся, там він тоді жив. Тепер це місто Куйбишев зветься, а тоді Самара була. Мало вже хто й надіється, Ареф'єв гоголем ходить. Казав дід: як прохдив повз його будинок, так би й шпурнув каменякою в того півня на даху!

Одначе стримується Степан.

Зима падійшла, сніги, вітри, всі дороги замело, пароплави не сюрчать, не гудуть. Чи до нас кому? Аж ні! Дізнаємося: поїхав утретє наш справедливий захисник туди, де справу розглядали. Ані холоднеча, ані бездоріжжя його не злякали, і часу свого дорогого не пошкодував, просто як воював за нас! І увявить собі — раптом один одному переказують пошепки, а потім вголос, уже вся околиця гомонить:

«Добився, добився правди, довів, що наша Волга для всіх людей, ніхто не має права самочинствувати!»

А купця Ареф'єва все ж таки на місяць до арештантського дому за свавілля присудили. Вже не знаю, чи сидів, чи відкупився, він в цих місяцях не з'являвся, соромився, мабуть. А на селі просто свято було! Он як.

Степана сімнадцятий рік на фронті застав — солдатом всю першу германську одвоював. Розповідав, як почули про революцію і як у жовтні прочитали їм два перші радянські декрети про мир і про землю, і пояснив їм солдат-більшовик, що всі надра землі, руда, нафта, вугілля, а також усі ліси і води до радянської держави відходять, а радянський народ їм хазяїн — згадав він рідну Волгу, своїх земляків, селян. Згадав, і як купець з них знущався та як молодий Ульянов їх захистив. Трохи не заплакав, коли той більшовик сказав, що то Володимир Ілліч Ленін був, сам Ленін, який тепер декрети підписав! От з того часу навіки став Степан за Леніна і пішов у Червону Армію за Радянську владу боротися. З ним і його син, батько мій, пішов: уже парубчак був вівроку. А я вже у цю Вітчизняну фашистів від Волги відгонив. Не пустила їх наша матінка-Волга, отут їм і край почався.

Дядько Яків зупинився.

— Розкажіть, розкажіть ще! — загомоніли діти.

— Уже пізно, хай іншим разом.

— А мій дідусь теж тут воював, він мені розказував, — тихенько мовила Соломка.

— А мій тут загинув, у Волгограді, на Мамаєві кургані похований, — строго мовив Тарасик. — Тому тато хотів, щоб я влітку сюди поїхав.

— А ми ж поїдемо до Волгограда? Ви ж обіцяли, — вихопився Женья, звертаючись до вожатого Віктора.

— Обов'язково поїдемо, — сказав Віктор. — Попливемо нашою рідною Волгою, усім рідною. — Він глянув уважно і серйозно на Женью, і Женья почервонів, зрозумівши його.

— Як добре, — прошепотіла Оля, ще міцніше притиснувшись до Соломки.

— Дуже-дуже, — почув і повторив Тарасик, а Женья захоплено кивнув йому і за руку схопив.

А Волга текла поряд, вночі тиха й ласкава. Раптом вдалині засвітилося якесь вогнисте диво. То променився сотнями золотих вогників величний теплохід. Він йшов від самої Москви вниз Волгою, вольськими новими морями, минаючи міста старовинні і зовсім молоді, минаючи величезні заводи, електростанції і маленькі містечка, і піонерські табори, йшов до славетного Волгограда, до Астрахані, до самого Каспійського моря.

У ПЕРШОМУ КЛАСІ

ГАЛОЧКА

Галочка дуже не любить, коли мама розповідає кому-небудь цю історію, так що, будь ласка, коли побачите Галочку, не кажіть їй, що ви щось знаєте.

Це ж трапилось, коли Галя вперше прийшла в школу.

Галі дуже хотілося швидше до школи.

Хоч воно їй не зовсім, але все-таки доросла — коли ходиш до школи. А маленькою нецікаво бути. Тільки старші так думають, що малим добре. Сама нікуди не ходи, одягай, що мама скаже, спати лягай рано, коли мама і тато ще їй не думають спати, обов'язково обідай і снідай!

Галя вже вирішила, коли вона буде дорослою: супу і хліба не їсти ніколи, пізачо (хіба що хліб з варенням), ніколи не спати і щодня ходити в кіно.

Її двоюрідний братик Вовка, трошки старший, з нею цілком згодний, тільки він ще каже, що їй слухатися нікого не буде і взагалі робитиме все, що захоче.

От Галі купили портфель, книжки, зошити, пера «Піонер» і головне — пенал. Це вже справжня школярка, коли пенал!

— В школу я ходитиму сама! — заявила Галя. — Ти, мамо, тільки перший день мені покажи, де школа. Вовка ж сам уже ходить!

— Подивимося! — сказала мама. Так вона казала завжди, коли не хотіла сперечатися.

Спочатку все було гаразд. Все було приготовлено звечора: повний портфель, коричнева форма, чорний фартушок, — все як належить, і, як належить всім семирічним, у цей день Галя прокинулась о шостій годині і вже не дала нікому спати.

Мама, як навмисне, повільно одягається і, здається Галі, надто повільно йде. Так і спізнитися можна! Галочка поспішає. Галочка іде горда, зовсім як доросла, і в неї таке обличчя, що всі зустрічні бачать, що вона вперше йде до школи.

От і школа — з великими вікнами, великим двором. На дворі бігають діти, багато дітей, бо це велика школа —

десятирічка — значить, цілих десять класів! Бачите, як багато!

Ви думаєте, Галочка злякалася?

Аж вітрошечки!

Коли задзвонив дзвоник і молода чорнява вчителька покликала: «Перший клас, до мене!», Галя майже зовсім спокійно побігла до неї і навіть прошепотіла мамі:

— Мамочко, ти не бійся! Я буду добре вчитися і додому сама прийду!

— Мене звуть Олена Пилипівна, — сказала вчителька. — Я вас зараз построю, ми послухаємо, що скаже директор, і підемо у свій клас.

Коло Галочки поставили біляву дівчинку з сірими великими очима. Вона зразу засміялася до Галі і спитала:

— Як тебе звуть?

— Галочка Татарська!

— І мене Галочка, тільки Хижнякова! — зраділа дівчинка. — А отого чорненького хлопчика звуть Тіма, а оту, бачиш, на китайнку схожа, — Неля. Я вже всіх перепитала. Ти на китайнку теж схожа, тільки не дуже, а на татарку зовсім ні...

Вона хотіла ще щось швидко розповісти, та на ганок вийшов сивий старий директор з квітами в руках і усміхнувся привітно дітям. Усі, навіть десятикласники, враз замовкли. Він зразу сподобався Галочці, і вона почала дивитися йому прямо в рот, — бува, чого не пропустити.

— Ходімо, діти, до школи, почнемо новий учбовий рік! — сказав він і, побачивши, як Галя дивиться на нього, потріпав її по голівці.

— Хай першими йдуть маленькі, новачки. Хай вони люблять нашу школу, вчать добре, щоб бути робітниками на заводах, будівниками нових міст, хорошими інженерами, льотчиками.

— А я хочу художником, — раптом сказала Галя голосно й серйозно.

— І художниками — підтвердив директор також серйозно, але всі діти оглянулися на Галочку — хто й зна чого! І Галя почервоніла.

Галю посадили з біленькою Галею, і вони дуже швидко подружилися. Їм знову захотілося багато розказати одна одній, але на уроці було цікаво слухати Олегу Пилипівну.

А Олена Пилипівна всіх розпитувала, хто де влітку був, хто вмів читати, які книжки знає. Всім хотілося відповідати, і всі говорили разом, а біленька Галочка аж підстрибувала:

— Я дуже люблю казки, ой, так люблю казки...

Олена Пилипівна всім сказала, якщо хто хоче говорити, хай руку підведе, а то коли всі разом відповідають — нічого розібрати не можна. Це Галі дуже сподобалося, і вона весь час підіймала руку, а під кінець — обидві руки, бо вона читала вже багато книжок і їй хотілося про всі розказати. Навіть було досадно, що задзвонив дзвоник і урок скінчився. Діти вибігли в коридор і в велику залу.

— Давайте грати в піжмурки! — закричала Неля.

Галя вирішила заховатися від Галі Хижнякової і Нелі і побігла в коридор ліворуч.

«От хороше в школі! — подумала Галочка. — І весело як, і дітей багато, і аж нітрошечки не страшно».

Тут раптом задзвонив дзвоник, і вмить усі діти розбіглися по класах.

— А де ж мій клас? — схопилася Галочка.

Коридор такий великий, і скрізь однакові двері.

— А чому ти не в класі? — проходячи коридором, спитала її якась учителька в пенсне, висока і, мабуть, строга, бо навіть і не подивилася на Галя. Галя зніяковіла і шмигнула в перші двері. Але що це? В її класі стояли маленькі парти, які їй дуже сподобались, і за партою біля вікна її посадили з Галочкою біленькою, а тут парт зовсім не було. Тут стояли якісь дивні столи, і великі дівчатка й хлопчики на них щось стругали і пиляли. Галочка швидше втекла і відчинила двері поряд.

Тут були парти, і взагалі це, напевне, її клас, але діти не сиділи, а стояли навколо столу, і вчителька, тільки зовсім не Олена Пилипівна, показувала їм щось дуже цікаве, бо діти витягли шийки, як гусенята, щоб усе добре бачити.

Галочка стала позад усіх на пальчики, витягла теж шию і побачила на столі кумедні пляшки, круглі й тоненькі, якісь кульки й спиртівку. Учителька взяла якусь срібну кульку з полиці і пропустила її в кільце, а потім підігріла кульку на спиртівці, і вона вже не могла пройти в кільце. Хоча це була та сама кулька!

— Бачите, діти, — казала вчителька, — від нагрівання тіла розширюються, збільшуються, а від холоду стискаються.

«Ач, цікаво! — подумала Галочка. — Прийду додому і обов'язково посаджу на батарею Мишку. Хай сидить, поки не збільшиться».

А потім учителька взяла зовсім порожню пляшку, таку пузату і смішну, заткнула пробкою і теж поставила на вогник.

— Вона ж лопне! — закричала Галочка, і всі обернулися до неї.

— Це не з нашого класу! — сказав руденький хлопчик.

— Ну, звичайно, не з нашого! — заторохтіла дівчинка з кісками.

— З якого ти?

— Я з першого... — ніяково мовила Галя.

— А потрапила в третій!

— Так іди в свій клас, — сказала вчителька. — Там же діти вчаться, а ти пропустиш усе!

Галя хотіла сказати, що їй хочеться тут побути й подивитися, чи не лопне кумедна пляшка, але сперечатися вона не наслідувалася і вибігла швидко з класу. Вона вирішила, щоб знову не наплутати, до дзвоника ні в який клас не заходити, а побігти в залу і там почекати.

А в залі було весело! Коло рояля стояло багато дітей, більше, ніж сидять в одному класі, і всі співали:

Ходить гарбуз по городу,
Питається свого роду!

Галочка знала цю пісеньку і підбігла до дітей. Там таки справді стояло три класи — 2-А, 2-Б і 2-В, тому й не звернули на Галю уваги, бо діти з 2-А подумали, що вона з 2-Б, а з 2-Б — що вона або з «А» або з «В».

За роялем сидів молодий і веселий дядя, він грав, співав різними голосами — то басом, коли за гарбуза, то тоненько, як дівчинка, коли за огірочків, то шамкав, як дід.

— Ану, роти більше розкривайте, діти! — командував він. — Маню, що ти там шепочеш? — І він показував, як Маня шепоче.

— Ну, тепер потанцюємо! Діти, живо в коло! Протанцюємо «полотерів». Знаєте, як вони підлоги патирають? — І він заспівав:

— Каблук, носок і два притопи! Каблук, носок і два притопи!

Галя любила потанцювати!

Вона швидко збгнула в чім справа, ноги жваво заходили, а сама почала приспівувати:

— Каблук, носок і два притопи! Каблук, носок, і два притопи!

— Ось ти, чорненька, добре робиш! — похвалив її Валентин Іванович, — так діти звали вчителя. — Ходімо на середину вдвох покажемо.

І знову дзвоник перешкодив!

Хай би хоч цілий день уроки тяглися!

Після уроку всі дівчата повисли на Валентиніві Івановичу, і Галя теж, і він від них і руками й ногами:

— Та пустить мене, а то ж усіх вас з собою заберу, а чорненьку в кишеню покладу! — І він схопив Галочку.

Тут чорненька Галочка згадала, що їй же треба не в кишеню, а в той клас, де Олена Пилипівна, де Галочка біленька, і, крім усього, там у парті лежить її сніданок.

І все б кінчилося добре, коли б Галочка не була така цікава. Вона вирвалась і побігла шукати свій клас, але по дорозі крізь великі скляні двері побачила надзвичайні квіти.

Недовго думаючи, вона відчинила двері і тихò ойкнула. Це був зовсім не клас, це було щось надзвичайне! На столах стояли величезні квіти — волошка така, як Галина голова, ромашка — ще більша. Галя торкнула їх тихенько пальчиком і почула, що вони не живі, а з чого зроблені — не розбереш.

— Ах, які метелики, які жуки! — прошепотіла Галя, склавши ручки і дивлячись па стіни, де за склом висіли різні метелики.

Впоперек усієї кімнати стояли великі шафи, і Галя побігла між ними, бо далі було ще цікавіше.

Вона трошки злякалася — на неї дивилося око, справжнє око, тільки велике; мабуть, з людини-велетня.

«Цікаво, чи воно бачить, коли само, без людини?» — подумала Галя і раптом прикипіла на місці. В кутку, спиною до неї, стояв живий сірий собака, а Галі раз собаки на дачі порвали плаття, і Галя чужих собак дуже боялася.

«Це він стереже тут усе, — майнуло в голові, — треба не ворушитися, а то порве! Його ж тут навмисне поставили — стерегти». Вона притулилася до стіни і присіла.

«Що ж мені робити?» — подумала Галя.

Собака не повертався.

Минуло ще кілька хвилин.

«Тут страшно», — подумала Галя і заплакала, але навіть схлипувати голосно боялася.

Собака не повертався.

Продзвонив дзвоник.

«Це я знову не потраплю у свій клас!» — Галочка заплакала голосніше.

Собака не повертався.

Раптом відчинилися двері, і в дивну кімнату вбігли двох старших дівчаток і хлопчик.

— Несім швидко птахів! — сказав хлопчик.

— Я ж казав, що це на перерві треба зробити, а то вже дзвоник. Ви несіть паугу й колібрі, а я атлас!

— А це що за пташка? — раптом скрикнула дівчинка з товстою косою, побачивши маленьку Галю, яка притаїлася в куточку коло шафи.

— Чого ж ти плачеш?

— Там собака... — схлипуючи, сказала Галя. — Я злякалася...

— Та то ж чучело! — засміялися діти. — З якого ти класу?..

— З пер... шого...

— Чого ж ти не в класі?

— Я.. не знаю... де... мій клас...

— Знаєш що? — сказав хлопчик дівчинці з косою. — Відведи її в перший клас.

Дівчинка взяла носову хустку, витерла Галі обличчя і повела за руку в клас.

— Галочка! — скрикнула радісно Галочка Хижнякова.

— Татарська, де ти була? Я вже не знала, що й думати, — сказала схвильовано вчителька, — ми вже додому дзвонили!

— Я піймала вашу Галку в природничому кабінеті, — сказала дівчинка з косою.

На третьому уроці було малювання. Галя, вже заспокоївшись, малювала квіти, такі ж великі і надзвичайні, як у природничому кабінеті, і була дуже незадоволена, коли двері відчинилися і вона побачила схвильоване обличчя мамі. Та Олена Пилипівна її заспокоїла.

Мама, звичайно, дома всім розповіла, як Галочка мандрувала по школі.

Всі сміялися. Тільки дідусь хороший, зовсім не сміявся, а сказав Галочці:

— Зате тепер ти знаєш, скільки цікавого в школі!

Увечері Галочка все ж таки посадила Мишку на батарею і про себе подумала, що природником теж цікаво бути, а найкраще, коли б можна бути і природником, і художником, і балериною разом.

СОРОКИ

Що робити Галочці чорненській, щоб їй не хотілося на урках розмовляти з Галочкою біленькою?

Скільки разів на день їм Олена Пилипівна каже:

— Татарська й Хижнякова! Не розмовляйте!

— Ну, давай мовчати! — каже Галочка біленька, і вони починають уважно писати: «Наша кішка Мура». Уважно-

уважно кожну літеру виводять, Галочка чорненька навіть язика трошки висуне.

Раптом Галочка біленька шепоче:

— А знаєш, наша кішка привела кошенят, гарненькі такі кошенятка, одно попелясте, а друге руденьке.

— А наш Джойка вчора в садку вирив яму, побачив там черв'яка і хотів його відкопати,— також пошепки відповідає Галочка чорненька, і літера «а» вже вилазить у неї за лінійки.

— А в нас...— продовжує Галочка біленька.

— Татарська й Хижнякова, не розмовляйте! — знову каже Олена Пилипівна.

На другому уроці Олена Пилипівна розповідає про пташок: які відлітають, які лишаються.

— Останніми відлітають журавлі...— каже вона.

— А в мого дяді,— шепоче Галочка Хижнякова,— є живий журавель, такий кумедний, довгопогий.

— А в моєї тьоті,— не може втриматися Галочка Татарська,— є галка, жива приручена галка.

— Що ви там, цокотухи! — вже трошки сердито каже Олена Пилипівна.

— Ні, ці, ми нічого,— швидко говорить Галочка.— Галка тільки мені сказала, що в її дяді є живий журавель, а я сказала, що в моєї тьоті є жива галка.

— Ох, ви в мене дві галки,— похитала головою Олена Пилипівна.— Прямо не галки, а дві сороки! Все шу-шу-шу, шу-шу-шу.

От Галочка й задумалася. Що б їй зробити, щоб менше на уроках розмовляти?

Увечері вона підсіла до дідуся. З дідусем вона дружить, і коли що серйозне, треба обов'язково в дідуся спитати. Але зараз дідусь зайнятий. Він читає газети, а коли читає, то дуже не любить, щоб йому заважали. Все-таки Галочка питає:

— Дідусю, що б його зробити, щоб менше балакати?

А дідусь сміється й каже:

— Замочок на язичок повісити!

Галочка надула губки й відійшла, а потім уявила — так собі, як у казці: а коли справді замочок на губи — ідеш, а він теліпається. Фу, як противно! Тут якраз забігла тьотя Ліда. Вона завжди, як вітер, і завжди на хвилинку.

— Добривечір, дорогі! Дідусю, чи є у вас чистий папір? Вовка написав обіцянку тримати всі книжки й зошити, як новенькі. Подумайте, мій нечепура Вовка — і таке обіцяє!

Схопила папір, поцілувала Галочку і втекла.

Галочка звела брівки, зовсім як дідусь, коли він говорить про щось серйозне, і подумала: «Я теж напишу сама собі обіцянку не розмовляти на уроках». Але враз брівки безнадійно опустились. Якщо Галочка біленька почне шепотіти щось цікаве, як тут їй не зашепотіти?.. Тут Галочка не витримала й вибігла в коридор до телефону:

— Це квартира Хижнякових? Покличте, будь ласка, Галочку, це я, Галочка Татарська. Галка, це ти? — закричала вона так, що з сусідніх дверей виглянула Інна Петрівна і сердито зауважила:

— Скільки разів уже казали, щоб діти не підходили до телефону!

Але Галочка заговорила швидко-швидко, міцно схопивши обома руками трубку:

— Це ти винна, що я все розмовляю! Як я? А хто про кішку почав? А хто про театр? Тепер я хотіла написати обіцянку, а ти однаково забалакаєш? Подивимося, хто перший! Що? Кажі голосніше. Разом? Ну, так ти прийди, і ми

вдвох напишемо! Швидше! Та ні, ще пів на восьму! Ну, так швидше, а то я сама мовчатиму!

Через десять хвилин Галочка біленька, ставши на пальчики і витягнувши руку, дзвонила тричі в квартиру Татарських, але втретє дзвоник не встиг пролунати, бо Галочка Татарська вже відчиняла двері і тягла подругу в кімнату до столу.

Вони ще трошки пошушукалися, посіперечалися, але дійшли згоди.

— Ти пиши, ти краще пишеш, — сказала Галочка чорненька, і Галочка біленька, почувавши всю відповідальність такої справи, старанно почала виводити на білому аркуші паперу:

«Хто кого перемовчить на всіх уроках і на читанні, тому премія, а хто перший забалакає — той програв.»

*Галочка Хижнякова,
Галочка Татарська».*

* * *

Олена Пилипівна ніяк не може зрозуміти, в чім справа — обидві сороки мовчать на всіх уроках, як води в рот набрали.

От вона розповідає, як живе верблюд у жаркій пустині. Галочці чорненькій дуже хочеться розповісти, як вона каталася на верблюді в зоопарку, але вона прикупше язичок і мовчить: «Ні, справді, було б легше, коли б якийсь замочок висів, а то — ну, сам язик балакати починає».

У вікно видно — летить літак. Галочці біленькій так хочеться розповісти, що її двоюрідний брат — льотчик. Вона зиркає на сусідку, але одвертається і мовчить. Ох, як важко мовчати!

Ще на письмових уроках нічого — там пишеш і вся захоплюєшся літерами або цифрами. А от коли читання...

Дуже важко було перші дні. А далі ще важче. Нарешті, субота — і останній урок.

Це був урок каліграфії.

Галя і Галя старанно виводили літери. І раптом обидві побачили у Куряничика на парті свій папірець з обіцянкою не розмовляти про свої справи на уроках. Але, крім їхньої обіцянки, на папірці тепер ще намальовано було дві дівчинки з довгими-довгими язиками і підписано було: «ДВІ СОРОКИ».

— Подивись! Подивись! — прошепотіли разом обидві Галки, подивилися одна на одну і обидві... заплакали.

— Ти перша сказала!

— Ні, ти перша!

— Це через того вредного Курянчика! — вже голосно схлипували вони.

— Дівчатка, що з вами? — підійшла до них схвильована Олена Пилипівна.

Дівчата, перебиваючи одна одну, розповіли, в чім справа.

— Ну, заспокойтесь! — сказала Олена Пилипівна. — Я справді помітила, що ви дуже добре стали сидіти, і писати без клякс, і помилок менше робите. Ви обидві виграли, — це вже Курянчик винний, що підвів вас.

Курянчику було соромно, бо з дівчаток ніхто не сміявся, а на нього діти розсердилися.

Галочки йшли з школи дуже веселі.

— Яку ж тобі премію дати? — спитала Галочка біленька.

— Яку хочеш, — скромно відповіла Галочка чорненька. — А тобі?

— І ти — яку хочеш.

— Знаєш, — сказала Галочка чорненька, — я тобі намалюю на пам'ять квіти для твого червоного куточка. Тобі ж мої подобаються!

— А я для твого Мпшки виплету таку ж шапочку, як у моєї ляльки Радусі.

ПИТАННЯ

Сьогодні в Галочки поганий день. Дуже поганий. По-перше, Галя спізнилася до школи. Тільки вона не винна. Зовсім ні. Дідусь її збудив не о восьмій годині, як завжди, а аж у п'ять хвилин на дев'яту.

Галочка зразу, як узнала, що вже пізно, звичайно, заплакала, а коли перестала плакати — було вже десять на дев'яту. Ну, а поки вона одяглася та поїла, уже було без двадцяти, а в неї ще книжки не були складені. Мама на неї дуже розсердилася, що вона їх звечора не складас, — а як Галя могла скласти звечора, коли в них були тьотя Ліда й Вовка? Ну, і вона з ним будувала ляльковий театр. Вовка пішов додому пізно, і мама сама сказала: «Лягай швидше спати». Ну, Галя й лягла. Отак завжди — сама скаже, а Галя винна! А як зошит з арифметики опинився у мамі на столі, Галочка зовсім не знає.

До школи Галя не бігла, а просто летіла, бо вже було дуже пізно. І вона б не запізнилася, та на останньому

ріжку хтось її — хап за руку! Дивиться — сусідка Іна Петрівна.

— Чого ти біжиш, Галю? Ти можеш під автомобіль потрапити! Мама, якби побачила, була б дуже незадоволена! І берет у тебе набік зліз, і шарф розв'язався.

Галочка трохи знову не заплакала:

— Пустіть мене, я спізнилася до школи!

Сусідка ще щось казала, та Галочка вирвалася і втекла. Підбігає Галя до школи і саме в цей час чує дзвоник.

Тихенько-тихенько відчиняє вона двері, заходить у клас. Так їй хочеться пробігти, щоб Олена Пилипівна не помітила. Бачить, всі сидять і щось пишуть, а Олена Пилипівна на дошці стовпчики пише. І тут Галя згадала, що на сьогодні ж контрольну з арифметики призначено. Ой, ой! Як це вона забула!

А Курянчик павмісєє зразу:

— Олено Пилипівно! Татарська прийшла!

Олена Пилипівна подивилася суворо і суворо сказала:

— Сідай швидше, Татарська, переписуй приклади й розв'язуй.

Галочка навіть з Галочкою Хижняковою не привіталася. Подумала тільки, як би це на перерві не забути їй про театр розказати. Швидкоцько вийняла зошит, ручку і почала переписувати. Переписує і розв'язує зразу, бо стовпчики зовсім легенькі — там 11 плюс 13 плюс 28 мінус 5 — такі, які щодня вопи розв'язують. Вже кіпчєє писати, коли ззаду Нєля Чернявська шєпєчє:

— Галю, покажи, а то в мене ділення без остачі не виходить!

Галя посупулася так, щоб Нєлі видно було кращє, і зопита підсунула до краю парти. Що ж, хіба їй жалко — хай і в Нєлі будє правильно!

Тільки Нєля кіпчєє переписувати, як Олена Пилипівна підходить до Галочки й каже:

— Татарська, як тобі не соромно мене обманювати?

Галочка не зрозуміла, в чім справа, і каже:

— Я вас не обманювала, Олено Пилипівно, ніколи не обманювала, чесне піонерське!

— От ти ще й піонерське слово давш, хоч і не піонерка ще. Навіщо ти давш списувати Чернявській?

— Так вона ж попросила, вона погано рахує,— каже Галочка. Як це Олена Пилипівна не може цього зрозуміти?

А Олена Пилипівна каже:

— Ти що ж, хочєш, щоб вона нічого не знала, і мене ще хочєш обдурити?

Галія почервоніла дуже-дуже, і Неля теж. А тут саме дзвоник.

Галочка вже й Галочці Хижняковій нічого не розповідала про театр.

Дідусь завжди казав, що найгірше в житті — це брехня, а вона, Галочка, он, кажуть, набрехала, і їй здається, що вся вона червона, навіть шия червона, так соромно. А ще цей противний Курянчик дивиться на неї і глузливо сміється.

І раптом чує вона:

— От Татарська хороша, а з тобою я дружити не буду.

Стоять у коридорі коло їдальні дівчата — Тамара Піддубна і Шура Горлова. І Шура сердиться на Тамару й виказує їй:

— Ну да, от у Галочки хто не попросить — вона і списати дасть, і підкаже, а ти не товариш. Жаль було тобі сказати, скільки 7 на 3, щоб правильно було!

— Галочку того й люблять усі, — додає Неля. — Хоч у мене й зошита не взяли, а я на Галочку не серджуся! Ух ти, моя Галочко! — кинулась Неля обнімати Галочку.

І Галочці стало приємно-приємно, і навіть якоюсь гордою себе почувала, та враз згадала Олену Пилипівну і знову почервоніла.

— Нелю! — раптом сказала вона. — Приходь краще до мене, ми разом уроки вчитимемо, і тобі не доведеться ніколи списувати.

БАБУСЯ

Найцікавіші уроки — це, звичайно, Настасії Олександрівни. Вона веде уроки малювання, рукоділля і бібліотечні години. І, сказати правду, Галочка ці уроки любить найбільше.

Настасія Олександрівна вже старенька-старенька, волосся у неї біле, а кругле личко все в зморшках. Галочці завжди хочеться пригорнутися до неї. Раз Галочка забулася, кінчила свій малюнок і каже:

— Бабусю, я вже кінчила!

Настасія Олександрівна усміхнулася, погладила Галочку по голові й зовсім не розсердилася. Вона хоч і старенька, але така жвава й весела.

А на бібліотечних годинах так цікаво буває!

Недавно вона читала «Гидке каченя». Всім жалко-жалко стало це каченя, Галочка навіть заплакала. Потім вони всі

вивчили розповідати «Гидке каченя» і трохи не посварилися — кому ким бути, бо всі хотіли бути «гидким каченям».

Та бабуся тричі сплеснула в долоні, і всі замовкли.

— Треба нам індика вибрати, ми йому гарний костюм зробимо, — сказала вона.

— Я буду! — закричав Курянчик.

— Добре, будеш ти! А тепер нам треба двох зухвалих гусачків!

— Ми вдвох! — благально сказали обидві Галочки і склали руки.

— Гаразд, хай ви! А хто ж буде розумним котиком, що вигинав спину горбиком та пускав іскри? Мабуть, ти, Тімочко, ти ж у нас серйозний.

І так усім роздала — кому за курочку читати, кому за качку-матір, кому за найзнатнішу качку, і всі діти були задоволені. Потім бабуся каже:

— Манечка у нас найменша і найсмирніша, вона буде каченям.

Нікому з дітей не було досадно. Тоді Настасія Олександрівна хитро усміхнулася і сказала:

— А бабусею із старої хатки знаєте хто буде? Я!

Усі діти зраділи, і так урок весело пройшов, що розходиться не хотіли, і всі просили додому книжки читати.

А дома Галочка намалювала чудового лебедя.

* * *

Вчора був вихідний день.

Галочка з мамою пішли гуляти. Проходять вони великим майданом, що перед міськрадою, а там виставлені портрети кращих людей міста, великі портрети, намальовані на полотні. Галочка йде і читає написи, чиї портрети. Ось комсомолка з тютюнової фабрики, далі портрет робітника з тракторного, а потім льотчика, що пролетів далекий повітряний шлях. Раптом Галочка здивовано зупиняється, потім верещить, ну прямо-таки на весь майдан:

— Мамо! Мамочко! Дивись! Бабуся!

— Що ти! Яка бабуся?

Але Галочка не може заспокоїтися, вона стрибає навколо портрета і захлинається від радості:

— Мамочко, ну це ж справді бабуся, я її зразу, зразу пізнала. Звичайно, вона, бачиш, і написано: «Настасія Олександрівна»... — А ще Галочка читає: — «Стаж — сорок років».

— Мамо, що таке «стаж»?

— Це значить, що вона вчить дітей уже сорок років.

— Як багато! — задумливо каже Галочка. — Скількох це вона дітей уже навчила!

Коло портрета зупиняється ще хтось. Галочка не витримує і каже з гордістю:

— Це наша Настасія Олександрівна!

ВІТЯ

Отой Вітя, що сидить на третій парті від столу, страшенний хвастун. Якби ви тільки знали, який він хвастун!

Він недавно казав у класі, що зробив такий парашут, з яким не вниз стрибаш, а вгору. Ну, хіба таке може бути? Або що у нього є такі окуляри з ліхтариками, крізь які він вночі може читати. Йому ніхто не вірить, а все ж таки всім заздрісно. Може, в нього й не такі, а які-небудь інші, незвичайні, все ж таки є. Потім він ще розказував, що видресировав так свого собаку Марса, що той сам ключем відмикає двері і подає, коли Віті треба, задачник, або граматику, або читанку. І так він завжди розбрешеться, — всі сидять і слухають і вуха розвісять. А на уроках він завжди про щось своє думає, а як питають, завжди скаже не до речі, не до ладу, — як Пилип з конопель вистрибне. От зараз усі діти слухають Олену Пилипівну, а ви знаєте про що думає? Що добре було б мати таку ручку, яка пише завжди без помилок, бо на останньому контрольному диктанті він зробив аж одинадцять помилок, і йому поставили двійку. Добре було б, якби була така ручка. Але мрії про ручку перебиває Олена Пилипівна.

— Вітя Вишневський, прочитай свої задачки, задані на сьогодні, — каже вона.

Вітя встає.

— Хіба на сьогодні були задані задачки? — питає він здивовано.

— А хіба ти не переписав з дошки в зошит, які номери задані на сьогодні? — також питає його Олена Пилипівна.

Вітя бере зошит. Так, справді, записано. Але ж він у зошит не заглядав.

— А що ти робив учора?

— Олено Пилипівно, якби ви знали! — захоплено каже Вітя. — Я зробив такий м'яч...

Але Олена Пилипівна перебиває його:

— Виходь тоді до дошки і розв'яжи тут.

Біля дошки Вітя вже стоїть червоний і засоромлений. У нього все плутається і виходить не так, як треба. Добре, що дзвонить дзвоник, і Олена Пилипівна нічого йому не ставить.

— Неправильно, неправильно! — кричать діти, а найдужче Неля, що списала задачку у Галі і тепер цілком спокійна.

Вітя швидко витирає дошку.

— Це я просто не закінчив, — каже він, — задача чепуховська.

— Чепуховська, чепуховська, а сам і дома не розв'язав і в класі нічого не вийшло, — каже Тіма. — Соромно, гірше від усіх у класі.

— Подумаєш, — запально відповідає Вітя, — ці задачки мені — що горіхи луштити. Мені й не треба їх розв'язувати, а я таку машину вигадав, що сама їх мені розв'язує.

І як це в нього вирвалось, у Віті? Враз усі хлопці присікалися:

— Де машина? Покажи! Ти брешеш просто, і більше нічого!

Хотів Вітя признатися, що збрехав, та наче якийсь гедзь кусає його:

— І покажу, і покажу, є така машина в мене, сама все розв'язує.

— Якщо ти не покажеш машини, то ти найостанніший брехун, і я з тобою не дружу! — урочисто виголосив Курянчик.

— Кажу, що покажу, — нервується Вітя. — От я її вже кінчаю, через два тижні готова буде.

І Галочка зацікавилася, і всі діти.

— Ну, дивись, — спокійно каже Тіма. — Сьогодні одинадцять, а двадцять третього ти мусиш обов'язково показати.

На тому й порішили і розійшлися додому.

Бідний Вітик! Як це він таке цаплив? Він тепер дорікав собі — ох, якби справді можна було вигадати таку машину!.. А то ж соромно в очі буде глянути.

Дома він з заздрістю думає про тата. Тато винайшов справжню машину, що буде будинки, — сама кладе цеглу, і одержав за це велику премію. Невже важче винайти машину, що розв'язує прості задачки для першого класу? Він би тоді одержав, напевне, премії від усіх учнів усіх перших класів на світі.

Шкода, що тато зараз у командировці, а то можна було б його попросити винайти, це б йому, напевне, раз плюнути.

Та як там не є, але треба самому щось вигадати, бо не можна ж осоромитися перед товаришами. І Вітя вигадав...

Тата нема, мама аж до вечора на роботі, вона рисувальниця. А тьотя Надя дуже дивується — Вітя зовсім не шкодить останні дні дома, не б'є, як завжди, посуд через свої досліди, а все сидить у татовій кімнаті і вчиться.

Двадцятого числа до Віті підійшла Неля і спитала пошепки:

— Ти справді, Вітя, винайшов таку машину?

— Звичайно, справді.

— Принеси її завтра, у нас контрольна.

А більше, певно, ніхто не вірив, бо всі дивилися на Вітю підозріло.

Вранці двадцять першого Вітя прийшов з чималеньким пакунком під пахвою.

— Приніс! — сказав він з погордою і хотів уже розгорнути пакунок перед здивованими дітьми.

Але тут задзвонив дзвоник.

— Нічого, — сказав він спокійно, — покажу на перерві, — і поклав пакунок під парту.

Ви уявляєте, як зацікавлені були всі? І, як на зло, — контрольна з арифметики.

— Розв'язуйте, діти, номер сорок п'ятий, — сказала Олена Пилипівна.

Але всі думали про Вітю і про дивну машину, і навіть Тіма, перший учень, відмінник, зробив через це помилку. А Вітя, на здивування всіх і навіть Олени Пилипівни, першим розв'язав задачку і подав зошит.

Що це сталося?

На перерві всі обступили Вітю.

Він вийняв чималу картонну коробку. В коробці в рядок були вставлені маленькі коробочки із щілинками: 40, 41, 42, 43 і так до 60,

— Як і в кожний автомат, — сказав він серйозно, — треба кинути гривеник.

Він на очах у всіх кинув гривеник, і справді, знизу впав папірець.

— Читай, Галка Татарська, в задачнику номер п'ятдесят.

Прочитала Галя. Всі слухали, затаївши подих, як цікаву казку.

«Сестра купила 7 ялинкових іграшок, а брат 6. Випадково 2 іграшки розбилось. Скільки всього іграшок принесли брат і сестра?»

— А ти, Тіма, бери папірець і читай розв'язання.

Дійсно, розв'язано було правильно.

Ще кинули гривеник у № 48, що задано на завтра і, знову випало розв'язання — правильне розв'язання. Ще у Нелі

знайшовся гривеник, і Ляоня Курянчик хитро кинув аж у 60, але й там машина-автомат зробила вірно.

— Та це ж ти сам розв'язував і клав туди,— раптом закричав Ляоня.— Теж мені винахід! Просидів тиждень над задачами, а потім «машина-автомат»! Он і почерк твій.

Але Вітя не розгубився. Він гордо подивився на Ляоно і сказав:

— Зате у мене тепер на цілий рік будуть п'ятірки.— Загорнув машину в папір і додав: — Якщо смієтеся, самі собі таку зробіть.

А Олена Пиляпівна все це чула. Вона засміялася і промовила:

— Вітю, ти краще сиди уважно в класі і вчи уроки вдома, а то ніяка «машина-автомат» не допоможе. А ти ж бач який — як захочеш, то й на гору скочиш. Усі задачки вірно розв'язав, значить, можеш і відмінником бути!

НОВИЙ РІК

Падає сніг, такий лагідний, м'який, великими сніжинками. Білі зірочки летять повільно й легко. І на небі повно зірок, тільки золотих, і весь вечір такий холодний, сніжний та лагідний.

Зараз пізно, в звичайний вечір дітям треба було б уже лягати спати. Але цей вечір зовсім не звичайний, а останній вечір старого року. Галочка зараз піде з мамою в школу на вечірку, на ялинку, на зустріч Нового року.

Правда, школа добре придумала влаштувати ялинку? А ще буде в школі новорічний карнавал, ось чому Галочка зараз не Галочка, а маргаритка. Їй мама пошила чудовий костюм, вчора цілу ніч просиділа і пошила. І як було мамі не пошити такий гарний костюм, коли Галочка принесла табель і, щаслива, сказала:

— У мене по всіх п'ятірки, тільки по почерку і помилках четвірка.

А знаєте, який костюм? Спідничка вся наче з білих пелюсток, вони густо накрохмалені і трошки закручуються вгору. Мама з Гаєю намалювали ще на них фарбами рожеві тіні. Ліфчик зелений і на грудях три ніжні-ніжні маргаритки. На плечиках білі пелюстки, як криллячка, на голові шапочка — теж з пелюсток, а посередині золота серединка. Ще мама купила рожеву маску. Цікаво, впізнають діти Галочку чи ні?

Мама теж одягається красиво, тільки не в карнавальне, а в нарядне своє плаття. Галочка застібує їй ззаду гудзики, уважно оглядає і переконливо каже:

— Ти будеш найкрасивіша з усіх мам.

Нарешті пішли. Сніг — хрум-хрум під ногами. Гарно так. Мама й Галя під руку, як подружки, — веселі, сміються, сковзаються. Зовсім непомітно, що вечір. Людей — безліч, вулиці світлі від електрики, радісні, скрізь сяють вітрини, завітчані ялинками.

Школа вся освітлена, завітчана. У під'їзді Галочка з мамою зупинилися, і Галочка похапцем одягла маску.

На Галочку налітає юрба дітей. Ні, ні, зовсім не дітей — тут птахи, зайці, лисиці, різні квіти. Навіть розгубилася Галочка в першу мить. І так багато світла, квітів скрізь — у коридорах, залах, класах. Треба швидше роздягнутися і розшукати своїх — головне, Галочку біленьку. Вона ще не знала вчора напевне, який у неї костюм буде, тому знайти її досить важко. Може, оця дівчинка-сніжинка — у неї таке волосся, як у Галочки, біленьке.

— Галочко, ти?

А та дівчинка засміялася і каже:

— Зовсім ні.

Раптом хтось ззаду затулив їй очі.

— Угадай хто?

— Галка Хижнякова. Як ти мене пізнала?

— По черевичках.

Галка біленька — метелик, чудовий метелик.

— Ну, біжімо вдвох угадувати.

Ви знаєте, це дуже весело вгадувати. Пілота відразу пізнали — то був Льоня Курянчик. От коло Містера Твістера походили, аж поки він не заговорив з Льонею. Тоді вже пізнали, що це Тіма.

А найкрасивіший був індієць. Його до самісінької вечері ніхто не пізнав.

Всі бігали, кидали конфетти і сміялися, а в велику залу нікого не пускали. Раптом Льоня Курянчик закричав:

— Бійці приїхали з оркестром!

І правда, приїхали гості — шефи-військові.

Всі діти до них побігли, кожного гостя оточили й повели показувати школу. Показувати було що: в кожному класі влаштували виставку робіт — малюнки, ліпка, моделі, — такі гарні й цікаві роботи, що не соромно було похвастати.

Аж ось залунав гонг.

— Беріться всі за руки! Всі за руки — і діти і гості! — сказав Валентин Іванович. — Тепер ми побачимо, що там у залі, я вас сам поведу.

Всі учні узялися за руки, а за ними всі військові, і вчителі, і тати, і мами. А вів усіх Валентин Іванович. Він плеснув тричі в долоні, з зали почувся марш «Весєлых ребят». Двері широко розчинилися, і, хоча всі знали, що там таке має бути, всі ахнули. Посеред зали стояла величезна ялинка, вся у вогниках, ліхтариках, блискучих іграшках, золотих ланцюгах, а на самому верхечку сяяла велика п'ятикутна зірка.

Валентин Іванович повів усіх у танок навколо ялинки, і всім було так весело танцювати — і метеликам, і квітам, і звірам, і військовим, і мамам, і сивому директорові. Танцювали і співали.

— А тепер у нас буде невеличкий концерт на честь Нового року, — оголосив Валентин Іванович.

Всі діти посідали на великих килимах, а дорослі на стільцях. Тільки військових діти посадили поруч з собою, і почався концерт. Малеча більше в масових номерах виступала — в колективній декламації. Галочки танцювали з двома

дівчатками, а старші — ті вже більше поодиночі і співали, і вірші казали. А найцікавіше для всіх було, коли любимиця всієї школи тоненька смуглява Сара з шостого класу танцювала. Всі дорослі ахали, як це вона так гарно танцює. І тільки Сара кінчила танцювати кабардинку на біс, як раптом у двері ввійшов великий-великий Дід Мороз з бородою по коліна і з торбою за плечима, такий товстий, ніби заховав когось під кожух. Дід Мороз віз чималенький візок, і ще дві сніжинки везли візок, і так аж чотири візки і вісім сніжинок. Дід Мороз і вся його валка зупинилися коло ялинки.

— Ох-ох-ох! — зітхав Дід, скидаючи торбину. — От і до вас я прийшов. Ходив я, ходив по всьому світу, та ніде нема краще, як у нас. У нас куди не глянь — скрізь діти веселяться, а в інших країнах одним радість, другим — сльози. Ні, зустрічатиму я з вами Новий рік.

— Діти! Новий рік починається! — гукнув директор.

І всі почали про себе лічити удари годинника — один, два, три, чотири... дванадцять.

Раптом Дід розстібнув кожух, і звідти вибіг хлопчик. Який гарний, кучерявий хлопчик! Весь у світлому — у світлій шапочці, світлих черевиках — і дзвінко закричав:

— Вітаю всіх з Новим роком! Хай він буде для всіх радісний, щасливий! Ми всі веселі й щасливі. Хай такими будуть діти всього світу! З дідусем, Старим роком, я привіз вам усім подарунки. Сніжинки! Роздавайте!

Всі заплескали, і Дід Мороз разом з директором почали роздавати дітям подарунки. Кожен, крім торбиночки з ласощами, одержав чи книжку, чи фарби. Галочка одержала фарби, а Галя Хижнякова — шухлядку для рукоділля. І як це Дід Мороз знав, чим кому догодити! А індієць одержав «Конструктор-піонер» і так зрадів, що скинув маску. Тоді всі побачили, що то Вітя. От Діда Мороза ніхто не впізнав. Перед вечерею після танців усі поскидали маски — і виявилось, що то ж Валентин Іванович.

Весело було того вечора у школі.

Додому повернулися пізно, але Галочці не спалося, все хотілося розмовляти.

— Мамочко, правда ж, у нас хороша школа і хороші діти, — говорила вона з-під ковдри. — Знаєш, я всіх дуже люблю.

— Дуже хороші, — погодилася мама, — тільки спи, вже пізно.

— Мамочко, — не заспокоювалася Галочка, — а правду кажуть: як рік зустрінеш, такий він і буде, і якщо дуже-дуже

чогось бажаєш, теж буде. Значить, нам цілий рік буде добре, і ми всі дружитимемо, і взагалі всім дітям добре буде — адже ми дуже цього бажаємо!

ВЕСЕЛИМ ЛІТОМ

Всю дорогу Галочка хвилювалася. Пустить мама чи не пустить?

Тіма їде, Льоня їде, Вітя їде, Неля їде і Галочка біленька їде. Ну, як же їй не поїхати — Галочці чорненькій?

Дипломатична розмова почалася за обідом.

— Мамо, а Тіма їде в піонертабір,— сказала між іншим Галочка.

— Да? Їж хліб з маслом.

— Мамо, а Льоня й Вітя теж їдуть,— сказала Галочка між першим і другим.

— Да? Не крути з хліба кульок, що це за звичка така?

— Мамо, Галочку й Нелю теж пустили! — сказала Галочка між другим і третім.

— Да? Хочеш ще компоту?

Після другої чашки компоту Галочка набралася духу й випалила:

— Мамусю, пусти й мене в піонертабір, я буду там все їсти і даю тобі чесне слово поправитися!

— Що? — спитав дідусь.

— Пустить мене в піонертабір! — вже тихше сказала Галочка. — Мамусю, мені так хочеться поїхати, і я все робитиму, що ти дозволиш, вся наша зірочка жовтенят їде!

— Ой лисиця-сестриця! — засміявся дідусь.

Розмови тривали три дні, але на четвертий мама здалася, бо їй справді, чого ж тримати дівчину в місті, коли вона зможе ціле літо прожити над морем!

Тоді почалися веселі збори. Галочка схвильовано згадувала через кожні півгодини:

— Мамо, чотири пари трусиків! Вожата Маруся казала чотири пари трусиків!

А ще через півгодини:

— Мамо, котушки й голочку! Обов'язково голочку!

А ще через півгодини:

— Мамо, олівці й альбом, я малюватиму море з природи!

Треба сказати, що Галочка не тільки нагадувала, вона й сама працювала багато. Позначила всі свої речі, а на хусточ-

ках вишила навіть квіти, сама все вклала і взагалі намагалася виявити якнайбільше самостійності.

Вона ж їде, як доросла, в піонертабір! Та ще не де-небудь тут під посом, чи пак під містом, а далеко звідси, на березі моря.

Так само хвилювалися перед від'їздом і в Галочки біленької, і в Льоні, і у Віті. Тільки один Тіма ставився цілком байдуже до такої метушні. Він відмінник, перший учень, і йому більше годиться сидіти за книжкою, ніж клопотатися про якісь там трусики, а голки й котушки — це взагалі не хлоп'яча справа. Речі складала мама, дві тьоті і обидві бабусі.

Рівно о четвертій був збір.

Звичайно, першими прийшли наймолодші — обидві Галочки з акуратними чемоданчиками в чохлах. Галочка чорненька ще з папкою для малювання, бо альбом у чемоданчик не влазив. Льоня був зовсім військовий — в зеленій гімнастерці, з фляжкою на поясі і рюкзаком за плечима. Вітя прийшов із своїм Марсом. У Віті теж рюкзак, а в руках ще сачок для метеликів — одразу видно, що обидва хлопці їдуть до піонертабору.

Тіма прийшов з порожніми руками.

— А де ж твої речі? — спитав старший піонервожатий Льова.

— А он мама й тьотя несуть.

Мама й тьотя тягли величезний чемоданище, напевне, коли б його поставити на бік, він був би такий завбільшки, як сам Тіма.

— Як же ти піднімеш його? — здивувалися дівчатка, але Тіма нічого не встиг відповісти, бо надійшли старші учні, загомоніли, зашуміли, а потім швидко під'їхали машини, і в першу з них сіли жовтенята.

Речі везли другою машиною.

— Чий це велетень? — злякалася вожата жовтенят Маруся, побачивши Тімин чемодан.

Але хазяїн його вже поїхав першою машиною, тільки у вагоні вияснилося, що це велетень Тімин.

— Що ти там везеш? — допитувалися діти.

— Все, що треба, — відповідав гордо Тіма.

— У нього, мабуть, усе є, — зітхнула Галочка біленька, — а я забула щітку для одежі. Ти мені даватимеш?

Більшість дітей про це й не думали, але з заздрістю подивилися на Тіму.

— Я забув свій ніжик, — сказав хтось у сусідньому купе, і там же йому відповів сусід:

— Нічого, попросиш у Тіми, він усе везе.

Так, що там не кажи, а Тіма скрізь перший, таким він, напевне, і в таборі буде.

* * *

Як же й гарно було в таборі!

Тільки ввійшов в парк, як одразу прямо в очі кинулося море. Галочка чорненька аж зажмурилася — так було приємно.

— Купатися! Купатися! — закричав Льоня.

Але його швидко заспокоїли.

— Діти, — сказала Маруся, — зараз ходімо вмиемося, по-снідаємо, а потім розберемо речі.

Заперечити проти такого порядку ніхто не міг, хоча всім хотілося якнайшвидше одягти самі трусики й бігти до моря.

Маленькі дівчатка, цебто обидві Галочки, розмістилися в спальні з двома старшими — Олею і Женею — і враз спальня набула затишного вигляду.

На нічному столику з'явився букет квітів. На столі красиво склали книжки, блокноти, олівці. Але рекорд побила Галочка біленька. Вона привезла кілька саморобних вішалок-розпиначок, поділилася ними з подругами, і всі плаття висіли охайно в шафі. Старшою по кімнаті була Оля — висока, тоненька, як жердинка, і говорила вона тоненько, як голубка воркувала.

— Дівчатка, — сказала вона, — щоб у нашій кімнаті завжди так було. Галочка чорненька доглядатиме за квітами, біленька — за шафою, Женя — за письмовим столом, а я за одягом, рушниками і взагалі за всім. Так?

— Як добре! — затанцювали обидві Галочки.

А мами ще боялися їх пускати!

Заглянула Маруся — вожата жовтенят і сказала:

— Чудово! Оля, ти молодець!

Але в сусідній кімнаті її чекало розчарування. Посеред кімнати стояв відкритий Тімин велетень, і Тіма безпорадно стояв над ним. Льоня й Вітя, що вже впоралися із своїми речами, намагалися допомогти йому.

— Навіщо в тебе стільки теплих речей? — дивувався Вітя. — Дивись, і бархатна курточка, і светр, і сукняна матроска, і пальто!

— Ой, це все бабуся понаклала! — скрививши губи, мовив Тіма.

— І навіщо стільки сорочок?

— Тьотя казала, щоб я не ходив у самих трусиках, бо попало спину.

— Тіма,— закричав Льоня,— у тебе аж три пари черевиків! І всі такі красиві... Але ж важкі які! Де ти їх тут носи-тимеш? А де твої сандалі або спортсменки?

— Вони мусять бути десь там,— махнув рукою Тіма.

Перерили весь чемоданище, але спортсменок не знайшли.

На першій же екскурсії Тіма намуляв ноги, і ввечері до-велось йому ходити босому. В цьому нічого страшного не було, майже всі діти бігали босі, але Тіма ще ніколи в жит-ті не ходив босий.

Сердобольна Галочка біленька зглянулась і дала йому свої сандалі.

— Нічого, Тіма, поноси, поки тобі пришлють. Я однаково ходжу боса.

Другого дня грали у військову гру. Хлопці-розвідувачі ла-зили попід кущами і повернулись додому зовсім обідрані.

Вітя й Льоня моментально сіли зашивати й приводити до ладу свій одяг. А Тімочка, бідний, стояв, придержуючи штанці рукою — одірвалися гудзики від підтяжок, і він не знав, що робити. Йому раптом захотілося додому.

— Тіма, зашивай швидше! — гукнула Маруся.— Зараз буде сигнал на обід.

— У мене голки нема,— зітхнув Тіма.

— У тебе нема голки? — спитала Галочка біленька.— Так я тобі дам, у мене їх кілька, чого ж ти не сказав?

Але з голкою теж було не легше. Насилу-насилу всилив він нитку, але тільки почав шити — одразу вколовся.

— Ай, кров! — закричала Галочка біленька і закотила очі — вона не могла бачити крові.

— Де кров? У кого? — висунула голівку Галочка чорненька, що недавно слухала бесіди про першу допомогу і дуже любила прикладати свої знання.— Тіма, давай палець. Ну, що ти, я тільки капну йодом. Ні, ні, я вже перев'яжу.

— Галочка, може, перев'язувати не треба? — сказала Ма-руся.— Рана не така серйозна.

— Ні, ні,— гаряче заперечила Галочка,— ви не знаєте Тіми, в рану може потрапити що-небудь, і буде зараження крові.

— Так, так, ще буде зараження крові,— сказав з острахом Тіма, і Галочка чорненька дбайливо перев'язала йому па-лець.

— А гудзик я пришию вже тобі сама,— сказала Галочка біленька.

Увечері на майдані перед головним будинком Льова і старші хлопці прибили дошку. На ній було великими літерами написано:

ДОШКА НОВИН І ОБ'ЯВ

Усі діти підбігли й читали з цікавістю:

«1 липня влаштовується мандрівка на зорі. Бажаючих просимо записатися у Владика».

«Садівник дядя Гриша шукає помічника. Необхідно скласти садівничий техмінімум: розрізняти груші, цибулю, огірки і троянди і не їсти зелених яблук. Хто за себе не ручиться, просимо не з'являтися».

«Шукаємо двох вихователенок для лисиці, білки й качки. Адреса: Піонертабір. Живий куточок».

Далі йшли різні загадки, ребуси й карикатури. А потім ще об'ява великими літерами:

«Тіма набирає загін, що носив би його речі, складав би йому постіль, пришивав гудзики, купав би в морі».

— Це вже неправда! — закричав Тіма. — В морі я сам купаюся і навіть учора плавав далі за Льоню.

— А решта, значить, правда? — спитав Льова. — А я думав, що хлопці жартують.

Тіма почервонів. Але ж він хороший хлопчик, і скоро буде піонером, і, хоч як йому соромно було, все ж таки він прошепотів:

— Решта правда.

Ну, мало чого не буває. Через два тижні і Тіму було не впізнати. Навіть невідомо, хто з них швидше прибирає постіль, умивається тощо — моторна Галочка чорненька чи Тіма, і тепер він такий же спритний, як Льоня й Вітя. І Льоня, й Вітя запевняли, що тепер їх усіх трьох разом після школи приймуть у військоve училище, а хіба раніше Тіма годився на це? Тьотя, що приїхала одвідати його, тільки сплеснула руками — цей босоногий хлопчина, міцний і загорілий, ніяк не був схожий на тендітного Тіму. Прощаючись з тьотею, Тіма виніс їй великий пакунок.

— Це зайві речі, — сказав він.

— А чемодан? — спитала тьотя.

— Чемодан нам потрібний, — підморгнув він Льові й Льоні.

У великому чемодані весь табір складав свої колекції та гербарії. І все вміщалося, і навіть було ще багато місця. Ну, та ще ж літо не скінчилося!

ДРУГ МАРС

Звичайно, ви вже всі знаєте, що Льюї треба шукати там, де Тіма, а Тіму там, де Вітя, а Вітю там, де Марс. Це нерозлучна четвірка, і зовсім нічого не значить, що Марс не школяр. Вітя запевняє, що його Марс розуміє абсолютно все, і, коли нема поблизу Тіми або Льюї, Вітя розказує все Марсові, і Марс дивиться на нього розумними карими очима: тільки от-от не вимовить чогось. Вітя часто замислено каже, що це дуже несправедливо,— чому собаки не розмовляють по-людськи? Або чому він, Вітя, не розуміє собачу мову?

Марс з'явився в домі, коли Вітя був ще маленький. Тоді ще Вітя легко проніс від машини до будинку корзинку, в якій сидів малесенький чорненький Марс. І Вітя до нього ставився поблажливо-опікунськи. Подружилися вони одразу, і Марс одразу зайняв в родині майже таке саме місце, як Вітя. Принаймні так здавалося Віті, бо мама однаково турбувалася як про те, чи поїв Вітя суп, так і про те, чи Марс вилизав свою вісянку. Тато брав Марса за шию і з гордістю показував усім: «Бачите, який у мене чудовий доберман-пінчер». Доберман-пінчер — це така порода собак, дуже розумних і красивих.

Мама гралася і з Вітею, і з Марсом і приказувала:

— Ах ви мої цуцики!

Якось Вітя навіть трошки приревнував і спитав серйозно:

— Мамо, а якого цуцика ти більше любиш?

А тьотя Тетянка запевняла, що вони дуже схожі.

— Ну, подивіться на Вітьку і Марса, правда, схожі?

На це Вітик не ображався. Адже всі казали, що Марс надзвичайно красивий, а про Вітю такого ще ніхто не казав. Отже, коли вони схожі, значить і Вітик красивий?

Коли Марсові обрубали хвіст і підрізали вуха, як належить усім порядним доберман-пінчерам, мама обв'язала йому після операції забинтовану голову хусточкою. Він скавчав і скиглив, як дитина. Вітик ходив за ним і теж скиглив. Тьотя Тетянка трохи не заплакала, як побачила бідного цуцика, і навіть хотіла поцілувати Марсика в ніс, та випадково замість нього поцілувала в ніс Вітю. Всі в домі після операції над Марсовими вухами почували себе ніяково.

Але це було давно. Вітя вже вчиться в школі, а в Марса також бувають різні уроки — його вчить тато. Тепер Марс великий і дужий. Коли надійшло літо, виявилось, що тато й мама матимуть відпустку в серпні, а Вітя може поки що поїхати в піонертабір.

— Я поїду з Марсом! — заявив Вітя.

І тільки тато хотів зробити великі очі й пояснити всю недоречність такої пропозиції, як мама раптом сказала:

— А знаєш, я була б спокійніша, коли б знала, що коло Вітьки Марс. Принаймні в морі він тоді вже не втоне.

І пропозицію, яка спочатку здавалася нісенітницею, раптом почали обговорювати з усіх боків.

— Я з Марсом їду теж, — сказав Вітя старшому піонервожатому Льові.

— І Марс їде! Вітин Марс їде! — закричали всі діти.

— Ви не турбуйтеся, — мовив Вітя серйозно й діловито спантеличеному Льові. — Марс може робити все що завгодно. Він дуже вихований і розумний.

— Справді, Льова, — сказала вожата жовтенят Маруся, — чому б нам не взяти Марса? Це надзвичайний пес.

Так Марс опинився в піонертaborі, далеко від знайомого міста, на самому березі моря.

Льоня, Тіма, Вітя і Марс були захоплені і подорожжю, і скелястим берегом, і морем, а найбільше тим, що близько був справжній військовий табір.

У військовий табір дорослих не пускали, а діти бували там часто. Нерозлучна четвірка особливо здружилася з молодим бійцем Василем Козубенком. Дядя Вася часто розказував їм про життя в Радянській Армії, про війну, бойові епізоди, допомагав організовувати Льові й Марусі військові ігри. У військових іграх Вітя завжди був з Марсом, і дядя Вася часто казав:

— Хороший у тебе Марс, розумний, його і в армію можна взяти до наших собак.

Льова й Маруся просто не могли нахвалитися Марсом і дуже раділи, що взяли його в табір. Він їм чимало допомагав: на екскурсіях і на пляжі стеріг речі; коли плавав у морі, а плавав він чудово, можна було не боятися, що хтось утопе. А вночі Марс просто чергував за всіх нічних чергових. Він швидко познайомився з усіма своїми і хоча не вступав у дуже близькі взаємини ні з ким, крім Вітиних товаришів та ще Галочки чорненької, проте робив великий поділ між своїми і чужими — чужих і близько не підпускав.

Якось по обіді сидів дядя Вася з хлопцями і Марсом в альтанці і щось розповідав.

Раптом біжить Галочка біленька.

— Хлопці, швидше збирайтеся! Приїхала машина, і ми всі поїдемо в санаторій водників, там буде концерт! Хлопці заметушилися.

— А Марс? — спитав Льоня. — Вітя, ти Марса візьмеш?

— Ну, що ти,— сказала Галочка,— все-таки незручно, Марс лишиться дома.

— Хай він зі мною побуде,— запропонував дядя Вася.

— Хай він з дядею Васею лишиться,— погодився Вітя.

Так випадково Марс лишився з дядею Васею.

У водників було дуже весело. Особливо подобалися дітям акробати, і Вітя з Льонею вирішили дома зробити такі самі вправи. Але повернулися вони додому вже о дванадцятій годині і так хотіли спати, що забули про акробатів.

— Марс...— крізь сон пробурмотів Вітя, але, не дочекавшись відповіді, заснув міцним сном.

Марс однаково не відповів би, він був далеко і переживав надзвичайні події. Вранці його не було на території табору.

— Біжімо по Марса,— запропонував Льоня,— до зарядки ми ще встигнемо.

Вітя, Льоня й Тіма дременули в напрямку до військового табору, але, підбігши до паркану, зупинилися. Вони побачили цікаву картину.

На майдані стояли строем бійці, а попереду перед командиром стояв дядя Вася з Марсом, і командир читав:

— Висловлюю подяку бійцеві Василю Козубенкові за за-тримання порушника кордону. Вільно!

— Ой! — скрикнув Льоня.— Наш дядя Вася!

І тут вони ще побачили, як дядя Вася потрапив Марса по розумній чорній морді і сказав:

— Ось хто мені допоміг.

Уже через півгодини весь піонерський табір знав, і всі тільки й говорили що про нічну подію. Дядя Вася пішов у паряд замість хворого товариша. Він узяв з собою Марса. За шумом хвиль важко було розібрати чиїсь кроки, але Марс раптом насторожив вуха і потягнув дядю Васю за собою. Якась постать лізла попід прибережною скелею.

— Стій! — крикнув дядя Вася.

Але людина кинулась тікати. Дядя Вася хотів вистрілити, та далеко краще взяти порушника живим.

— Ану, Марс, хватай чужого,— скомандував він, і Марс, як стріла, наздогнав і схопив порушника живим.

Порушник вихопив револьвер, але вистрілити йому не довелося: Марс звалив його на спину і не давав підвести голови. Дядя Вася не гаяв ні секунди. Він уже давав сигнал, і вмить збіглися бійці.

— Любий Марсик! — не витримала Галочка чорненька і обняла Марса.

— Да, з таким собакою добре вартувати,— сказав дядя Вася.

Вітик дивився схвильовано на свого друга і раптом промовив:

— Він уже великий, і... коли я поїду, він лишиться вам, дядя Вася...

Увечері Вітя писав листа додому.

«Люба мамо! Я подарував...— але це він закреслив. Хіба можна було подарувати такого друга, як Марс?»

Він написав твердо: «Марс перейшов на службу до Радянської Армії. Він там більше потрібний, він уже спіймав одного шпигуна. А мені дали маленького напіввовка Дюка, ми його теж виховаємо і віддамо бійцям. Твій Вітя».

— Тобі жалко Марса? — спитала Неля.

— Ти дурна,— відповів Вітя серйозно і спокійно.— Для Радянської Армії нічого не жалко, навіть коли трошечки й жалко.

БУДЬ ВІРНИМ ЙОМУ,
ПІОНЕР!

*Ти всяку здолаєш в житті перешкоду,
Готуйся у путь вже тепер.
Учись в комуністів, як жить для народу.
Будь вірним йому, піонер!*

■

*Учителям, учням і всім працівникам
дорогої 54-ї школи імені Коцюбинського
присвячую*

ШКОЛА

Школа! Ще залишилася школа! З обох її поверхів строчили кулемети, і вона одна стримувала натиск ворожих частин. Фашисти ніяк не могли прорватися на вулицю Леніна. Вони, звичайно, не знали, що це за будинок, але їм здавалось, що там засіли чималі загони, бо стріляли з кожного вікна цієї маленької фортеці.

А насправді їх, оборонців, лишилося зовсім небагато. Купка червоноармійців, Льонька Шивченко і прибиральниця — бабуся Фрося.

Льонька Шивченко, учень 6-го класу цієї школи — маленьке, миршавеньке, руденьке хлоп'я з задержаними очима і рясним ластовинням на рухливому обличчі, — пробіг сюди вчора. Йому більше не було куди податися. Родина дядька, в якого він жив, відпливала з останньою баржею саме тоді, коли він відпросився на берег, щоб ще раз, на прощання, пробігти вулицями. На вулицях будували барикади; Льонька одразу вирішив, що це далеко цікавіше, ніж плисти черепахою-баржею, де людей, як оселедців у діжці, няньчити маленьких дядькових дітей, слухати зауваження і нотації дядини. Поки що все його тільки розважало і цікавило, і він по-дитячому легковажно поглядав навколо, ні над чим особливо не замислюючись.

От говорили, що фашисти вже в Голосіївському лісі, що бої ідуть на Шулявці... Правда, стрілянина не вщухала, але йому здавалось: ще день-два, і все буде по-старому, тож треба зараз усюди побувати і всюди сунути свого гостренького цікавого носика.

Але нальоти чимраз дужчали. Бої точилися вже в самому місті, і раптом Льоня розгублено зупинився на вулиці. «Куди ж тікати?» Враз майнула думка: «В школу! З чорного ходу!»

Правда, бабуся Фрося ніколи нікого туди не пускала. Спізнівся, то старий швейцар не пускає тебе через парадний — ну й чекай, доки скінчиться урок, і йди спочатку до директора за дозволом... Та зараз бабусі, напевно, давно вже нема в школі.

Двері були, як завжди, зачинені. Він сіпнув дужче. І раптом здалося, що нічого нема страшного — ні нальотів, ні барикад на вулиці, бо з-за дверей спитала, як завжди, трохи буркотливо бабуся Фрося:

— І хто там грюкає, прости господи?

«Не пустить! От завжди вона така вредна», — вилаявся про себе Льонька, а вголос діловито і солідно сказав:

— Це я, Шивченко, учень 6-В.

Бабуся Фрося дуже недолюблювала Льоньку, особливо ж після того, як він зламав китайську троянду в залі. Бабуся Фрося дуже дбала про квіти в школі. І не тільки за зламану квітку гнівалась вона на Льоньку. Його знали в школі всі — і учні, і вчителі, і директор, бо він усім добре дався знаки, недарма Ліда, їхня відмінниця, після одного уроку з древньої історії дала йому влучне прізвисько, яке так і лишилося за ним: «Шива — бог розрухи».

Зараз «бог розрухи» стояв перед дверима школи маленький, розгублений і таки досить жалюгідний.

Бабуся Фрося швидко відчинила двері і просто схопила Льоньку.

— Чого ти гасаєш? Де твої батьки?

— Дядько поїхав, а я спізнився на пароплав, — збрехав Льонька. — Я тут, у школі перебуду.

— Перебудеш, — гірко вимовила бабуся. — Ну, йди, побудь у моїй хаті. Сиди тут, та тільки нікуди не рипайся.

Її кімната була внизу, поряд з роздягальнею. Невеличка, чистенька. Велике ліжко, скриня, стіл — оце усі меблі. На стіні фотографії в рамках, над ними вишиваний рушник. На всіх фотографіях — молодий командир. Льонька згадав, як він колись заховав щітку і цеберку бабусі Фросі і Ліда докірливо сказала:

— Як тобі не соромно, Шива? У неї син червоний командир, вона така старенька, а ти, наче розбишака, без усякої поваги до неї ставишся.

Вона, Ліда, навпаки, приятелювала з бабусею, завжди приходила за годину до уроків і допомагала бабусі поливати квіти. Льоня згадав Ліду, серйозну й милу, яку всі любили не тільки в класі, а й у всій школі, і навіть він, Шива, побоювався її зачіпати. І раптом Льоньці стало дуже сумно. Нікого, мабуть, у місті не лишилося з їхньої школи, всі, певне, поїхали, хто поїздом, хто баржею, хто пароплавом. І тільки він один з усієї школи тут, де завжди було так шумно, весело, де він так бешкетував і нікого не хотів слухатися.

— Ти хіба піонер! — докоряла йому Ліда.

— Ти ганьбиш усю нашу школу своєю несвідомою поведінкою, — казав Флор.

Так між собою учні звали Флора Яковича, їхнього класного керівника і вчителя історії. Флор Якович був ще зовсім молодий, шойно закінчив інститут і вчителював перший рік. Він був дуже соромливий, і Шива відразу помітив, що не учні бояться його, а, навпаки, він учнів; боявся він не тільки таких бешкетників, як Льонька, а навіть відмінниць — Ліди, Лесі, Рози. Йому здавалося, що вони нарочито задають йому різні питання на уроках історії, а старші десятикласники так само навмисне кличуть його кататися на ковзанку, де звуть його просто Флором.

Шива підшморгнув носом чи то від жалю, що минулися ці дні, чи то від розчуленості і подумав, що сидіти у цій кімнатці та згадувати минуле нема ніякої рації, тим більше, що він не обслідував ще школи і навіть не побував у своєму класі.

Бабуся Фрося, зачинивши двері чорного ходу, кудись зникла. Користуючись з цього, Ляоня тихенько вийшов з кімнатки в роздягальню, піднявся у вестибюль і пішов широкими східцями нагору.

«Стріляли з другого поверху. Значить, там наші!» — подумав він.

Над східцями ще висіла шкільна стінгазета і портрети відмінників навчання. Між ними був і портрет Ліди, на яку сумно було чомусь глянути, і він, не затримуючись, побіг далі в зал.

Шива здригнувся. У залі лежали бійці, і йому здалося — вони були неживі. Він прожогом кинувся в коридор.

— Хто йде? — почув він там суворий, але знайомий голос. Шива підвів очі і побачив Флора. Справді, це був Флор Якович, тільки у військовій, командирській формі. З якимсь дивним рішучим поглядом, з суворо зведеними бровами. Він був зовсім не схожий на того завжди соромливого і незграбного вчителя історії, що завжди червонів і почував себе ніяково. Але це був він, і Шива несподівано для себе пробелькотів:

— Це я, Шива — бог розрухи!

— Шивченко, звідки ти взявся? — розсміявся Флор Якович.

І раптом Шива виструнчився і серйозно відповів:

— Я буду вам допомагати, Флор Якович! Чесне піонерське, я все робитиму, що ви скажете.

Розмовляти було ніколи.

— Біжи ж у фізичний кабінет,— наказав Флор Якович,— і принеси звітти набої. А в 7-А бабуся Фрося з пораненими, заглянь і туди та спитай, як там у неї. Тільки швидше, не барись... Це добре, що ти прийшов.

Відтоді у Шиви не було вільної хвилинки. В учительській з Флором Яковичем засіли десять бійців, у фізичному кабінеті — семеро. Троє поранених стогнали в 7-А. Коло них поралася маленька моторна бабуся Фрося. Роботи було багато: перенести набої, принести води, передати наказ командира, провести бійців до фізкультурного залу.

Бабуся Фрося намагалася затримати Шиву коло себе, але Шива враз зрозумів її таємний намір. Аякже! 7-А не виходить вікнами на вулицю, це найтемніший клас, бо перед його вікнами величезна сліпа стіна багатоповерхового будинку. Це найбезпечніше місце. Але Шива знає, що він потрібний і тут, і там, — скрізь, Флор Якович не дарма сказав, що він вчасно з'явився.

Коли розривна куля поранила в живіт кулеметника Василя, Шива зблід і випустив з рук флягу з водою. Василь помер за кілька хвилин. Це була перша смерть на очах хлопчика. Їх лишилося п'ятнадцятеро, бо ще один поранений помер на руках бабусі Фросі.

— Нам дано наказ триматися і не пускати їх якомога довше,— сказав командир.

Бійці посилали вогонь з вікон то фізичного кабінету, то фізкультурного залу, і тому ворогам здавалося, що там засіла велика військова частина, отже, треба брати приступом цю міцну фортецю.

Надвечір їх було вже одинадцять, серед них четверо поранених. Вночі Шива приповз у 7-А і тремтячими губами прошепотів:

— Бабусю... Флора поранили... Флора Яковича,— поправився він.

Набоїв уже не було.

На ранок бабуся обійшла вчительську, фізичний кабінет, фізкультурний зал і мовчки почала перетягати звітти поранених до себе вниз.

Живих лишилося п'ятеро. Це крім Льоньки Шивченка і її самої.

Троє з них були поранені, але, хоч і з трудом, вони могли зійти самі, а Флор Якович навіть намагався допомагати, хоч у нього самого були прострелені плече і ліва нога.

Шива дивився на нього широкими від страху очима, а він усміхнувся і погладив хлопця по голові:

— Нічого, Шива, на те війна. Але ти й бабуся повинні зараз же швидше йти. Бабуся знає всі ходи й виходи, та й ти, я певен, усі дороги тут вилазив. Я б радив вам податися на Поділ. Головне, щоб вороги не застали вас з нами. Беріть, бабусю, онука, і збирайтеся в путь. Дяка вам велика, що не кинули нас у найтяжчі часи; розкажете потім, як боронилася наша школа.

Бабуся Фрося піджала губи, насупила брови, і враз згадалося Шиві, як вона, сердита, водила його до директора і не пускала на уроки, коли він спізнювався.

— Ні, я вас не покину,— твердо сказала вона.— Син мій, червоний командир, десь на фронті, як і ви, а я вас тут пораних, безпомічних фашисту віддам? Не буде цього.

— Бабусю, не кажіть дурниць,— сказав Флор.— Вас уб'ють, і дитина загине.

— Не вб'ють, я й вас заховаю. А хлопчик хай іде, я йому скажу адресу куми моєї на Подолі. Малога, може, не зачеплять.

— Я не піду,— промовив раптом Шива, сам не знаючи чому. Просто він не думав, що смерть тут близько, за дверима.— Я втекти завжди зможу через вікно роздягалки.

— Я командир чи ні? Чому не слухаєте мене? — спитав Флор бабусю.

— Ти командир, а я — твоя мати. І мовчи, сину, та давай краще пораних улаштуємо. Цього на ліжко покладемо, а ти вже, командире, пробач, на скриню лягай.

Вона влаштувала пораних, а потім пригорнула до себе Шиву.

— Льонечко-голубчику,— сказала вона. Правда, так і сказала. І Льоня пригорнувся до неї, як до рідної-рідної.— Біжи на Поділ, хай кума днів за два навідається. Ти її приведеш, може, ми наших хлопців врятуємо.

— Шива — бог розрухи,— жартома суворо сказав Флор.— Ти мене ніколи не слухав, і зараз...

— Ні, ні, Флоре Яковичу, я піду. Я ж не знав, що це треба. Я думав, ви тільки щоб мене врятувати... І я вас завжди слухав, то я так, був... несвідомий...— додав він сумно.

— Ну, нічого, нічого,— поляскав його Флор Якович по плечу.— Ми ще з тобою повоюємо, ми виженемо їх і в школі ще зустрінемось, в нашій школі.

«Йому важко розмовляти»,— майнуло в голові Шиви.

— Бабусю,— сказав він,— то давайте вашу адресу, я у вікно через роздягальню, прямо на смітник, а там у 33-й номер, і куму вашу обов'язково приведу. Будьте певні.

— Так поспішай,— Флор Якович потиснув Шиві руку, наче дорослому, а бабуся поцілувала його, як малого.

— Щастя тобі,— сказав командир.— І не забувай школу!

Шива проліз між рядами вішалок і хотів уже вистрибнути у вікно, коли у парадні двері застукотіло.

Він весь похолов і зіщулювся, маленький, безсилий «бог розрухи». Вороги, вороги, фашисти заходять у його школу! Як він любив її зараз, дужче над усе в світі, як любив сміливого червоного командира, їхнього несміливого вчителя історії Флора, і буркотливу стару прибиральницю бабусю Фросю, і кожен клас, і коридор школи, і портрети ударників, і стінгазету, що випадково залишилась.

Він сидів у куточку, під темним, затуленим фанерою вікном, і тільки одне було в голові: знайдуть чи ні... Знайдуть чи ні.

І серце його, маленьке серце, здавалося, от-от розірвється.

Він чув кроки по східцях, нагорі і навіть зовсім близько коло себе.

Раптом почув він вигук.

— Ніє! Тут!

Знайшли!.. Серце наче упало. Він трохи висунувся і побачив, як з кімпати витягали поранених і прикладами відштовхували бабусю Фросю.

Ніхто не кричав, а Флор Якович ішов зовсім сміливо, дивлячись перед собою.

— Хто ви єсть? Це ви стріляли з вікон?

Флор Якович усміхнувся і сказав:

— Я учитель цієї школи.

— А ти, старуха?

— Я їхня мати,— з гордістю відповіла бабуся Фрося.

Але тут заговорив інший есесівець, і Шива зрозумів тільки одне: «Не треба балакати, кінчай та й годі».

— Сини мої,— почувся лагідний голос бабусі Фросі,— голуби мої молодесенькі!

— У цій школі багато школярів,— раптом закричав Флор,— вони всі ще повернуться! Прощайте, хлопці! Не бійтесь! Перемога однаково за нами!

І тут пролунали постріли.

Пізно ввечері Льоня Шивченко крадькома через чорний двір виліз на вулицю, дворами та завулками пробрався на Поділ. Йому допомогли вийти з міста. Але він знав,— ненадовго. Він мусив ще повернутися в свою школу!

* * *

Це все трапилося восени сорок першого року. У цій школі вчилася моя дочка. І перед моїми очима коридори школи, зали, класи і старенька бабуся-прибиральниця, що працювала там багато років.

Про всі ці події написала моїй дочці її подруга, яка зустрілася з Льонею.

Але ми знали, що повернемося в рідне місто.

І ми пішли з дочкою на могилу наших героїв. І хоч не знали, де поховано бабуся Фросю, на руїнах рідної школи ми схилили коліна перед її пам'яттю.

1942

ПОШТА ПРИЙШЛА

Вам по порядку все розповісти? Нічого, я вже відійшла трохи і можу. Тільки чи зумію? Як люди назустріч вам вибігли, одне одного перегнати намагалися, так і слова у мене зараз. Про все хочу сказати, поки ви тут. А може, ви тата мого побачите і йому все передасте?

Як тато мій на фронт ішов, він поцілував мене і сказав:

— Ну, донечко, не інакше, як тобі доведеться мою роботу робити!

А він, знаєте, був листоношею, і аж три колгоспи його були: «Дружба», «Жовтень» і «Ленінський шлях», крім нашого найбільшого — імені Тараса Шевченка. Ну й часто було, як я від школи вільна, то і йому допомагала. Як куди швидко треба термінового або телеграму, так я ноги на плечі і прудкіше за машину доставляю. Мене через це і знали всі і звали Килинкою поштаревою, і я вже напам'ять знала, хто «Правду», хто «Комуніст» випикує чи журнал який.

А як пішов тато з Червоною Армією, начальник пошти Михайло Петрович кажуть:

— Ніяк нам, Килинко, без тебе не обійтися, одип старий дід Трохим на пошті лишився. Моки в школі навчання не почалося, допомагай дідові. Тепер у кожную хату з фронту листи йтимуть.

І любили вже люди, як я забігала. Звісно — листа ж їм від сина або від чоловіка несучи! Як забачать, так і обступлять, а я ще з вулиці кричу:

— Тьотю Палазю! Ваш чоловік чотирьох фашистів підстрелив, а сам живий, здоровий, тільки сердиться, що ви плачете.

Вже знала я, яка дівчина від якого хлопця листа дожидає, і кожній щось навігадую. А як нема листів, то такий мені жаль, такий жаль бере, хоч сідай та плач або сама пиши.

Я вже тоді кажу:

— Вам, бабусю, безпремінно завтра буде. Знаєте ж самі — війна. Це не те, що дома, сів за стіл та й написав. Там, може, вашому Грицеві дихнути ніколи. Вже завтра вам принесу!

Ну, розвеселю як-небудь, і, може, їм хоч на крихітку легше стане.

А от самі ми, я та мама, як поїхав тато, листів не одержавули.

Іноді зітхне мама і скаже:

— Усім носиш, хоч би додому принесла.

— Нам дід Трохим принесе! — намагаюся я пожартувати, та з мамою не виходить.

— Легше було б, коли б ти і не поралася з цим, — мовить мама.

Тоді поцілую я її й кажу.

— Мамусю, голубонько, мені ж тато наказав за нього робити. Ви ж знаєте, дідові Трохимові кожну пошту два дні обносити, а я за три-чотири години всіх оббігала, і всім така радість.

— Твоя правда, — всміхнеться сумно мама.

Якби знали ви, як тяжко, як страшенно важко мені стало, коли фашисти прийшли, коли не було вже листів, щоб людям носити! Зустріну діда Трохима, а він тільки рукою махне, мовляв — біжи, Килинко, не нагадуй мені!..

А раз не стерпів і каже:

— Коли б тільки «Правдоньку» нашу побачив, то й мої б старі ноги швидше літака усім би доставили. — Та й підшморгнув носом і трохи не заплакав.

Там, де пошта наша була, там фашистські офіцери жили, штаб їхній, чи що. А наш Михайло Петрович зник з села, мабуть, партизанити пішов. Та хто в селі лишився? Самі жінки, та діти, та такі старі, як дід Трохим.

У школі нашій новій стайню зробили і статуї піонера і піонерки порозбивали. Стояли біля входу піонер та піонерка

і в сурми сурмили. Як ту школу відкривали, то вже свято було на все село, а тепер там коні копитами підлоги ламали і нічогісінько не лишилося ні з фізичного нашого кабінету, ні з природничого, ні з бібліотеки...

Не могла я повз школу проходити. Як почую, що коні там іржуть, — на весь світ закричала б. Та що їм школа!

Перші дні ходили вони по хатах. У кого курку забачать — заберуть, у кого телятко — «купиль» кричать. І за курку дали Кушніренчиси три копійки, а за підсвинка десять. А Кушніренчиха у пас грім-баба була, на весь район відома, вона не стерпіла, кинула їм ті копійки в очі і закричала: «Грабіжники ви!»

Тільки ми й бачили Кушніренчиху з того дня. Кажуть, що повели її в балку і там застрелили, та нам же з села виходити не дозволяли. Як у тюрмі ми опинилися, тільки гратів не було. А взимку почали німці дротом село із сходу обводити і рівчаки копати.

— От ми й за ґратами, — кажуть люди.

А копати наших же колгоспників гнали щодня.

— Люди, людоньки, — плачуть жінки, — це ж ми проти наших ріднесеньких окопуємося, обводимося, це ж самі ми собі могили рнемо.

А не йти не можна.

Староста, що есесівці поставили, — Ничипір Сичук, його торік тільки з каналу випустили — бандит був, а тепер староста — він, як тхір, по всіх хатах, по всіх закутках нишпорить, про все, зрадницька душа, фашистам доносить, і вже не одна Кушніренчиха лежала в балці замучена...

А моя мама не виходила, ховалася, і я з нею — бо таких, як я, і по дванадцять і по тринадцять років, теж на роботу гнали. Колись Сичук причепився до мами, так вона каже:

— Хвора я зараз, нездужаю, я вже потім одроблю. Зараз підвестися не можу. А дочка коло мене.

Не знаю вже чому, а всміхнувся Сичук, аж моторошно мені зробилося, та й каже:

— Ну, з тобою, сусідко, рахунки потім, не думай, що потім не одробиш, ще й як! Ми-то надовго, а червоних аж за Урал погнали.

Не знаємо ми, що він надумав, тільки однаково вирішили з мамою на ворога ні хвилинки не робити.

— Хай краще уб'ють, не піду! — каже мама.

Дід Трохим теж не ходив. Він на піч заліз і звідти цілу зиму не злавив, а як хто зайде, то як почне зітхати та стогнати, ніби три чисниці до смерті.

І от раз сплю я вже з мамою, коли хтось стук-стук у вікно.

— Мамо, відчиняти? — питаю.

— Килинко, це по нас прийшли. Проклятий Сичук уже доніс.

А воно ще — стук-стук.

— Я хоч спитаю, хто там.

— Лежи, хай двері ламають, а сама смерті не відчиню.

А воно вже в двері та тихенько так.

Ні, думаю, це не фашист і не Сичук, ті б не соромилися гвалт зняти.

Скочила я з ліжка та до дверей, ще спитати не встигла, хто там, як чую шепіт:

— Килинко! Пошта прийшла!

Я двері швидше відчиняю і бачу — стоїть дід Трохим та й сміється. То я, мабуть, уперше за ту зиму побачила, що хтось із наших сміється.

— Килинко! Пошта прийшла! Біжи рознось! — каже він удруге.

— Дідусю, що ви, схаменіться!

— Засвіти каганця, — наказує дід.

— Не можна, що ви, діду! — злякалася мама.

— Нічого, у запічку присвіти. Газети наші прийшли!

Я, сама не своя, каганця запалила. І справді, газета наша «За Радянську Україну» переді мною лежала.

Розгладив її дід, капелюх свій зняв, перехрестився і поцілував, а я до неї шокою притулилася, очей відірвати не можу,— радянська, наша, українською мовою газета. А мама заплакала та й годі.

— Дідусю, як же до вас потрапила? Де ви її знайшли?

— Е,— мовив дід поважно,— знали, кому посилати! Кому ж тепер, як не мені, в селі передати? Знають, що я один з Радянської влади тут лишився. Самі знаєте, поштар аж на чотири колгоспи!

Мама всміхнулася, зі мною переглянулася.

— А як же її тепер на всі чотири колгоспи рознести? — питаю я.— Один наш, Шевченківський, скільки дворів.

— Ну, то ти вже, Килинко, організууй і мені свій план доповідай,— важно каже дід.— А раз нам пошта прийшла, треба її доставити.

— Та як же вона прийшла?

— То вже моє діло,— знову насупив брови дід.— Потім колись скажу.

Усю ніч сиділа я на печі, і вікно кожухом затулила, і піч рядом завісила, бо не дозволяли фашисти вогню палити, і останню краплинку олії, що на юшку берегли, запалила, і при каганці від рядочка до рядочка прочитала газету мамі й дідові Трохимові. Цілу ніч ми читали і плакали і вже знали, що наші десь зовсім близько, визволяють вже села. Писалось там, щоб не корилися ми, не робили на катів своїх, не виходили землю засівати, не давали б їм нічого. Газета зверталась до бійців Червоної Армії, до партизанів і партизанск, до всіх радянських громадян — і до тих щасливих, що вільні, і до таких, як ми, що тимчасово в неволі живуть.

Скінчили ми читати, а я все промовляла рядки з вірша, що були там:

Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою фашистських катів!

І хіба не мені тато, боєць Червоної Армії, наказав бути поштарем в наших колгоспах «Ленінський шлях», «Дружба», «Жовтень», імені Тараса Шевченка, і ото щоб я та не доставила всім радянським людям цих колгоспів нашу жадапу пошту, нашу газету «За Радянську Україну»! Дарма, що вона одна-однісінька була на всіх.

Найкоротші шляхи я зпала від хати до хати, від колгоспу до колгоспу, і ніколи мої ноги так легко, так швидко мене не носили. Стукну в двері, покажу, прочитаю і біжу далі. Вігла я степом до «Жовтня» і ніби вперше помітила, що сніг уже розтанув, і земля чорна, і перші тендітні світло-зелені гострі паросточки витикаються з землі, і розкривають проріски сині очиці свої, небо вже весняне, блакитне, а на вербі, що над річкою, на всіх гілочках пухнасті котики побігли.

Вгорі гуси гелготали — додому вертали.

Зупинилася я посеред степу.

— Гуси-гуси-гусоньки! — кажу їм. — Ви вже додому вертаєте! Вже весну на крилах несете. Почекайте ще трохи! Не летіть! Хай не буде весни, поки ворогів не проженемо, вже близько наші соколи!

— Земленько рідна, не розкривайся з-під снігу, не вийдуть чесні люди тебе орати, засівати, почекай ще трохи, вже близько наші соколи! Тоді як на свято вийдемо працювати.

Раптом чую — не гуси гелготять — шумлять мотори вгорі. Я на сухий торішний бур'янець упала, — звикла вже так робити.

«Ну, що ж, — думаю, — хоч і розірве, а вже і в Шевченківському, і в «Дружбі», і в «Ленінському шляху» про газету знають. От тільки в «Жовтень» не встигла — та їм переадають!»

Заплющила я очі, а потім думаю — хай гляну востаннє, хоч пролісок на прощання побачу! Так трошки розплющила одне око і побачила не павучі хрести на крилах, а рідні наші червоні зорі. Скочила я, забулася про все, руками махаю, стрибаю, і здається мені, що літак крилами помахав. А може, то вже здалося?

Аж тут як застрекочуть фашистські автоматники. Я знову упала на землю. Оце вже, думаю, справді кінець. Нам же заборонено з села виходити, і, мабуть, бачили, як я стрибала, і подумали, що знаки подавала.

І лаю я себе — треба ж було витримати, я ж газету мушу доставити, і радію — хай знають наші, що чекаємо ми їх. Думаю — може, доповзу як-небудь. У «Жовтні» крайня хата вдовиці Докії, хоч би побачили. А якщо швидко побігти? Так застрелять. І поповзла я. Уся чорна від вогкої землі та все за пазухою мацаю. Шарудить там газета. Щоб не загубити ще. І кожен крок мені, як кілометр. На дорозі мені струмочок біжить, як кіска дівчача тонесенька з води зашле-

тена, дзюрчить собі, поспішає, і йому нічого. Вмочила в нього руки, вимила, та за хвилину вони знову чорні, а від того струмочка я вся мокра. Коло розбитого фашистського танка пролізла, він, як привид, усю зиму стирчав. Хоч би, думаю, до тієї верби старої розлогої доповзти, там би перепочила і попід кущами, левадою, швидко б до хат дісталася.

А автоматники стрекочуть, і коло мене одна куля задзижчала. Прицілились. Дивлюсь на ту вербицю, як на матінку рідну, от ще трошки, трошки. І раптом щось як ужалить мене в ногу. Зупинилася я.

А хата Докії вже близько, рукою подати, вже бачу — діти коло хати стоять, та вже не доповзти мені, бо в носі такий пекучий біль.

Я швидше руку за пазуху, зім'яла газетку і кричу дітям Докійчиним:

— Сашко, мати вам солі передала!

Сашко підбіг, я йому жмутом газету в руки і швидко:

— Читайте та ховайте. Наша газета «За Радянську Україну». І тікай від мене швидко!

А сама до верби, присіла під нею, притулилася, так нога болить, — умру, думаю.

Нічого я не розуміла, як у тумані була, коли до мене гітлерівці підійшли і потягли назад до пошти.

Мені руки назад скрутили. Люди наші стріваються, жахаються, і всіх я тих зустріла, що вже газету їм заносила. Привели мене на пошту. Не була я там з того часу, як ворог у село зайшов. Глянула я і похолола — за тим столом, що Михайло Петрович сидів, сидить есесівський офіцер, а перед ним зв'язаний наш дід Трохим, а Сичук і якийсь фріц з батіжками коло нього. Вже тече кров по дідових щоках, і правий вус у нього не сивий, а червоний.

— Ти, діду, голови не мороч! — кричить Сичук. — Ти тут учора був і газету вкрав. Де ти її дів? Однаково живим тебе не випустимо.

Покосився дід на мене, насупив брови, а потім випнув груди та й каже:

— Не крав я, то ти, злодію, її вкрав, своїм панам, собако, віддав, а я її у вас забрав, бо на нашій пошті вона лежала, а я поштар, і моє діло газети приймати!

Стулив вуста і одвернувся. Мовляв, нічого більше не скажу.

Почав Сичук фашистам пояснювати, і зрозуміла я тоді нашого діда. Вчора його до їхнього правління викликали, а він побачив на столі газету нашу, узяв її та й пішов. Не чекала я такого від нашого діда. І як згадала я, як він учора

хвалився, що йому особисто надіслали, так шкода його стало, що й слів нема.

Закричав щось старший фашист.

— Повісити цього старого чорта, щоб другим наука була, — переклав Сичук.

Потягли його з хати, а мене наперед виштовхнули, і почав їхній фріц щось пояснювати. Мене не питали нічого, махнув рукою офіцер, і зрозуміла я, що й мене за дідом слідом.

І кинули мене таки справді в холодну комору, що на дворі пошти. Там же дід Трохим лежав, вуста стулив і не стогнав.

— Діду, це я, діду, Кишинка поштаревал!

А дід мимо мене на стіну дивиться.

— Вкрав, каже катюга, чи воно не нам написано, щоб я у них крав!

А я думаю — близько наші, в газеті ж написано, близько, а люди не знають. І як же це так — умру? Там, на степу, не боялася — а тут, у коморі холодній, темній, все страшніше і так же умирати не хочеться, і думати про це боюся. І чи ж знає мама моя, де її Кишинка-одиначка?

А потім сама собі кажу, щоб заспокоїти: — Ми не раби, ніж отак жити під Гітлером та Сичуком, краще вмерти.

Все-таки я до діда притулилася й заснула, і всю ніч мені здавалося, що стріляють, кричать, і не розібрала я, чи сниться, чи що. Коли чую — гунає щось у комору.

— Оце за нами, — схопилась я.

Аж двері відчиняються, і стоїть моя матінка, а в руках у неї сокира.

— Кишинко, ти жива ще, донечко?

А сама, як п'яна, хитається.

— Я Сичука, — каже, — сокирою зарубала.

— Ой мамо, що ж воно буде? І вас з нами повісять! — гукнула я.

— Ні, доню, їх вже духу нема, — почувла я знайомий голос.

Підвела голову — Михайло Петрович коло мене стоїть.

— Ну, поштарикі мої, живі? — питає.

— Та що ж воно таке? — плачу я, за матусю вчепилася і не розберу, чи сниться, чи справді.

— Виходьте, виходьте на світ ясний, на світ радянський, а ми ще хати пообшукуємо, чи не поховалися де. А ти, Ярино, — каже він мамі, — сідай та отямся трохи. Кишинка твоя жива, чого тобі ще треба? Це твоя мама, — каже він мені, — з Докією та іншими жінками за нами у ліс хлопчиків посла-

ли вас рятувати, а ми вже з Червоною Армією під селом були. Фашисти із сходу окопувалися, а ми із заходу підійшли!

— Коли б не газета,— мовила Докія, підходячи,— терпіли б ще, не знали, що близько ви, а то вже вирішили: кінець катам та й годі.

— Так що газету вам на правильну адресу мої хлопці доставили,— всміхнувся Михайло Петрович,— казали, що під саму пошту підкинули.

Ну, а далі ви знате, як було. Назустріч вам усі бігли, з землі все заховане викопували, щоб вас пригостити.

А шибениця готова коло пошти стояла, аж глянути страшно, та під шибеницею зарубані Сичук і фашисти лежали.

Дід Трохим, проходячи, сплюнув і каже Михайлові Петровичу:

— Казав, падлюка, що украв я газету. Ніби не я тут головним поштарем лишався і не мені пошту прислали!

1943

ПОДАРУНОК

Тепер мама вже не схоплювалася з стільця і не бігла в коридор, коли стукали в парадні двері.

Серьожка все-таки казав їй.

— Мамо, там поштар прийшов, я у вікно бачив.

Але мама, не відриваючи очей від роботи, відповідала байдуже:

— Нічого, то не до нас.

Звичайно, їй зовсім не було байдуже. Серьожка знав, що це вона для нього так говорить. Він і сам теж намагався бути байдужим. Удень, по правді, не треба було й намагатися. Він катався з хлопцями на санках, гуляв у сніжки, без кіпця всі грали у війну. Він насправді повертався додому веселим, рожевим, шумним. Але ввечері так хотілося, щоб і тато прийшов, укусив його жартома за вухо, почав би його підкидати, борюкатися, а потім сів би на канапі, взяв його, Серьожу, на руки і почав би розповідати про моря, кораблі, танки.

Мамі дуже ніколи. Вона приходить з роботи, нашвидку обідає з Серьожею і сідає знову за роботу, а Серьожка сідає в куточку коло груби з своїм Михеєм. Канапи теж нема. Канапа залишилася дома, і куточок з іграшками та книжками теж залишився, а тут лише самий Михайл. Михея Серьожка

сунув у кишеню пальта, коли вони від'їздили з рідного міста, а більше мама не дозволила брати іграшок.

Михей — маленький брунатний ведмедик, його подарував тато, і іноді Михей — хлопчик, іноді — червоноармієць, іноді — моряк. З Михеєм Серьожа може розмовляти про все.

— Ти знаєш, Михей,— каже Серьожа пошепки,— від тата прийшов лист, два листи, ні, цілих п'ять! Він як напав на фашистів — раз-два — одного убив, другого, третього в полон забрав, кричить на шх: «Геть з нашої землі!» Потім пішов у розвідку і прямо на їхній штаб: кинув гранату — всі їхні офіцери в повітря! Повернувся до своїх, усі йому руку тиснуть і кажуть: «Вам медаль «За бойові заслуги», і от вам лист від мами і Серьожі. Вони вже не дома, а в Свердловську, і от вам посилка з тютюном і цукерками». І тато взяв посилку і сказав: «Такі, як я з Серьожкою люблю».

Серьожка зводить брівки. Йому дуже хочеться опинитися па руках у тата, засунути свої руки за його жилетку і розповісти, як вони їхали довго-довго великим ешелоном, як вони живуть тут, і він уже вмів читати й писати, тільки в школу його ще не прийняли, а тут холодно, зовсім не так, як дома, але Серьожка гуляє у великих валянцях і не мерзне.

А тато? От тато, напевне, мерзне! Як тато йшов на роботу, він часто, сміючися, казав: «Серьожка, дай Михея, хай хоч Михей мене погріє!» І Серьожка з великим задоволенням совав Михея у маленьку кишеньку на піджаці.

Коли б мамині листи не повернулися назад і вони знали, де тато, вони б надіслали ту посилку, що мама давно-давно наготувала. Там справді є трошки цукерок і тютюну і деякі теплі речі, а в куточок ящика Серьожа міг би посадити і Михея. От би зрадів тато!

— Ти подумай, Михей,— шепоче захоплено Серьожа,— ти б поїхав до тата, ти з ним би у розвідку ходив, і йому було б не так сумно за нами, а потім ти б приїхав з ним. Звичайно, мені буде скучно без тебе, але ж ти подумай, як там татові самому!

Серьожа уявляє собі, як тато розгортає посилку і знаходить там Михея,— і сам голосно сміється.

Але ж тато з того часу, як вони тут, нічого, нічого не пише. І мама вже і не дивиться у поштову скриньку, так тільки скоса гляне і швидко проходить мимо.

— Мамо, а посилку ми татові швидко надішлемо? — якось не витримує і питає Серьожа.

— Так, так, швидко, от я ще тільки рукавиці пошлю і покладу туди.

І Серьожа вірить, що це справді тільки через рукавиці. У куточку він підморгує Михею і каже:

— І ти, Михей, поїдеш. Ти старий танкіст, їдь бити фашистів!

Але минають дні, а посилка все стоїть на шафі.

Якось увечері до них заходить сусідка, Ніна Федорівна. Вона каже мамі:

— Ви знаєте, ми готуємо новорічні подарунки бійцям на фронт, я знаю, що ви приїхали і у вас мало речей, але, може, і ви надішлете щось?

Мама трохи блідне, але спокійно мовить:

— Звичайно, пошлю. Я наготувала посилку чоловікові на фронт, але вже чотири місяці від нього нема звістки. Я пошлю цю посилку бійцю Червоної Армії — хіба не однаково? Може, мій чоловік одержить теж від когось. Правда, Серьожа, ми віддамо цю посилку?

— Звичайно, віддамо,— серйозно каже Серьожа.

Мама хоче дістати посилку з шафи.

— Ні,— каже Ніна Федорівна,— ви тоді вже від себе і посилайте, напишіть листа, а я віднесу разом з нашою колективною.

Вона міцно тисне руку мамі і гладить по голові Серьожу, але Серьожа вивертається. Тато теж одержить посилку від когось! Чого ж його, Серьожу, жаліти!

Яка люба мама, вона нічого зайвого не каже, вона знімає посилку з шафи, дає Серьожі аркуш паперу і пропонує:

— Замість тата ми пошлемо його товаришу. Це однаково. Я піду принесу ще конвертів і паперу, і теж вкладемо в посилку.

Вона виходить.

Серьожа зосереджено насуплює брівки — і раптом згадує:

— А Михей? Чи треба й Михея тепер посилати, як він завжди мріяв? Як же посилка поїде без Михея?

Він бере Михея на руки,— у нього така кирпата, смішна, добра морда, у цього Михея,— з ним шкода розлучатися... Але ж Серьожі хочеться послати найкраще, що є у нього. Це ж замість тата, а хіба татові він пошкодував би Михея?

Обережно загортає він Михея в папірець і ховає в куточок фанерної скриньки, а сам сідає писати великими рівними літерами:

«Любий бовць! Ми не знаємо, де наш тато, і посиласмо посилку тобі на Новий рік. І я посилаю тобі Михея, щоб

тобі було веселіше. І тато, і ти бийте ґашистів, і ми тоді повернемося додому. А зараз ми у Свердловську. Напиши мені і мамі. Серьожка».

* * *

Маму викликали чомусь у військкомат. Серьожка сидів, дивився у вікно й розмовляв сам з собою:

— А Михей почав стріляти з кулемета, а ґашисти падають, падають...

І раптом в кімнату вбігла мама, а за нею Ніна Федорівна і ще одна сусідка. Мама схопила Серьожку на руки і заплакала, і засміялася.

— Лист! Серьожка, лист від тата! Через твого Михея він нас знайшов.

Лист був великий, але його мама прочитала увесь Серьожі потім, увечері, хоча Серьожка і не все зрозумів. А сусідкам вона прочитала зараз трошки-трошки і читала кілька разів, так що Серьожка знав цей пматок слово в слово:

«Ми зустрілися з групою наших розвідників і разом влаштувалися на ночівлю. Один молодий боець, Андрій, роздягаючись, каже:

— А ви знаєте, товариші, з чим я тепер не розлучаюся, дивіться! — І виймає з кишені — я дивлюсь і бачу малого ведмедика, такого, як у Серьожки Михей. — Звідки у вас цей Михей? — питаю я. — А звідки ви знаєте, що це Михей? — здивувався він. — Це мені хлопчик Серьожка в подарунок прислав. — І виймає Серьожин лист. Так я і узнав, де ви, і пишу в Свердловський військкомат — там уже вас знайдуть. А я живий і здоровий, повернуся, коли ґашистів усіх до одного переб'єм. Ось тільки з Михеєм не знаємо, як бути — чи Андрієві залишити, чи мені собі забрати?»

1942

МОЛОДША СЕСТРИЧКА

Паровоз зупинився біля їхнього вагона і загудів.

Орися прокинулася. Їй здалося, що знову над їхнім селом з літаків кидають бомби. Вона покликала:

— Мамо!

Але ніхто не відповів.

— Мамо! — вже голосніше гукнула вона і підвелася.

Ні, нікого не було коло неї. Власне, у вагоні було дуже багато людей. Але ж то все були чужі люди, а мами не було.

Вона тихенько заплакала. Коли б була мама, вона б обов'язково озвалася на Орисин плач, але зараз вона не озвалася. Оріся згадала, як горіла їхня хата, як вона з мамою бігла лісом, степом, а навколо дзижчали кулі, розривалися бомби, і заплакала голосно-голосно, але паровоз усе гудів, і ніхто не чув, що Оріся плаче.

І тільки коли поїзд рушив і відійшов уже далеко від станції, всі почули її плач.

— От мати, не може заспокоїти дитину! — забурмотів старий в окулярах, що сидів у кутку і на всіх цілу дорогу сердився і всіх лякав.

То він згадував, як у нього на очах хлопець з третьої полиці упав, то як хтось в дорозі захворів. Ну, взагалі, різні неприємності, і Оріся його дуже боялася.

— Та розбудить же цю матір, сама спить, а дитина весь вагон перебудила! — гукнув старий.

Жінки, що сиділи на лаві, заворушилися.

— Чия дитина? Де ж мати?

І тоді виявилось, що Орісиної мами зовсім і в вагоні нема.

— Та це ж така, знаєте, худенька, молоденька, біля мене сиділа! — заговорила товста, кругла тітка у пухнастій білій хустині.

— Та ні, вона тут, коло вікна, в такому платті сіренькому, зітхала все, — перебила її друга жінка, — вона ще казала, село у них запалили, ледве втекла з дитиною. Отутечки ж вона коло мене сиділа.

— Так вона ж ще на тій станції за окропом побігла.

— Я казав, — промовив сердито старий, — я казав, що так і буде. В тому ешелоні, де я їхав, теж вибігла жінка на станцію, а поїзд пішов.

Орісі здавалося, що він навіть задоволений, що вийшло так, як він казав, і схлипувала зовсім безнадійно.

— Лишенько ти моє! — схаменулася раптом товста жінка в білій хустині. — Та це ж дитина одна лишилася. Ти ж моє голуб'ятко, та не плач, моя крихітко, і треба ж такому трапитися!

— Тобі їстоньки, мабуть, хочеться! — вирішила вона і почала розв'язувати свої клунки.

Тим часом її сусідка, тонша і моторніша, швидко сунула Орісі крайчик булки. З горішньої полиці простяглася рука з шматком ковбаси. А старий в окулярах раптом зовсім вже сердито насупив сиві, великі, як куці, брови і витяг з кишені цукерку.

Жінка в хустині схопила Орісю на руки і почала її заколисувати, як маленьку, хоча Орісі йшов уже п'ятий рік і, звичайно, мама її ніколи не заколисувала. Та на руках у товстої жінки було тепло й затишно, і Оріся непомітно задрімала. Вона ще добре не зрозуміла, що трапилося, їй здалося, що вона прокинеться і все буде гаразд.

Ні, коли вона прокинулася, зовсім не було гаразд. Мами не було. Правда, товста тьотя в хустині її вмилла, нагодувала і сказала що мама їх дожене другим поїздом, та їхній поїзд, наче навмисне, біг швидко-швидко! І Оріся боялася, що його не наздогнати. Вона знову почала схлипувати. Тоді її посадили коло віконечка, і Орісі почало здаватися, що вони стоять на місці, а поля, ліси і гори біжать повз них.

А в цей час обидві тітки — і товста, і тонка, і старий в окулярах голосно сперечались, і весь вагон брав у цьому участі. Тітка в хустині казала, що залишить Орісю в себе і, куди б вона не поїхала, — візьме дівчинку з собою, а всі казали, що Орісю треба «здати» — бо інакше не розшукає мати. Цього слова Оріся не розуміла, і її воно лякало.

Мабуть, тітка в хустині залишила б таки її у себе, та на другий день вона захворіла, — і коли вони приїхали — її саму майже винесли з вагона. За ці два дні Оріся вже звикла до товстої тітки, вона їй все обіцяла, що мама її наздожене, а тепер і з тіткою доводилося розлучатись. Куди вона приїхала — Оріся не знала.

З поїзда її вивела якась зовсім чужа жінка — і тому, коли Оріся в натовпі побачила сердитого старого в окулярах, вона навіть йому зраділа і закричала:

— Дідусь!

Старий озирнувся, побачив Орісю, сердито пасушив брови і раптом протиснувся до неї.

— Я разом з вами одведу дівчинку! — сердито сказав він жінці, що тримала Орісю за руку.

Але і з цими новими родичами довелось швидко розлучитись.

Там, куди її привели, — невеличка кімната на вокзалі, де повно-повнісінько було людей, — кілька разів питали і записували, як її звуть, де тато і мама.

Оріся казала, що звуть її Орісею, а прізвище Глущенко, тато на фронті, а маму звуть Галочкою. А яка вона, розказували ті, що привели її, кожен по-своєму. Жінка казала, що мама Орісіна вже літня, товста й велика, — вона, очевидно, сплутала її з тіткою в хустині, а дід казав, що вона сама, як дитина, худенька і молоденька. А коли спитали Орісю — вона сказала:

— Тато казав, що мама найкрасивіша в світі.

Дівчина, що заповняла анкету, раптом заморгала, заморгала, і очі у неї зробилися мокрі, а кінчик носика почервонів. Вона повернулася до завідуючого і промовила:

— Знаєте, я сама після роботи одведу цю дитину в дитячий будинок.

Дід насупився, простягнув Орісі свою останню цукерку і погладив по голові.

— Ну, рости велика,— сказав він Орісі,— ти поїдеш туди, де багато дітей, і тобі буде весело.

— А ми підемо пошукаємо маму,— сказала жінка.

— Тільки швидко, я хочу до мами, а не до дітей,— сумно мовила Оріся.

Дівчина сунула їй бублик, збігала по чай і дала аркуш паперу й олівець.

— Ти, Орісенюк, малюй, а я скінчу роботу і поїду з тобою.

Після роботи Оля — так звали дівчину — пов'язала поверх легенького пальтечка на Орісію ще свій теплий шарф, взяла її за руку й побігла до трамвая. Вони їхали дуже довго, навіть спати захотілося, але тільки Оріся почала дрімати, як Оля сказала:

— От ми і приїхали. Тобі набридло сидіти? Ми трошки пройдемося.

Пішли вулицею, потім полем, потім ліском і підійшли до великого будинку.

Оля раптом захвилювалася, взяла Орісію на руки, потім знову спустила на землю і несміливо зайшла до будинку.

— Підемо до завідуючої,— промовила вона, і Оріся чомусь притиснулася до неї.

— Здрастуйте, Людмилу Петрівно,— заговорила Оля швидко-швидко,— от нам привели дівчинку, вона загубилася, ми її до вас надсилаємо.

Людмила Петрівна підвелася з-за столу і сплеснула руками.

— Та що ви, Олечко, схаменіться, у мене ж самі школярі, а це зовсім крихітка, її до дошкільників треба.

Але Оля благально глянула на Людмилу Петрівну.

— Людмилу Петрівно, вона стільки їхала, хай перепочине у вас, у вас так добре, я б її до себе взяла, та ви ж знаєте, у мене ніде.

В цю мить у кімнату вбігли дві дівчинки років 14 і 15.

— Людмилу Петрівно! Ми вже із школи повернулися. А це що, новеньку привели?

— Ой, яка малюсінька!

— Можна її роздягти?

— Та ні, почекайте, дівчатка, її ж треба до малечі — в інший будинок.

Орися стояла мовчки, але тут уявила, що це ж зовсім далеко кудись її повезуть; зовсім як у казці, що розповідала мама про котика і півника: «Несе його лиска за круті гори, за темні ліси», і раптом сказала сумно:

— Я вже так далеко, далеко; і за горами, і за лісами, і за вулицями, і за будинками, мене мама може і не знайти. Людмила Петрівна глянула й усміхнулася.

— Хай у нас залишиться! — сказала старша дівчина. — У всіх сім'ях є маленькі братики і сестрички, хай і у нас буде.

— Ну гаразд, — сказала Людмила Петрівна, взяла Орисю па руки і уважно подивилася в її сумні блакитні очиці.

— Вона стільки перетерпіла, ця крихітка, — мовила Оля, — їхнє село спалили, вони ледве втекли — Орися вам розкаже.

— А що там згадувати, — махнула рукою Людмила Петрівна. — Зараз, Орисенько, дівчатка тебе помиють, переодягнуть, і тоді ведіть її пообідати, а спатиме поки що зі мною. Галя і Надя, — звернулася вона до дівчаток, — просили — так потурбуйтеся!

— І мою маму Галею звать, — сказала Орися. — А ви маму мою знайдете?

Галя і Надя, горді й щасливі таким дорученням, почали її роздягати.

Оля, щаслива не менше від них, потисла руку Людмили Петрівні, попрощалась.

— Я вже всіх приїжджих питатиму, може, хто бачив її маму. До побачення, Орисенько!

Діти поверталися із школи, і вдома моторна Даша, що завжди все знала раніше від усіх, стрічала їх новиною:

— А у нас новенька, малесенька зовсім, україночка.

— Яка?

— Звідки?

— А де зараз?

— Зараз Галя і Надя її купають.

— От їм завжди щастить, Галі й Наді, — з заздрістю сказала Зіна, — і «відмінно» сьогодні по контрольній одержали, і новеньку самі купають!

Увечері всі зібралися в залі на репетицію — готувалися заздалегідь до свята Червоної Армії, — і тоді тільки Галя і Надя ввели Орисю.

Діти враз оточили її.

- Яка маленька!
- Як тебе звать?
- Звідки ти?

Галя, наче доросла, строго глянула на дітей і, зовсім як Людмила Петрівна, сказала спокійно, але тоном, що не допускав ніяких заперечень:

— А що, ви дітей не бачили, бач, ще налякаєте нас! Нас звать Орісею, а зараз продовжуйте репетицію, а ми послухаємо.

Вона взяла Орісею на руки і сіла з нею на килим.

Діти співали, танцювали, було чисто, затишно, на стінах висіли портрети і картини — і Орісі зовсім було не страшно, навпаки, їй все дуже подобалось. Було трошки так, як дома, тільки не зовсім так, бо багато дітей. А коли один хлопчик почав казати вірші, Оріся зовсім насмілилася і сказала:

— Я теж знаю вірші.

— Галочко, хай скаже! — попросила Надя.

— Ти скажеш, Орісенько, дітям? Добре? — спитала Галя.

Оріся зіскочила з колін, вийшла на середину кімнати і почала казати:

А я у гай ходила
По квітку ось яку.
А там дерева люлі,
І все отак зозулі:
Ку-ку!

Я зайчика зустріла.
Сидів він на горбку
Була б його спіймала,
Зозуля ізлякала:
Ку-ку!

— Оце і все,— промовила вона і низенько вклонилася — так її вчили ще дома. Діти щосили їй заплескали, засміялися.

* * *

— Отаке маленьке створіння,— сказала якимось Надя Галі,— а в будинку веселіше зробилося, правда?

— Правда,— усміхнулася Галя ясними великими очима.— Як дома зовсім. Ідеш додому із школи, і хочеться швидше до Оріськи.

Менші діти возилися з нею без кінця, робили їй ляльок,

вирізали з паперу квіти. Нащо вже хлопці, а й тим хотілося зробити щось приємне маленькій дівчинці, і в столярній майстерні їй зробили ліжко й стіл для великої ляльки.

Життя в будинку текло мирно і спокійно. Вранці молодші діти йшли до школи, а Оріся сиділа коло старших — ті вчили уроки, а вона малювала або вирізувала. Потім йшли старші на другу зміну — вона «допомагала» вчити уроки молодшим. А ввечері брала жваву участь у репетиціях, танцях, і навіть доповіді без неї не обходилися, обов'язково і вона сиділа тут же у когось на руках.

— У неї нікого-нікогісінько нема,— казали діти,— тато на фронті, а мати загубилася.

І хоча у половини з них не було батьків, все-таки вони мали якихось родичів, знайомих, а Оріся була зовсім з далекої сторони.

І раптом виявилось, що в Орісі родичів найбільше.

Якось у неділю на подвір'я дитбудинку зайшов сивий сученький дідусь.

— Покличте мені Орісю,— сказав він хлопцям.

— У нас не можна так кликати. Підіть до Людмили Петрівни, хай вона дасть дозвіл. Ходімте, ми вас проведемо до нашої завідучої.

— Теж мені порядки! — сердито бурмотів дід.— Дитину побачити не можна! Ще до завідучої йти.

Коли він зайшов у кабінет, він побачив поряд з нестарою ще високою жінкою, яка працювала за столом, маленьку Орісю, що сиділа й старанно малювала.

— Дідусь! — закричала Оріся і кинулася до діда.

— Це ваша внучка? — спитала Людмила Петрівна.

— Як би вам сказати,— зніяковів дід, виймаючи з кишені пакунок і простягаючи Орісі,— я зараз вам поясню...

А за дверима хвилювалися діти.

— Приїхав дід і забере Орісю,— повідомила всіх гостроносенька моторна Даша.

— Не треба давати,— заявив Льовка, той, що зробив їй ліжечко,— ще невідомо, як він її виховувати буде, а тут дитячий будинок!

— Треба написати Людмилі Петрівні записку,— запропонувала Надя.

І в щілинку дверей Людмила Петрівна побачила, як тягнеться вузенька смужечка.

Вона прочитала і засміялася. Діти писали:

«Дорога Людмילו Петрівно. Не віддавайте Орісю!»

Та за кілька хвилин Людмила Петрівна вийшла з цим дідом з кабінету і сміючись сказала:

— Заспокойтеся, діти. Дідусь тільки в гості прийшов, покажіть краще йому виставку наших робіт.

І діти враз зробилися чемними й привітними. Дід ходив з ними і з Орисею по будинку, а прощаючись, насупив брови, глянув суворо на хлопців і, погрозивши пальцем, промовив:

— Щоб мені Орисею не обижали!

Та хлопці зовсім не образилися на цього чудного діда.

А другої неділі прийшла товста жінка в білій хустині. Вона прийшла разом з Олею, принесла багато клуночків, банку з медом і матерчатого цуцика. Це вже було щось серйозне, і діти хвилювалися ще дужче. Але й ця гроза минула. Жінка поцілувала Орисею, поцілувала по дорозі ще з п'ятеро дітей. Витирала пальцями очі, нарешті обняла й Людмилу Петрівну і обіцяла ще приїздити і привезти усім «діткам» гостинців з колгоспу, де влаштувалася працювати. Орися стрибала навколо неї і кричала:

— Тьютю Маню, приїздіть ще!

І усім дітям вона дуже подобалася.

І коли якось увечері в будинок зайшла тоненька, худенька жінка з сумними великими очима, ніхто на неї не звернув уваги. Даша байдуже провела її в кімнату Людмили Петрівни.

Орися вже спала, а Людмила Петрівна сиділа з Галею за столом і кроїла для Орисі плаття.

Жінка зайшла в кімнату, хотіла щось спитати у Людмили Петрівни і раптом побачила на ліжку Орисею. Вона мовчки опустилася перед ліжком на коліна і припала до її ручки щокочу.

— Мамочко! — спросоння прошепотіла Орися і розкрила очі. Ні, їй не снилося, на неї справді дивилася її мама.

— Мамочко! — закричала вона голосно.

Галя скочила з місця й вибігла з кімнати.

— Знайшлася справжня Орисіна мама.

Ця чутка враз облетіла всіх дітей, — і всі, звичайно, раділи, але трошки було сумно, що Орисею заберуть.

Раптом Даша сказала:

— Хай би лишила Орисею нам до кінця війни! Ми ж до неї так звикли.

— Давайте попросимо!

— Хай Галя їй скаже — поки тато їхній не вернеться з фронту, поки вони додому не пойдуть, ми глядітимемо Орисею.

І за кілька хвилин ціла делегація — Галя, Льова і Да-

па — стукали в двері Людмили Петрівни. Вона й Орисина мама з Орисею на руках пили чай.

— Ми прийшли від усіх дітей,— сказала червоніючи Галля.— Ми дуже вас просимо не забирати від нас Орисю, поки не скінчиться війна. Ми обіцяємо глядіти її, і в нас їй буде добре.

Орисина мама глянула на дітей, і губи в неї затремтіли:

— Милі мої, милі мої...— прошепотіла вона.

— Бачите, і діти просять,— сказала Людмила Петрівна, ніби продовжувала розмову,— поки ви влаштуєтесь з роботою, з квартирою, хай дівчинка буде у нас. Та я вам поможу знайти місце десь недалеко, щоб ви її відвідували. Бачите, як діти звикли до Орісі.

— Спасибі вам... усім радянським людям спасибі...— тихо вимовила мати і низько-низько схилилася над Орисею.

1942

ДОЧКА

Леся пополотніла і, ні на кого не дивлячись, сіла на своє місце. Обличчя в неї ніби скам'яніло, і учителеві, і учням здавалося, що вона цілком спокійно і байдуже ставиться до всього, ця бліда, худенька дівчинка, мовчазна, непривітна й нецікава. І справді, Леся не чула, що говорив учитель. Вона напружила всі свої сили, щоб не потекли сльози, а вони, непрохані гості, були десь вже зовсім близько, в куточках темних суворих очей. Вона дивилася прямо перед собою на голу стінку і боялася відвести очі праворуч або ліворуч, їй здавалося, що всі в класі дивляться на неї і глузують — особливо хлопці і та чорнява, рум'яна дівчинка з Москви, що вчилася на «відмінно». Леся не знала, як її звуть. Вона так багато пропускала, що навіть ні з ким не встигла потоваришувати. Вона сиділа за партою і думала: «Хоч би швидше дзвоник». А учитель говорив, що даремно деякі приїжджі учні гадають, що тут можна вчитися абияк, прогулювати і взагалі ставитися до школи, як до чогось другорядного. Ні, вона не слухала його. Вона і так знала, що це все правда і заперечувати йому нічого. Вона погана, недбайлива учениця — і все.

Після уроків вона хотіла якнайшвидше побігти додому, але її зупинила та рожева дівчинка.

— Стародуб! — гукнула вона.— Чому ти не береш участі

в роботі тимурівців? Сьогодні ми йдемо в червоноармійські родини. Ти підеш?

— О якій годині? — раптом спалахнувши, спитала Леся.

— О сьомій збираємося в школі. Приходь, а то ти всього унікаєш, яка ж ти піонерка?

— Я прийду! — сказала Леся.

Вона бігла додому, і тепер вже сльози застили їй очі. От — і учитель їй каже, і піонери. Сьогодні вона обов'язково піде. Справді, хіба вона піонерка? Нічого не робить. Вона піде, а уроки вчитиме вночі. Сидітиме цілу ніч і вчитиме, щоб виправити всі оцінки. Такий сором — одержати по контрольній «посередньо». Як вона скаже мамі? «Дома» мама завжди любила похвалитися її успіхами і завжди з скромною гордістю, ніби між іншим, говорила подругам:

— Моя Леська знову з грамотою перейшла, — або: — У моєї Леськи все «відмінно».

Тепер шипатися було зовсім нічим.

Мама стояла вже одягнена з портфелем і з судками в руках.

— Лесенько, швидше! — поцілувала вона доню. — Я вже боюся спізнитися. Ти ж знаєш, у нас зараз робота, кожна хвилинка дорога. Ти зварив Андрієві кашку і погуляєш в ним.

— Мамочко, а ввечері ти вільна?

— Що ти! Ти знаєш, як наш цех поспішає, я раніше десятої не повернуся, а що таке?

— Нічого, — сумно відповіла Леся, — я просто так спитала.

Мама працювала інженером на оборонному заводі. Хіба можна було це порівнювати із своїми уроками?

Мама притулила її голову до себе.

— А як у тебе справи в школі? — спитала вона. І в цей час глянула на годинника на руці. Кожна хвилинка була дорога.

Лесі дуже хотілося збрехати, просто щоб заспокоїти маму, але цього вона не могла зробити.

— Погано, — похнюпившись, відповіла Леся.

— Чому погано? — спитала мама.

— По фізиці «посередньо».

— Ну, нічого, — заспокоїла мама, — трапляється.

— Я не була тоді в школі, — схвильовано поясняла Леся, — і просто не знала, як рішати задачі, а одну я рішила без помилки. Він справедливо мені поставив, — сумно додала вона.

— Ой, ой, Андрюшка! — раптом крикнула мама і під-

хопила його. Андрюшка перекинув пухку рожеву ніжку через бильце ліжка і, безтурботно усміхаючись, хотів перестрибнути.

— Дивись за ним! — наказала мама. — Він мені нічого не дав зробити, треба буде вночі закінчувати проект. До побачення, Андрійку!

Андрійко зняв крик, коли побачив, що мама вже йде, але Леся схопила його за руки.

— Андрійку, не плач, ну, дурненький, ми підемо гуляти. Ти ж розумний, Андрійку, ти ж усе розумієш.

Але круглоокий, товстий, півторарічний Андрійко розумів вараз тільки те, що мама пішла. Раптом він в одну мить стих, почав усміхатися, і поки Леся натягала йому на ніжки панчішки, потяг з купи Лесиних книжок фізику і з задоволенням шпурнув її на підлогу.

— Який ти розбишака, який ти шибеник! — почала вигорювати Леся, але Андрійко притулився ніжно щічкою до її плеча і зворушливо поглядав на неї круглими ясними очима.

Сердитися на нього не можна було. Леся безнадійно глянула на фізику і поклала її на стіл.

Коли повернулася з прогулянки, було сім годин.

«Зараз збираються в школі, — подумала Леся, — бачиш, Андрюшка, через тебе я й піонерка погана, не можу йти з усіма тимурівцями допомагати червоноармійським родинам. Ти, правда, теж червоноармійська родина, і я мушу з тобою возитися, але ж це зовсім не піонерська робота».

Вона розмовляла з Андрійком, як з дорослим, а Андрійко ляпав її рученятами, сміявся, заглядав у очі й робив «гулі-гулі».

— Андрій, — серйозно сказала Леся. — Ти погуляв, ти наївся, лягай спати, а я голосно читатиму. І тобі цікаво, і в мене час не загине, нам так багато задапо на завтра уроків, я нічого не встигну. Я тобі так читатиму, як тато мамі читав.

Леся напам'ять почала казати строфи з «Євгенія Онегіна» зовсім так, як читав колись тато мамі, там, дома...

Але Андрійко казав «гулі-гулі», в ліжку не хотів, а обхопив ручками Лесину шия.

— Який ти дурненький, Андрій, — вже сумно казала Леся, — коли б мене так запрошували спати, я б відразу заснула і спала б, і спала, поки аж війна не скінчиться і ми не повернемося додому, а тебе ще просити треба, бламати треба.

Коли Андрійко заснув, у Лесі очі вже зовсім злипалися. Вона хотіла відразу сісти за уроки, але згадала, що нема

хліба. Хліб звичайно приносить мама. Прийде ввечері з обідом для Лесі і біжить за хлібом. Але мама така зморена. Вони ніяк ще не змонтують цех, який перевели з іншого міста. Мама недосипає і недоїдає. Хай вона прийде з роботи, а вже все буде — і чай готовий, і хліб, і кімната прибранна. Адже у мами куди більше роботи і турбот, ніж у Лесі. Смішно навіть порівнювати. Мама працює на заводі, що готує зброю, а їй, Лесці, що? — уроки вчити, та за Андрійком глядіти, та хату прибирати. Але ж мама, крім заводу, ще стільки робить дома, для неї, Лесі, і для Андрійка, і вона не скаржиться нікому, вона тільки іноді каже:

— Що ж, тепер війна!

Уже одинадцята година, і чай готовий, і хліб на столі, і кімната прибранна — мама прийде і зможе відразу лягати спочивати. А тій дівчинці з Москви Леся скаже, що просто не могла прийти, не буде згадувати братика, а то завжди його згадує, усім набридло, напевне.

— Я не могла — у мене маленький брат! Я не прийду — у мене брат.

Он брат. Хіба це брат? Це якась іграшка, а не брат. Розкинув лапи на подушці, лежить, такий пухкий кабанчик. Коли б це дома — всі б бавилися з ним, і мама, і тато...

Дома... Леся на хвилинку заплющує очі. І уявляє «дома». Ні, не свою кімнату, не квартиру, в якій жила, а старий парк, який розкинувся на горах над синьою рікою, і Палац піонерів, в який вона бігала з подругою Кірою щочетверга у морський гурток. Тут ніхто і не знає про це. А може, це все вигадано, і не було ні Палацу, ні парку, ні білокрилої флотилії та іспитів на юного штурмана? І не було щирих душевних розмов, сміху і мрій в товаристві друзів — Кіри, Ліди, Віри, і не було рідної 4-ї школи імені Коцюбинського, в якій вчилися з 1-го класу і в якій були гордістю всіх «наші ударниці, наші відмінниці».

І як кожна дівчинка в 13 років, Леся також мріяла про героїчні вчинки, віддану працю, самопожертву для Батьківщини... Коли б не Андрюшка, може б, і вона була десь розвідницею партизанського загону, або принаймні і тут, в тилу, вона могла б працювати і в колгоспі, і в госпіталі, як інші піонери. Але треба прибирати, бігати по хліб, глядіти Андрюшку, навіть ніколи вчити уроки. Важко розкрити очі. Леся усміхається. Вона йде стежкою піонерського саду з Кірою, і сонце заливає весняним промінням весь сад, і на сонці, ніби вимите, виблискує перше молоде ясно-зелене листячко, а внизу хлюпочуть сині хвилі.

— Я дуже люблю фізику,— каже Леся,— адже не можна бути кораблебудівником, не знаючи фізики.

Але тут з-за музичного павільйону назустріч їм іде учитель фізики тутешньої школи, він говорить скрипучим незадоволеним голосом:

— Тобі фізика так потрібна, як п'яте колесо до воза. У вас у всіх у голові що завгодно, тільки не уроки.

— Ні, ні,— схвильовано запевняє Леся,— мені дуже потрібна фізика,— я хочу вчитися в Ленінградському кораблебудівному інституті, я хочу будувати кораблі! — Вона показує на річку, де плывуть пароплави і один пароплав гуде, гуде.

Леся швидко протирає очі. Андрійко стоїть у ліжку і плаче-плаче, а хтось стукає у стінку — назанімалася!

Мама вбігає схвильована.

— Лесенько, любенька, заспокой швидше Андрюшку, я зараз маю бігти назад — цех мусить завтра вже увійти в роботу, ми всі там цілу ніч будемо, я і так гірше за всіх працюю.

— Мамочко, поїж що-небудь!

— Ні, ні, я вже обідала,— я тобі принесла. Я буду вранці, ти не спізнишся до школи. Бідна моя дівчинка! Ти розумієш, я ніяк не можу, я так відстаю від усіх.

— Мамочко, що ти! Не турбуйся за мене, у мене все гаразд.

Леся взяла Андрійка на руки і почала наспівувати тигенько:

В гавані в далеких плаванні
Засвітилися вогні,
В гавані в далеких плаванні
Кожен вечір кораблі...

* * *

Мама три ночі не ночувала дома. Вона забігала на хвилинку і казала Лесі:

— Всі так, і директор, і начальник цеху. Ти ж розумієш, наш завод готує зброю. Ти вже потерпи, Лесенько, дружочок мій. Я тобі потім поможу. І гляди добре Андрюшку. Я так за нього боюся, ти подумай, для тата ми мусимо його зберегти.

— Не турбуйся, мамочко, у нас все гаразд,— казала Леся.

Ну, просто як навмисне, коли вона прийшла до школи, на першому ж уроці була контрольна з фізики.

— Я не ходила до школи і ще не встигла догнати, — сказала вона тихо вчителю, коли він заходив у клас. — Мама була дуже завантажена на роботі. Я не писатиму цієї контрольної, а за тиждень я все наздожену.

— Смерть причину знайде! — голосно сказав учитель. — У тебе, Стародуб, завжди тисячі причин, сідай і розв'язуй з усіма.

Чорнява рожевошока дівчинка з Москви з жалем глянула на Лесю.

— Спиши у мене! — прошепотіла вона.

Але Леся похитала головою.

Вона писала щось у зошиті, так, аби щось писати, просто, щоб не звертати на себе увагу в класі, і ніби байдуже подала зошит учителю.

На другому уроці була література.

Їхня нова класна керівниця зайшла з практикантами — студентами. Учителька оглянула клас і спитала:

— Ну, хто хоче розповісти мені характеристику Тат'яни і Онегіна?

Леся згадала, як вона заколисувала Андрійка, і байдуже підвела руку.

В класі здивовано переглянулися. Але яке ж було загальне здивування, коли Леся, цитуючи напам'ять цілі строфи, з захопленням, якимись своїми, не з підручника, словами, почала відповідати. Учителька уважно поглянула на неї. Лише вчора про цю дівчинку говорили в учительській, що її треба підтягти, що вона відстає, дуже млява і сонна, байдуже на уроках.

— Стародуб, зайдеш до мене після уроків, — сказала учителька.

Але Леся після уроків, глянувши на годинник, з жахом побачила, що мамі вже треба йти на роботу, і швидко побігла додому.

— Я завтра до неї піду, — вирішила Леся.

Минуло кілька днів. Учитель повернув зошити.

Інакше не могло й бути. «Що ж, він цілком правий», — подумала Леся, дивлячися на виведене, ніби навмисне, чіткими великими літерами «погано». Учні всі були в коридорі, і тільки Леся сиділа за партою і не могла відірватися від зошита. Це вже загрожувало поганим табелем, може, переeksаменовкою, а тато в кожному листі з фронту питає:

«А як моя юна морячка? Так само хапає «відмінно» і скоро одержить звання заслуженого діяча географії?»

Раптом в клас вбігла, розмахуючи газетою, дівчинка.

— Стародуб! Це твоя мама? Вітаю!

В газеті, на другій сторінці, розповідали про ударну роботу еньського заводу, який перевезли з прифронтової смуги, як, ударно працюючи у мороз і негоду, змонтували його і пустили в хід всі цехи. Серед фотографій ударників, вміщених в газеті, був і портрет Лесиної мами.

Леся глянула на маму. Так, це була вона. Значить, вона не відстала, не була гірша за всіх. Леся подивилась на зошит і, опустивши голову на руки, гірко заплакала.

— Що, що з тобою? — кинулася до неї подруга.

— Лесенько, що з тобою? — почувала вона рідний мамин голос.

На порозі класу стояла мама, оточена дітьми, коло неї стояли учителька літератури і учитель фізики.

Мама підбігла до Лесі.

— У мене вихідний, я зайшла тобі сказати, що сьогодні можеш не поспішати, якщо у тебе якісь справи.

— Ну, що ж, Стародуб, — сказав учитель фізики. — У тебе така мама стахановка, а ти так підкачала.

— Ні, — раптом спалахнула мама, — я горджусь своєю дочкою. Вона не підкачала! А контрольна? — глянула вона на зошит. — Даю вам слово, ми наздоженемо з нею за цей тиждень все. Вона допомогла мені, а тепер я їй.

— Не сердься на мене, — раптом сказала чорнява дівчинка, — тепер я все розумію. Хочеш, ми будемо вдвох готувати уроки, я приходитиму до тебе, і твій братик нам не заважатиме, я живу близько коло вас, дім 42, квартира 5.

— Це треба було давно зробити, — насупила брови учителька літератури.

Тільки учитель фізики поки що не розумів, в чім справа.

— Я поясню вам... — схвильовано почала мама.

— Не треба, — твердо сказала Леся і усміхнулася, вперше за весь час в школі, і діти побачили, яка вона гарна і мила дівчинка. — Тоді, коли в мене буде знову «відмінно», — додавала вона.

1942

ЧЕРЕШЕНЬКА

У Наталочки очі як черешні, що вистигають у рясних полтавських садах. Великі, круглі, темні. І личко кругленьке, смаглявеньке. Дідусь так і називав її: «Моя черешенька».

З дідом Черешенька дуже приятелює, і коли гарна година і він іде в школу на другу зміну, дівчинка його завжди про-

водить. Вони живуть якраз на середині гори у невеличкому будинку, що загубився у великому чудесному саду. Це по всій Полтаві так — псевеличкі будинки і великі сади. З їхнього саду видно старий монастир на горі, а під горою синю Ворсклу. Коли Черешенька була зовсім маленькою — ну там якихось п'ять років, — мама і бабуся дозволяли проваджати діда тільки до білого будинку. Великий гарний білий будинок стоїть над горою, і в ньому картинна галерея.

Черешенька доведе діда до білого будинку, помилується з дідом на будинок, на чудовий краєвид і стрімголов мчить униз, а дід дивиться їй услід, поки вона не зникне за поворотом. Коли вона трошки піросла — вона почала проводити його до школи, де колись учився Гоголь. Черешенька усе знає, бо її дідусь учитель і про все їй розповідає. Будинок собі як будинок, а в ньому вчився той Гоголь, що написав «Вечори на хуторі біля Диканьки», і «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», і про Тараса Бульбу, і багато-багато творів, яких ще Черешеньці дід прочитає трохи пізніше. Коли пройти ще півкварталу, якраз побачиш пам'ятника. А на тому пам'ятнику вирізьблено — лежить лев, і він наче спочиває, спить. Може, хто й не знає, що то значить, а Черешеньці дід докладно розповів, що колись давно, ще дідового діда навіть на світі не було, у нас була війна із шведами і шведи аж до самої Полтави дійшли, а під Полтавою був страшний бій. Наші перемогли, прогнали шведів. Після бою цар Петро спочивав саме на тому місці, де тепер стоїть цей пам'ятник. Тепер ви розумієте, чому вирізьблено, що лев спить?

Дідусь, взагалі, як гуляє з Черешенькою, показує їй багато цікавого, і Черешеньці здається, що на кожній вулиці в зеленій квітчастій Полтаві є щось надзвичайне. Вона дуже любить пам'ятник Котляревському, бо па ньому вирізьблені цікаві малюнки з його п'єс: «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника». Черешенька знає і пісні з «Наталки Полтавки», це вже любить наспівувати бабуся старечим тремтячим тонким голосом, але дуже вірно:

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона.

Або «А я дівчина Полтавка, а зовуть мене Наталка».

Коли Черешеньці пішов восьмий рік, їй дозволяли проваджати діда аж до музею. Черешенька певна, що ніде на сві-

ті нема такого прекрасного будинку, як Полтавський музей. Він не схожий ні на які інші будинки і своїм червоним дахом, і мозаїчними стінами, і гербами різних міст Полтавської області.

Якось Наталочка була в самому музеї, ходила зачарована по його сходах і залах, де навіть стіни і стелі розмальовані чудовими картинами про старовинні часи.

Далі від музею Наталочці бігати одній не дозволяють, але вона знає, що, коли підросте, дід їй ще дуже багато розкаже і покаже цікавого. Недарма діда знають і люблять усі люди, особливо діти у Полтаві. Принаймні в цьому переконана Черешенька, бо, коли дідусь, спираючись однією рукою на палицю, а другою тримаючи її за руку, виходив з дому, усі з ним віталися.

— А хто це, дідусю? — питає дівчинка, коли приїхала вперше до дідуса гостювати.

— Це мій учень.

— А це хто?

— Цей був моїм учнем.

Привітався з дідом чоловік з борідкою і з вусами.

— А це теж твій учень? — засміялася Наталочка.

— Ти вгадала, Черешенько, — усміхнувся дід, — він був моїм учнем тридцять років тому.

І Черешенька серйозно замислилась. Дідусь учив дітей понад тридцять років! Скількох же це він вивчив! Справді, дуже багато!

А коли з ним віталися такі маленькі, як Наталочка, він казав:

— Вони просто знають, що я скоро їх вчитиму історії.

— І мене теж? — питала дівчинка.

— Ще б пак! — задоволено усміхнувся у вуса дід. — Ти будеш мій асистент. Ось почекай, влітку ми поїдемо на Шведську могилу, і я докладно розповім тобі про Полтавські бої.

Мама і бабуся тільки переглядалися, та Черешеньці було цікаво з дідом, і бабуся, низавши плечима, говорила:

— Що старе, що мале.

Та трапилося так, що, коли Черешенька виросла, їй більше нічого не показували цікавого в Полтаві, навіть заборонили на Різницьку гору самій виходити.

А виросла Черешенька дуже швидко. Після того вечора, як уперше бомбили Полтаву, а вона сиділа у виритій ямі в саду, Черешенька стала відразу дорослою. Її мами і тата не було в Полтаві. Вони обоє були в Червоній Армії лікаря-

ми, а вона залишилась з дідусем і бабусею, і вони не встигли пікуди виїхати.

Полтава горіла. Полтаву зайняли вороги. Про школу їй не згадували. Навіть дід не ходив у свою школу. Він сказав бабусі:

— Я вже старий, щоб перед смертю продавати свою душу. Вони закрили майже всі школи і, крім арифметики та мови, дозволяють викладати якусь «малу історію». Ні, все життя я викладав велику історію мого великого радянського народу і не зраджу його.

Він зробився мовчазний, навіть з Черешенькою розмовляв мало, і, коли випадала вільна хвилина, він сідав за стіл і щось писав дрібним-дрібним почерком, але таких хвилин траплялося мало. Навіть Черешеньці було весь час що робити, а коли їй виходила вона у двір з сусідськими дітьми, то

вони вже не бавилися і не грали, як колись, а розмовляли тільки про те, хто що дістав їсти.

Фашистів вона ненавиділа. Вночі вона притулялась до бабусі і тремтіла від кожного гуркоту і шарудіння. Найстрашнішим було те, що фашисти забирали людей, вони забрали матір сусідської дівчинки Нелі, вони забрали дідусевих учениць Дусю і Соню і повезли у Німеччину. Черешенька раділа, що мами її нема. Хай вона далеко, але її не заберуть, а дідусь і бабуся були вже старі і нездатні для роботи.

Жити стало страшно, і це вже не була своя тиха рідна Полтава.

Якось дідусь ніс цеберку з водою, аж з самого низу гори. Було слизько, холодно, і він з великими труднощами тягнув її. Адже нікому було більше принести.

Він зовсім задихався, але вода була потрібна. Вони й так цілий день вчора сиділи без води, а бабуся лежала й стогнала — їй треба було дати хоч краплишку чаю. Коли він доходив уже до свого двору, перед ним виросла постать есесівця:

— Віддай воду! — гукнув той.

Дідусь здивовано глянув на нього.

— Віддати! — почувся знову нахабний наказ.

Дідусь почав щось пояснити. Черешенька стояла на ганку і боялася підбігти ближче, і боялася лишити діда самого. Раптом есесівець чотирикутним величезним носком чобота вибив цеберку з тремтячих рук діда, і вся вода вилилася, обілявши дідусеві ноги. Фашист повернувся і пішов.

Черешенька підбігла до діда.

— Нічого, нічого, — шепотів дід, — от тільки що ми скажемо бабусі? Ти мовчи, Черешенько, не кажи їй нічого. Я піду ще раз, тільки трохи оддишуся.

— Я піду з тобою, — сказала Черешенька. — Я тебе одного тепер нікуди не пущу.

Він сів за стіл.

— Це нічого, — повторював він, — щό наші страждання, порівнюючи з тим, що роблять вони з нашим скарбом, з нашим багатством. Палити школи! Палити бібліотеки! В які віки ми живемо? В які страшні часи повернули ми?

— Ну, я пішов, — сказав він бабусі, — мені ніколи.

Але як він не намагався підвестися, не міг. Черешенька схопила цеберку і принесла трохи води. Нести ж було далеко, аж з самої Ворскли.

Дідусь уже не міг виходити з дому. Права нога його не слухалась. Але недарма він навчив стількох дітей. До нього часто ввечері стукали у вікно, і іноді навіть без слів чиясь ручка простягала якийсь невеличкий клуночок з сухарями,

картоплю. Іноді незнайома жінка казала дівчинці на вулиці:

— Заходь, Черешенько, я твоєму дідусеві кашу в горщечку передам, він трьох моїх учив, усі вони зараз на фронті, — та й змахне сльозинку.

Іноді, коли вже зовсім засутеніє, забіжать до нього колишні учениці, учні.

— Скажіть правду, — спитав колись дід, — дуже зруйнували варвари Полтаву?

Дівчата почали переглядатися. І збрехати ніяково, і правду сказати страшно.

— Музей цілий, — ледве вимовила Шура — його любима учениця, що вже в 10-м класі вчилася.

— Дивіться, правду кажіть, — глянув на неї дід. — Як наші прийдуть, я видужаю і сам побачу.

— Правда, цілий, — встрянула в розмову Черешенька. — Ми як на базар з Шурочкою ходили одержу міняти, так бачили — чесне піонерське.

Черешенька дуже любить Шуру, високу гарну дівчину. Вона такою веселою завжди була, але й зараз вона не втрачає надії, і Черешенька вже помітила, як вона прийде, відразу ще хтось стукає з дівчат або хлопців і про щось шепочуться з Шурою, а дідусь каже бабусі і Черешеньці:

— Не заважайте, у них свої справи.

І тоді Шура сідає за дідів стіл і щось пише, пише на чотирикутних аркушиках паперу, і Черешенька розуміє, що Шура пише щось проти Гітлера, проти ворогів.

— Треба берегтися, Шуру, ви загинете, — каже їй дід.

— Хіба не ви нас виховували на славіх прикладах історії, — примружує очі і сміється Шура, — і хіба ви забули, що я комсомолка, і повірте, збережу, незважаючи ні на що, мій комсомольський квиток і комсомольську честь. Може й не так уже довго чекати наших. Правда, Черешенько?

Черешенька киває серйозно голівкою. Вона тепер уже рідко сміється, а очі зробилися зовсім великі на худенькому, виснаженому личку. У неї стільки турбот і клопоту щодня!

— Мила моя маленька Черешенька, — шепоче дідусь, дивлячись, як, знесилоючись, вона і бабуся тягнуть дрова або воду або як вона худенькими смаглявими пальцями викручує ганчірку, миючи підлогу.

Їй ніколи тепер навіть посидіти і послухати діда, і дідові іноді робиться страшно, що він швидко помре і не розкаже їй усього того, що знає, що розказував понад тридцять років своїм учням. Він сидить і записує дрібним, нерозбірливим

почерком те, що діється тепер у них на очах, і він знає, що він записує сторінки їхньої історії.

Вже два роки панували фашисти в Полтаві і писали у своїх брехливих газетах, що Україна процвітає і Червона Армія вщент розбита. І раптом вночі всі знову почули гуркіт. Десь зовсім близько рвалися бомби. Вранці прибігла Шура і сказала, що наші вже зайняли Харків і що червоні літаки бомбили вокзал.

— Наша Україна знову буде радянською! — палко мовила вона.

— Вона завжди була такою, — урочисто сказав дід.

І їх вже не лякали нальоти, і навіть коли Черешенька, виглянувши у вікно, закричала: «Ой, нашої білої маслини і старої груші нема! Ще б трошки, і бомба у клумбу потрапила б!», дід сказав:

— Нічого, нічого, нехай, — були б люди живі, — сади ми насадимо знову.

Вороги лютували. Вони почували, що це вже кінець. Шурочка прибігала і ночувала у дідуся і бабусі, вона спала разом з Черешенькою.

— Ловлять, усіх ловлять, женуть за собою... А скількох постріляли в гестапо!

— Сиди у нас, — казала бабуся, — вся вулиця знає, що я ледве рухаюся, а старий лежить. До нас і не заходять.

Але Шури не сиділося. Вони з Черешенькою все вигадували справи на дворі і вибігали подивитися, і їм видно було з бужкової альтанки, як рвуться снаряди на насипу під монастирем. Та швидко не можна було вже вибігати. Червоні частини форсували Ворсклу, а скрізь по схилах гір сиділи на дахах будинків, на горищах, у льохах фашистські автоматники. На вулицях робилися завали, барикади. Якимсь чудом уцілів маленький будиночок, де сиділи, притиснувшись один до одного, дідусь, бабуся, Шура і Черешенька.

— Нічого, — заспокоював усіх дід, — значить їм непереливки, значить, наші зовсім близько.

— Може, тато і мама близько, — шепотіла Черешенька.

— О, ми ще погуляємо в нашій Полтаві, — навіть усмінулася Шура. — Коли б тільки не зруйнували її всю.

На третій день Шура не всиділа. Вона зашепотіла Черешеньці:

— Я мушу збігати додому. Адже мама турбується за мене, і я щось їсти старим принесу. Зараз і стрілянина вщухла.

— Я побіжу з тобою.

— Що ти!

— Ні, я побіжу, а що, як тебе схоплять, — і раптом вигав

дала: — Ти одягни бабусине пальто і велику хустку і поведеш мене за руку, — наче моя мати.

— Ти таки розумна, Черешенько, — сказала Шура.

Вони вибігли з дому, коли старі спали.

— Вони прокинуться, а ми вже й дома будемо, і спідати приготуємо, і всі новини розкажемо. Я ж тут близько живу, коло музею.

Вони пробігли дворами на гору, минули пам'ятник, де спочиває лев, і вже були на ріжку вулиці, де стояв музей.

— Шура! Шура! — раптом підбігли до Шури двоє хлопців. — Наші вже на Подолі, із заходу з Київського вокзалу теж підходять, а вони, дивись, підпалюють музей.

— Врятуємо його, — метнулася Шура, — наші ж уже на Подолі.

І вони побігли до музею. Черешенька не відставала. Йї було страшно. Вона не пам'ятала себе, вона тільки подумала:

«Коли б дідусь бачив, — він умер би!»

Гітлерівці підпалювали з усіх боків прекрасну, як казка, будівлю. З деяких вікон вже виривалось полум'я.

Ще якісь хлопці підбігли до Шури і її товаришів. Вони дістали і тягли воду і пісок.

— Наші близько! — кричала Шура. — Рятуймо нашу Полтаву!

І Черешенька, маленька полтавська дівчинка, кричала з нею.

До них наближалася група підпалювачів. Першу вони схопили Шуру. Черешенька закричала і вчепилася за неї, але її відірвали і боляче здушили за горло. Двоє з лютими обличчями розкачували Шуру, тримаючи за плечі, і раптом кинули у вогонь. Черешеньку, маленьку і худеньку, кинули туди ж однією рукою.

* * *

У вересневий теплий ясний день проходили вулицями зруйнованої Полтави червоні війська. На гвинтівці кожного бійця була квітка. Квіти кидали їм під ноги, а ще полихали полум'ям будинки, ще догоряли картини і старовинні скарби чудесного музею. Натовп бійців і жителів стояв перед ним, двоє хлопців під руки тримали старого сивого діда, який ледве стояв на ногах і мовчки дивився перед собою.

Перед будинком музею лежала дівчина з обгорілим волоссям і коло неї — дівчинка років дев'яти. Ніжки, ручки, туглуб — все було зчорніле від вогню, і тільки личко якимсь

чудом збереглося, і з жахом дивилися в синє-синє, безоднє небо великі, круглі, як черешні, темні очі.

Проходили бійці Червоної Армії, і кожен з них міцніше стискав свою гвинтівку, і кожен присягався битися до перемоги за свою Батьківщину.

1943

ТАЄМНИЦЯ

Звичайно, він був уже великий хлопець. Адже так часто мати казала йому: «Толю, ти вже такий великий, тобі вже десять років, а ти знову забув принести хліба!»

І до того ж він був піонер.

Недавно, коли вони з Вовою і з Вітею занадто вже галасували, бавлячись на подвір'ї, усі сусіди знову ж таки нагадували про їхній дорослий, солідний вік і при цьому докірливо додавали: «А ще піонери!»

Ні, це насправді вже досить багато для кожного хлопчика або дівчинки, і, напевне, ті два бійці теж вважали його за великого, цілком самостійного хлопця, коли доручали йому таку важливу справу. Чому ж, чому він відчував себе тепер таким маленьким та беззахисним?

З тої хвилини, коли ясного серпневого ранку Вовка зник за рогом вулиці, Толя раптово відчув, що порвалася якась ниточка з усім тим, що було досі. Настало зовсім, зовсім інше життя. Ніби він ішов прямо вулицею, ну, наприклад, цією ж вулицею Кірова, де знайомий кожен будинок, кожен стовпчик; от школа, далі — проти Володимирської гірки — Палац піонерів. І все таке зрозуміле, таке рідне — і Дніпро, і школа, і Палац піонерів. Скрізь веселе товариство — Вовка, Вітя, Слава, Юрко — галасливі, мов гороб'яча зграя. І раptom ніби звернув у якісь страшні, невідомі завулки, що, як уві сні, неблаганно стали йому на дорозі. А він сам — маленький і безпорадний.

Вовка тоді забігав попрощатися, а решта хлопчиків з їхньої зграї розлетілися ще раніше.

Наставала золота осінь, та ні каштани, ні горіхи не приваблювали тепер Толю, як завжди восени. Вони не потрібні були для боїв з хлопцями, бо на вулицях точилися вже справжні бої. Але найважчі і найстрашніші дні настали тоді, коли наші бійці, похмурі й мовчазні, відходили за Дніпро.

Толя з матір'ю майже весь час сиділи в льоху. Там же ховалися і сусіди, пригнічені й сумні. Більше мовчали. Зло-

вісна тиша на дворі, на вулицях лякала не менше, ніж вибухи і кулеметні черги. А тут раптом настала саме така вловісна тиша.

— Мамо, я побіжу погляну,— сказав Толя. Йому вже таки набридло сидіти в темному льоху.

— Чи ти здурів? — спалахнула мати. Але всім цікаво було знати, що робиться в місті, і в той же час страшно було висунутися з льоху.

— Пустить його, Тимофіївно,— сказала стара Кульбачиха, сторожика «Гастроному», яка мала найбільший авторитет серед усіх сусідів.

— Хай, хай іде,— сказав і Онисим Петрович, старий бондар.

— Я зразу ж, тільки гляну та забіжу до хати і хліба принесу — там ще крайчик лишився,— швидко заговорив Толя і вибіг із льоху.

Нікого, нікого не було ні на дворі, ні на вулиці.

«Що ж це таке?» — здивовано підвів біляві брівки Толя і раптом почув чийсь приглушений голос:

— Хлопчику, хлопчику, біжи мерщій сюди!

Через невисокий паркан між їхнім двором і двором бондаря Онисима Петровича перелазили двос червоноармійців. Толя підбіг до них.

— Ми останні,— сказав один з них, худорлявий, з чорними очима,— ми останні з нашого полку і останні в Києві. Нас було троє, та одного оце зараз забито... там лежить.— Він показав на двір Онисима Петровича.— Вороги вже займають Київ, а в нас лишилося тільки чотири гранати. Вони ще їх покуштують... Але з нами наш полковий прапор. Збережи його, хлопчику, ми ще повернемось, а як не ми, то наші товариші. Дай тільки слово, що доти нікому про нього не скажеш.

— Чесне піонерське...— прошепотів Толя і взяв у тремтячі руки загорнений в газету прапор. Газета була подерта, і Толя побачив на червоному прапорі кілька мокрих плям. Тільки тоді він помітив, що руки другого червоноармійця, невисокого, круглоликого, зовсім ще хлопчика, в крові.

— Чесне піонерське...— знову прошепотів Толя. І обидва червоноармійці зрозуміли, що це він обіцяє і зберегти прапор, і мовчати, а головне, чекати, чекати, поки знову до Києва повернуться вони, бійці рідної Червоної Армії. Худенький, білявий, нічим особливим не примітний хлопчик з палкою відданістю дивився на них світлими блакитними очима і раптом злякано схопив їх за руки і притулився до них:

— Дивіться!..

З гори йшли ворожі танки.

— Ну, бувай! — мовив молодший, кругловидий і додав: — Він на братушку мого схожий... Ходім, Петре.

І вони не сховалися, ні, вони вибігли на вулицю і пішли просто на танки. А Толя заплющив очі... Такий гуркіт лунав навколо від танків, мотоциклів, що він не відрізнив страшного вибуху і, звичайно, не міг бачити, як червоноармійці зустріли гітлерівців всіма останніми чотирма гранатами...

Толя стояв, притулившись до паркану, приголомшений, розгублений, такий маленький і такий дорослий. Нарешті, отямившись, він збагнув, що у нього в руках прапор, радянський червоний прапор, його треба мерщій схвати. Толя швидко засунув його під купу червоно-жовтого листа.

«Вночі я заховаю його як слід», — подумав він і повернувся в льох.

Онисим Петрович чиркнув сірник. Толя стояв з такими синіми, тремтячими губами, що мати схопила його і притулила до себе.

— Що з тобою?

— Фашисти, — ледве вимовив хлопчик.

* * *

Онисим Петрович, старий бондар, що мав невеличкий будиночок по сусідству, був не дуже приємною людиною. У нього в садку росли груша й слива, і він так трусився над ними, що хлопцям і пройти поблизу не можна було. За садком Онисима Петровича, під самісінькою горою, була стара криниця. З неї ніхто вже не брав води, але біля неї любили збиратися хлопці. Про цю криницю і згадав Толя, коли сидів у льоху. Звичайно, якби був Вовка, він, може б, вигадав щось краще, і взагалі вдвох було б все легше виконати, але тепер треба йому робити самому та ще й так, щоб ніхто нічого не знав і не помітив. Однаково порадитися ні з ким. Мама і всі сусідки в усіх випадках життя радилися завжди з Кульбачихою, але не буде ж з нею радитися Толя про те, що доручили йому, піонерів!

Він сидів мовчки і думав, уперто думав, як зробити краще. За деякий час сказав, що йому треба вийти з льоху. Толя зайшов до своєї хати і витяг з-під ліжка брезентову торбину, в якій мама носила пакунки. Йї вона уже була не потрібна: не буде ж вона тепер служити кур'єром — цього Толя їй не дозволить, хоч вона й мати йому.

Прапор ледь убгався в невелику торбину, довелося просто утрамбувати. Але то нічого: коли прийдуть наші, його можна буде випрасувати. Та хоча в криниці і мало води, все ж вона може промочити торбинку. Смола! Можна залити торбинку смолою — потягти її в Онисима Петровича. Коло дровітні в нього стоїть цеберка з смолою, якою він засмолює свої діжки.

Толя зробив усе швидко, не марнуючи жодної хвилинки. А що, як хто зайде і побачить його за цією справою?.. Він відніс цеберку на місце, знову кинув пакунок у лися і повернувся у льох. Сусіди потроху порозходились, вийшла й мати з льоху.

Вночі було найстрашніше. Але ж пакунок треба було сховати цієї ж ночі, обов'язково цієї ж ночі, бо невідомо, що буде далі, і якими очима погляне Толя на того круглоликого хлопця, на чорнявого Петра, коли вони повернуться по прапор! Він не уявляв, що саме вони вже не повернуться...

Толя вийшов тихенько, босий, щоб ніхто не почув, хоча було вже холодно. Цікаво, чи спустив Онисим Петрович з ланцюга свого Букета, як він робив щовечора? На всякий випадок Толя тримав у руці крайчик хліба, який ніхто не захотів тоді їсти в льоху. Проходячи поза садком Онисима Петровича, Толя тихенько шепотів:

— Букет!.. Букетику, милий! — ніби від нього залежала вся справа і все життя. Але власний шепіт заспокоював і його самого.

«А що, як тут лежить той забитий червоноармієць?» — раптом згадав він. Та однаково треба було йти.

Він обережно спустив на мотузку торбину і вишморгнув мотузку назад. Додому Толя повертався сміливіше: тепер уже коли й спіймають його — однаково не дізнаються, чого він тут ходив.

Але що це за голоси, що це за шарудіння в будиночку Онисима Петровича? Адже всі знають, що він, як кріт, любить заритися в своє кубло, нікого до себе не пускає далі сіней і ніяких родичів не має.

Толя причаївся.

— Хто там такий? — почув він тихий, але сердитий голос Онисима Петровича. Хлопчик прожогом кинувся до своєї хати.

Гав! Гав! Гав! — стрибнув з будки Букет. Але замість того, щоб, як завжди, закрячати: «Лови! Держи!», Онисим Петрович почав ласкаво умовляти Букета:

— Букетику, тихше, чужих нема, тихше, Букет!..

Удень Толя заглянув у криницю. З води в кутку стирчало тільки вухо торбинки, але що то була торбинка, міг догадатись тільки Толя, а хтось інший, побачивши, подумав би, що то камінь, та й годі.

— Чого ти там вештаєшся? — раптом гримнув на нього Онисим Петрович, виходячи на ганок.— Нема чого тобі тинятися по чужих дворах.

— Я, дядю, нічого, я ж до вашої групи і не підходив,— пробурмотів, почервонівши, Толя. Може ж народитися така вредна людина, як отой Онисим Петрович!

Навіть мама сказала бабі Кульбачисі:

— Всіх тепер горе єднає, тільки Петрович ніби і не свій став, а зовсім чужий — ні тобі спитати, ні до хати зайти. Стара ж уже людина, вмирати скоро, а він он який лихий до всіх у такі дні.

— Горбатого і могила не виправить,— похитала головою Кульбачиха.

Але все-таки не сподівались вони від бондаря такого габенного вчинку, як оце стався сьогодні вранці.

І мати, і Толя, і баба Кульбачиха бачили, як у двері до Онисима Петровича постукали есесівці.

— Добре, що не до нас,— прошепотіла мати.

— Хай мине лиха година,— перехрестилася Кульбачиха.

Петрович вийшов на ганок, спустив окуляри на кінчик носа і, поглянувши на них, заговорив по-німецькому.

— Він же в імперіалістичну в полоні був,— прошепотіла Кульбачиха.— Навчився...

І раптом Петрович зійшов з ганку і повів есесівців... просто до їхньої хати.

Він ішов мовчки, поважно.

— От до вас на постій, Тимофіївно,— сказав він.

— Соромно вам, Онисиме Петровичу,— тихо сказала мати,— я бідна вдова, мене нікому захистити.

— Нічого, нічого, Тимофіївно,— сказав Петрович тоном, що не припускав заперечень.— Нічого вам не станеться.

І додав:

— Тільки малого свого спиніть, хай панів німців не драгте і язиком зайвого не ляпа.

Яке страшне життя почалося. Чи думали вони, хлопці, колись, сидячи навколо піонерського багаття, або проходячи в лавах на Першотравневих і Жовтневих святах, або на

уроках у школі, що доведеться пережити таке приниження, таке жахливе лихо.

Фашисти ходили по Києву, фашисти ходили по їхній улюбленій Володимирській гірці, по їхній вулиці, троє ненависних фашистів жили в їхній кімнаті, а вони з матір'ю спали на кухні. І мати мусила носити їм воду, варити для них і мовчки терпіла всі образи. Толя намагався не сидіти дома, щоб не бачити їхніх самозадоволених пик. Але куди було подітися? Скрізь були вони, ці сірі ненависні постаті в круглих касках. Поки що вони обминули на їхній вулиці тільки будинок Онисима Петровича, але ж Онисим Петрович нікого не пускав до себе.

— Бреше старий,— шепотіла Кульбачиха,— що до нього сестра з Білої Церкви приїхала і на тиф захворіла: у нього ж ніколи сестри ніякої і не було.

А! Вона нічого не розуміла, ця Кульбачиха! Толя одразу збагнув, що Онисим Петрович — просто зрадник, недарма ж він белькоче по-німецькому.

Але одного разу, коли вже випав сніг і Толя вирішив поглянути, чи все гаразд в його таємничій схованці, він побачив у маленьке віконечко у хаті бондаря чийсь постать. І зовсім це була не сестра, бо зовсім не жінка, а чоловік.

Толя вирішив простежити, в чім тут справа, і того ж вечора побачив, що з Онисимом Петровичем на ганок вийшла... жінка, висока, запнена у велику хустку, у кожусі та чоботях. Вони мовчки поцілувались. Може й справді то була сестра? Але раптом сестра сказала зовсім чоловічим голо-сом:

— Дякую за все! Ще побачимось! — Онисим Петрович затулює їй (чи йому?) рота і замахав руками. Жінка пішла собі, а Онисим Петрович довго, довго стояв замислившись на своєму ганку.

* * *

Страшенно пригнічувала самотність. Самотність найбільше була через те, що нікому не можна було сказати про свою таємницю. Але ця таємниця і підтримувала його в ці страшні, жахливі два роки.

Ага, ви гадаєте, погані недолюдки, що ми вам скоримось, повіримо, що ви тут навіки? А от радянський піонер Толя заховав у старій, забутій криниці прапор Червоної Армії, і він його віддасть тим бійцям, що доручили йому зберегти.

«Коли б вони були живі, коли б тільки саме вони були живі!» — думав інколи Толя. Він навіть не знає, як звуть

того круглоликого, з таким дитячим, безвусим обличчям. Він казав, що Толя схожий на його молодшого брата...

Життя справді пливло тепер страшними, темними завулками. На гору Толя давно вже не виходив, по своїй вулиці він теж не ходив, бо гітлерівці ловили людей і одвозили їх до Німеччини. І він, і мати, і всі сусіди пробиралися таємними стежками, ярами, чужими садками, і Онисим Петрович тепер уже не лаявся, коли проходили повз його грушу й сливу. Він став ніби байдужий до всього і одного разу навіть сказав Толі:

— Чого ти слив собі не набереш? На, понеси матері.

«Щось велике в лісі здохло»,— подумав Толя, недовірливо дивлячись на гостру борідку й окуляри старого бондаря.

Він тепер не працював і в розмовах з сусідами завжди згадував, що йому вже сімдесят п'ять літ і він старий і немічний, хоча й мати, і Кульбачиха добре пам'ятали, що до війни йому було тільки шістдесят два і він завжди любив молодитися.

— Хитрий старий! — казала баба Кульбачиха, але не так уже сердито.

І якось Петрович сказав, ніби між іншим:

— Узяли Полтаву... Полтаву червоні взяли.

І не можна було зрозуміти, чи зрадив він, чи тільки випитусь, і ніяк не могли вирішити пі мати, ні Кульбачиха, чи слухати його, чи ні, коли він прийшов одного вечора і, спустивши окуляри на ніс та оглянувши всіх підозріло, сказав:

— Ховатись треба. Всіх до Німеччини гнатимуть. Відступають. Близько червоні. Треба за криницею печери викопати.

— Це треба за криницею! — схопився Толя.

— Чому це треба? — здивувався Петрович.

— Близько...— забурмотів Толя.

Петрович пішов до себе, а мама й Кульбачиха та сусідка Надя з малим Юрчиком на руках і ще сусіди цілу ніч сиділи й думали. Нарешті Кульбачиха сказала:

— Двом смертям не бувати! До Німеччини не піду, хай хоч повісять! Може, таки переховасмось. А як піддурює старий чорт, виказати хоче, так хай він пропаде з своєю сестрою і з онуками і з правнуками! Хай щастя не діжде!

І понесла, і понесла, ледве мати спинила її.

Другого ж дня почали копати яму під горою.

«Отак ми і зробилися печерними жителями!» — подумав Толя, згадуючи книжку про доісторичні часи, що читав у школі.

Іноді вилазив Толя в бур'яни. Над ним височів Київ — колись прекрасний, рідний, тепер такий зруйнований, страшний.

Фашисти ходили з своїми собаками і ловили людей. Отоді тремтіли всі печерні жителі. А Букета, який загарчав на них, застрелили. Толя навіть не повірив своїм очам, коли Онисим Петрович трохи не заплакав.

— Топіс,— сказав він старечим, тремтячим голосом,— дай вкинемо Букета в стару криницю і закидаємо її камінням — адже викопати яму зараз нікому.

— Ні, ні, не треба,— благально заговорив Толя,— не треба в криницю.

— Чому? — здивувався Петрович.

— Я краще вночі викопую яму.

І справді викопав яму. Мати сердилась: «Через собаку наражатися на небезпеку, коли таке робиться навколо». А навколо справді було «світوپреставління», як казала Кульбачиха. Київ палав. На Дніпрі і над Дніпром, у повітрі, йшли страшні бої.

— Нічого, нічого,— заспокоював усіх Онисим Петрович,— ще трішки, трішки потерпіть...

Вони сиділи в ямах аж 40 днів. Говорили пошепки і вилазили тільки вночі по їжу, яку приховали тут же недалеко і якої вже не вистачало.

— Жовтневе свято завтра! — згадав Толя і заснув з думкою про щасливі минулі дні. Чи настануть вони ще коли?

Вранці він вибіг з печери і своїм очам не повірив: по вулиці Кірова вгору бігло кілька червоноармійців.

— Наші! Наші! — закричав він несамовито.

— Наші! Наші! Вилазьте з нір!

Але люди ще не вірили такому щастю. Тільки Толю вже не можна було вдержати на місці — він бігав туди й назад і раптом побачив, що якийсь високий боєць з зіркою на кашкеті, з зіркою на грудях стукає нетерпляче в двері до Онисима Петровича.

Толя кинувся до печери.

— Онисиме Петровичу, до вас червоний командир, чесне піонерське...

І яке ж було його здивування, коли старий Петрович і гість кинулись один одному на груди. Кімната Онисима Петровича сповнилась людьми, і він усіх, усіх пускав до себе.

— Дозвольте рекомендувати,— казав він, хитро підморгуючи гостеві,— оце і є та сестра з Білої Церкви, що хворіла на тиф, коли вороги зайняли Київ.

Усі здивовано дивилися, чи не збожеволів старий з радості.

— Було так,— сказав дорогий для всіх гість.— Нас лишилося троє. У нас було чотири гранати і наш полковий прапор. Ми хотіли його зберегти, але куля влучила мене, і я впавав непритомний отут, на дворі Онисима Петровича. Вночі він підібрав мене, переніс до себе і доглядав, поки я не одужав, а всім казав, що у нього сестра хвора на тиф.

— От хитрий старий шкарбун! — не витримала Кульбачиха.— І ні пари з вуст. Та ми б же допомогли вам, Петровичу!

— Жінки, як ті сороки, враз усім би рознесли по секрету,— засміявся Петрович.— От, синку,— звернувся він до Толі,— учись зберігати військові таємниці.

Толя спалахнув і, ні слова не вимовивши, вибіг з хати.

Чи стирчить ще в криниці вухо торбинки?

Він прив'язує міцний мотузок, на якому Кульбачиха вішала білизну, до старої груші і обережно спускається в криницю. Ой, як важко спускатися по слизьких цямринах! Але він добре роздивився їх ще раніше.

Так, третя... тепер стати лівою ногою, тепер правою. І чому він не покликав з собою командира та дядька Петровича? Ні, ні, він сам хоче дістати! Як він мріяв ці страшні два роки про цю хвилину! Толя намацує вогку замулену торбинку і раптом відчуває, що сили його зраджують.

— Мамо! Мамо! — з останніх сил гукає він: — Мамо!

Мати саме вийшла на ганок: вона вмить опинилась коло криниці.

— Рятуйте! Рятуйте! Толя в криницю упав! — закричала мати.

Всі вибігли на подвір'я.

— Тягніть мотузок! — почули слабкий голос Толі.

Командир потяг міцними жилавими руками мотузок, і хутко перед очима усіх з'явився, як водяник,— брудний, мокрий Толя з якоюсь великою чорною каменюкою за пазухою. Це була торбинка.

— От... ваш полковий прапор,— через силу вимовив Толя.— Його дали мені сховати Петро і ще якийсь круглолидий, а самі побігли кинути гранати під танки.

— Альошка?! — закричав командир.— Петро й Альошка!.. Так вони загинули як герої? — І він опустив голову.

— Несіть, несіть хлопчика в хату,— хвилювалася мати.

— Дитина ж застудиться, воно ж мале ще! — метушилася Кульбачиха.

— Але як уміє зберігати військові таємниці! — похитуючи головою, мовив Онисим Петрович.

А Толя зовсім не збирався застудитися. Він швиденько переодягся, і за кілька хвилин вони всі — і командир, і Онисим Петрович, і навіть мама з Кульбачихою — пішли до штабу.

Червоний прапор, політий кров'ю, пробитий кулями, зішшов зорею на вулицях визволеного Києва.

1945

ДІВЧАТКА

Невже ви не знаєте тих трьох дівчаток, що завжди ходять разом до школи № 56 у 1 клас «А», сидять поряд і разом вертаються додому у № 78? І квартири їхні в одному під'їзді. Внизу, на першому поверсі, живе Ольця — з лисячою хитренькою у ластовинні мордочкою і крихітними губками. Губки всіх вводять в оману. Вона їх зворушливо складає, і ніхто не може подумати, що в цей час в Ольциній голові зароджується тисяча надзвичайних планів. Як втекти в Ботанічний сад. Як дістати гроші на цукерки, що їх продає бабуся там на розі. Як помститися хлопцям з 52-ї з 4-В, що живуть у другому й третьому під'їздах.

Звичайно, в усьому візьме участь і Тіна, бо Тіна відомий шибеник на весь будинок. Усі жаліють її маму, красиву й лагідну Галю, бо Тіна неслухняна, галаслива, нестримана, щодня губить стрічки із своїх двох кучерявих косичок. Ходить перемазана чорнилом, і часто замість того, щоб застати її за столом з книжкою, мама, прийшовши додому, застає її під столом з ляльками. Поки вона добігає до свого третього поверху, в усіх квартирах, праворуч і ліворуч, усі знають, що в 1-му класі «А» уроки вже скінчилися, бо це ж Тіночка так повертається додому.

Яся живе найвище, на п'ятому.

— Довгоніжко! — кричить Тіночка. — Виходь гуляти в клас! Зразу ж! І цур я перша стрібаю, а то ти всіх обженеш!

Довгоніжка — це Яся. Вона наймолодша з трьох сорок, але така височенька й худенька, що її звать Довгоніжкою. Вона не заперечує. Адже вона краще за всіх бігає, вправніше від усіх стрібає на скакалці і в класі і краще за хлопців лазить по деревах. Без неї не виходить ніякої цікавої гри.

Мама й бабуся часто дивуються, ніби вперше помічають,

— От довгі ноги, як у Олега!

І Яся страшенно задоволена. Хіба не приємно бути схожою на Олега! Олег — це батько.

Але по правді він на «батька» зовсім не схожий. Батьки у дворі всі дорослі, статечні, а Олег просто довгоногий хлопець. Принаймні на тих фото, що висять в маминій кімнаті. І скрізь він ніби рухається, поспішає. От він на волейбольному майданчику з ракеткою в руках — наче ось-ось побіжить. От у морі. Зараз запливе далеко — тільки й бачили, а мама верещатиме на березі, як колись у Одесі.

— Олег! Олег! Утонеш!

От з велосипедом — зараз притьмом сяде й помчить. От уже в військовому сидить на мотоциклі — теж кудись мчить.

У мами в кімнаті висять і Олегові малюнки, бо Олег художник, — і на його картинках теж усе завжди живе, усі люди там рухаються, поспішають. Ну, хіба можна Олега назвати батьком, татом? Ясно, що й Яся зве його просто Олегом, як мама, бабуся і всі товариші.

Мама якось казала подругам:

— Я люблю Олега за цю його жвавність, рухливість, я не уявляю його собі спокійним, байдужим.

Коли б тільки він швидше повернувся!

Дні були хвилюючі і незвичайні. В жодній квартирі не вимикалося радіо. Навіть бабуся, що завжди стогнала від безконечних і одиоманітних радіоконцертів, тепер казала:

— Не вимикайте! А то ще пропустимо важливе повідомлення!

Усі чекали перемоги. Навіть малюки з молодшої групи дитсадка, заважаючи старшим дівчаткам стрибати в класи, розмовляли про останні новини, і чотирирічний Андрійко своїм чотирирічним баском важно промовляв:

— Мій тато вчоррра увіррррався в Берлін.

Старші дівчатка знали, що вже давно-давно про Андрійкового татка нічого не чути, але хлопчик так переконливо казав про кожне місто, яке брали наші, що там був і його татко, що й зараз малюки повірили йому. А Ольця, Тіпочка і Яся-Довгоніжка тільки перезирнули між собою, зовсім як їхні мами. Ольця опустила вниз губки, а Ясі раптом захотілося погладити Андрійка по голові.

От її Олег насправді ввірвався в Берлін — і, мабуть, за це у нього буде ще четвертий орден, і коли він приїде, він візьме її на Дніпро, на перші свої етюди. Це слово залишилося з мирного часу, з далекого, далекого дитинства Ясі. Мама і Олег збирають палітри, фарби, олівці і йдуть на етюди, а Яся ще маленька і її не беруть.

Раптом їй не захотілося більше стрибати в класи між пеклом і раєм, і вона побігла додому.

— Бабусю! Перемога скоро?

— Скоро, дитинко,— раптом зовсім невесело зітхнула бабуся.

— Олег зразу ж приїде?

— Аякже, зразу,— сказала бабуся і одвернулася.

Мама сиділа з кресленням коло вікна і якимось ніби байдужим голосом сказала:

— Біжи, Ясю, пограйся з дітьми. Хороша година, треба користатись з неї.

Яся покрутилася на одній ніжці — і побігла. У мами, мабуть, спішна робота, а бабуся порасться з обідом. Вона знову побігла на подвір'я. Дітей вже не було, лише один Андрійко сидів на колоді і розказував сам собі з великим запалом, як його тато увірвався в Берлін.

Яся підійшла й сіла коло нього. Вона зовсім не помічала, що Ольця і Тіночка стояли на ганку і про щось шушукалися, і Ольця при цьому зітхала зовсім так, як її мама, а Тіноч-

ка була вся червона з широко розкритими очицями й ротиком.

Новина швидко поповзла з квартири в квартиру, з під'їзду в під'їзд. І лише Яся сиділа на дровах з кумедним маленьким Андрійком і нічого не знала.

Так, справді, Олег дійсно увірвався в Берлін.

— Подумайте, — казала Тіночка мати, — напередодні перемоги!

— Який жах! — стуляла губи і хитала головою Ольцина. — Без ноги. Олег без ноги! Бідна Шура! Всю війну все гаразд і раптом в останні дні — каліка.

Андрійкова мати заплакала і сказала тихо:

— Тільки б живий! Хіба це важно, — без ноги? Тільки б живий!

Всі розуміли, чого вона так каже, але її горе було вже давнім, всі до нього звикли, і воно вже не викликало такого співчуття, як сьогоднішнє горе молодій, завжди веселій, сміхотливої Шури — дружини Олега.

Всі в цей день в будинку № 78 по всіх квартирах говорили про Олега й згадували його струнку постать у білому спортивному вбранні, веселі очі, усмішку, і всім хотілося зайти до Шури і втішити її. Тільки як? А дітям суворо наказали нічого не казати Ясі.

— Мамусю, — палко сказала Тіночка, — я всіх наб'ю, якщо скажуть хоч слово, навіть хлопців.

— Не треба зараз нічого казати Ясі, — сказала мама бабусі, — треба її обережно підготувати до цього. — І хоч їм було дуже важко, вони весь час намагалися поводитися з Ясею так, ніби нічого не трапилося, тільки чомусь завжди відсилали її гуляти з дітьми. Навіть бабуся, що раніш хвилювалася, коли Яся десь бігав з дівчатками, і більше любила почитати їй книжку, тепер казала:

— Біжи погуляй!

Та була ж весна, наші вже взяли Берлін, днями сповістять про перемогу — Ясі самій не сиділося дома.

Весела нерозлучна трійка вирушила в садок навпроти дому. Попереду них на костурах йшло двоє поранених. Вони були ще зовсім молоді хлопці, сміялися, жартували і зупинилися коло тітки з квітами. Вони заплатили гроші, але нагнулися за квітами не могли. Тіночка, завжди цікава до всього, зупинилася і раптом сказала:

— Дяді, давайте я вам виберу. Вам оцих синеньких?

І вибрала два найбільші і найкращі, на її думку, букетики фіалок. Бійці погладдили її по голівці, за хвилину вони були вже знайомі, і Тіночка казала їм якийсь віршик. Яся,

завжди соромлива, стояла осторонь, лагідно всміхаючись, а у Ольці незадоволено смикнулися губи. Вона не могла спокійно перенести такого успіху подруги і вирішила надолужити на чомусь іншому.

— А я щось знаю,— сказала вона таємничо Ясі,— ніхто не знає, а я знаю і нікому не скажу.

— І мені не скажеш? — спитала Яся.

— І тобі не скажу,— захитала головою Ольця, бо саме Ясі вона й хотіла сказати.

— Скажи!

— Ну, добре, тільки біжімо до тих кущів, щоб нас Тіпа не знайшла.— І додала собі в думках: «А то вона їй перша скаже».

Коли дівчата сіли під кущем бузку, Ольця витягла шийку, похитала, як доросла, гостреньким личком і сказала поважно:

— А твій тато поранений, і йому зовсім відрізали ногу.

Коли б вона знала, що так буде, вона б нізащо не сказала. Яся нічого не відповіла, не спитала, вона схопилася на свої тонкі ніжки і побігла з садка. Їй хотілося швидше додому, до мами, до бабусі, закричати, заплакати. Вона швидко збігла по східцях і постукала нетерпляче в двері. Але сусідка з квартири навпроти сказала їй, визирнувши з дверей і даючи ключ:

— Мама й бабуся зараз повернуться, візьми ключ.

Яся тихенько зайшла до хати, взяла книжку і сіла в куточку. Вона згадала поранених, яким Тіночка подавала квіти. У одного не було ноги по коліно, а в другого зовсім, і холоша була підколота так, щоб не метлялася і не заважала ходити.

«Я люблю Олега за його рухливість, непосидючість»,— згадала вона те, що часто казала мама.

А як вона мріяла плавати з ним у Дніпрі, ходити на волейбол і на етюди! Ясі захотілося заплакати, вона почувала, що от-от заплаче, бо в носіку дуже залоскотало. Мама й бабуся повернулися, чимсь заклопотані, і одразу мама сіла за роботу, а бабуся взялася за свої справи. Яся сиділа в куточку і нічого не могла сказати. Їй здавалося, що, як вона запитає, все зміниться. «Ні, не буду питати»,— вирішила вона.

— Я піду погуляю,— промовила вона й вийшла на двір.

Вона не пішла шукати Ольцю й Тіночку, вона підійшла до малюків і почала гратися з Андрійком, бешкетником і урвиголовою. Він сказав, що його тато скоро приїде і привезе в подарунок цілий танк або живого коня.

З того часу Яся уникала дівчат, але й дома їй не хотілося

бути, бо вона боялася розплакатися і розкрити все бабусі і мамі, думаючи: «Вони ще не знають». Найлегше було взяти малого Андрійка, піти з ним з двору в один із садків і там розповідати йому казки або слухати його безконечні оповідання, як його тато б'є ворогів. Яся зводила брівки, і її маленькій голівці не давали спокою одні й ті ж самі думки. У Андрійка нема батька. Олег повернеться без ноги. Вони воювали проти фашистів, що напали на нашу землю і руйнували її, виганяли ворогів з рідного міста, били їх. Вони не боялися і йшли все вперед і вперед. Вони справжні герої. Усі герої. І ті двоє поранені, яким Тіночка подала квіти, і кожен, хто тільки був на війні. Як їх треба любити і поважати. І як тепер зробити, щоб Олегові не шкода було його ноги і щоб мама його любила так само, як і раніше. В маленькій Ясиній голівці визрівали найрізноманітніші плани.

По-перше, вона навіть не питає нічого про ногу, вона навіть не подивиться на костур і на холошу, заколоту вгорі шпилькою. І вона не згадає ні про волейбол, ні про Дніпро. А от почистити палітру, вкласти охайно фарби і пензлі в скриньку вона зможе, і вона скаже: «Олег! Візьми й мене на етюди. Я не заважатиму, я носитиму тобі скриньку і папку з ескізами». І правда, вона буде дуже, дуже щаслива! Ні, їй треба комусь це все розповісти...

— Андрійку,— раптом сказала вона.

— Почекай, я ще не закінчив про свого тата! — впевнено сказав Андрій.— Він як почав розстрілювати фашистів у самому Берліні...

Це було без кінця!..

Ох, як тільки важко нікому нічого не казати!

А бабуся з мамою ламали голову, як повідомити Ясю. Так минуло кілька днів, напружених і хвилюючих, і раптом уночі Яся почувала якійсь незвичайний шум.

Вона схопилася з ліжка. Мама й бабуся стояли коло вікна, обнявшись, і плакали.

— Перемога, Ясенько, перемога,— сказала мама.

Яся застрибала в одній сорочечці по підлозі. Вона забула всі тривоги останніх днів. Війна скінчилася.

— Війна скінчилася! Війна скінчилася! — заспівала вона.— Олег приїде додому, і я з ним ходитиму на етюди.

Раптом обличчя і в мамі, і в бабусі посмутніли. Бабуся взяла дівчинку на руки і сказала серйозно:

— Знаєш, дитинко, Олег справді скоро приїде, але його важко поранено.

— Як? — тихо спитала Яся.

— Ми не знаємо ще як,— нерішуче відповіла мама.

— А я знаю,— сказала Яся.— Я знаю, йому ногу відняли...— І раптом, міцно обнявши разом маму й бабусю, вона продовжувала.— Мамочко, це нічого. Ти ходитимеш з ним знову на етюди, а я носитиму пензлі й папки. У мене ж такі довгі ноги — я не стомлюся і далеко ходити. Ти ж його любитимеш, мамусю, хоч він і не буде таким рухливим і непосидючим?

— Ще дужче,— ледве вимовила мама і залилася сльозами.

— Хто тобі сказав, дитино? — спитала бабуся.

І Яся, боячися, що Ольці за це попаде, сказала:

— Ніхто. Я сама довідалась, а Ольця мені нічого не казала. І я нікому, нікому не розказала, навіть Андрійкові.

Вони троє обнялися ще міцніше і так довго простояли, дивлячись на темні вулиці, що ожили раптом вночі і сповнилися радісними вигуками, сміхом, піснями і нестримними сльозами.

1945

ВІКТУАР¹

СИНОЧКУ, НЕ ДИВИСЬ!

Ні, ні, Жаннет зовсім не хотіла, щоб хлопчик усе це бачив!

Коли б Даніель, її чоловік, був удома, вони теж поїхали б з усіма. Але ж не могла вона залишити його, не попрощавшись, не знаючи, що він вирішить, не усміхнувшись йому.

— Завтра, я встигну ще завтра! Завтра їде Марі з дітьми.

Але наступило «завтра». Марі поїхала, а Даніель все не повертався з роботи.

Минуло ще одне завтра і ще. Вже поїхали і Сюзан, і Ніколь, і стара тітка Лізбет, конс'єржка. Повз гостроверкий багатолюдний будинок, де жили всі вони, сунули юрби біженців, і хоча радіо закликало до спокою та переконувало припинити цей нестримний потік, Париж порожнів на очах. Куди вони всі рушили? На південь! Кудись на південь! Для Жаннет це звучало — в невідомість. Власне, як і для всіх.

— Міністри зрадили нас,— суворо казали чоловіки.

— Німці близько,— казали жінки,— треба рятувати дітей!

¹ Віктуар — французькою мовою — перемога. «В» — перша буква слова «віктуар» — була символом перемоги, вірою французького народу над фашистами під час війни.

Жаннет, офіціантка в кафе, не розбиралась у тому, що говорять про міністрів. Вона й зараз, незважаючи на п'ятирічного сина, здавалась дівчинкою; тоненька, струнка, рухлива, завжди весела, завжди трохи кокетовна, навіть з тіткою Лізбет, навіть з сином. Вона любила кіно, у вихідний вечір потанцювати з подругами і поки що на всі прикrostі долі легковажно знизувала гострими плечиками — Даніель з нею? Віктор з нею? Чого ж іще треба? Менше грошей, менше молока і хліба? Ну що ж, адже для Віктора вистачає!

І вона, як завжди, розпушить вранці перед дзеркалом завити перманентом коротенькі кучерика, нагодує Віктора, суне пшматок в кишеньку Даніелю і, кинувши з безтурботною посмішкою: «Сьогодні я снідаю в кафе», біжить на роботу.

Але зараз вже чути було канонаду. Народ тікав з міста, а Даніель, машиніст північної залізниці, все не повертався додому.

Як же могла Жаннет залишити Париж?

Вранці вона вирішила побігти на станцію дізнатися, що з Даніелем, але Віктор нізачо не хотів лишатися оди. Будинок, завжди такий гомінкий, різноголосий, густо населений робітниками, бідними студентами, швачками, дрібними службовцями, повний дітей, як вулик бджіл, — раптом затих. Хлопчика вже не можна було підкинути тітці Лізбет, як це раніше робила Жаннет. Треба було взяти з собою, хоча до станції доводилося йти далеко.

Здалека лунали постріли, але вони не хвилювали Жаннет. Повинна ж вона, врешті, дізнатись, що з Даніелем!

Вона майже бігла незвичайно спустілими вулицями, і Віктор з рожевими круглими щічками, з такими ж синіми цікавими до всього, як і в мами, очима, ледь встигав за нею.

Крамниці були зачинені, вікна багатьох — навіть позабавані. Люди не поспішали на роботу.

Жаннет стало моторошно.

Раптом хтось схопив її за руку:

— Мадемуазель, зупиніться, вони йдуть сюди!

Жаннет зупинилась. Горбань у чорному пальті і чорній крилатій шляпі сумно дивився на неї і хлопчика.

— Тепер уже пізно бігти. Чусте, це їхні мотоцикли.

Оглушливий гуркіт все наближався.

Жаннет і неспайомий стояли на розі вулиці і площі Конкорд — Згоди. Непомітно коло них зібралась невеличка купка людей. Це були такі ж нещасливі, як Жаннет, що з тих або інших причин стали свідками того, як фашисти входять в їхній чудесний, любий, рідний Париж.

— Боже мій! — прошепотіла Жаннет і притулила тоненькі пальці до вуст. Вона боялась закричати.— Ніби вбивають гвіздки в твою труну.

Йй ніхто не відповів. Усі почували себе так само — живими в могилі, що от-от засиплють землею.

Загіп мотоциклістів їхав повз них на площу Конкорд. За загоном поспішали фотографи, кінооператори. Ось фотограф навів апарат на групу людей, що стояли на розі. Адже він повинен увічнити зустріч переможців парижанами!

Ламапою французькою мовою, намагаючись бути люб'язним, фотограф звернувся до Жаннет.

— Поставте наперед вашого хлопчика.

— Нізащо! — виривається у Жанпет.— Синочку, не дивись на цих! — і вона закриває долоньями личко Вікторіа.

У ту ж мить, піби змовившись, і її, і Вікторіа заступають двос: невисокий горбань у чорному пальті і обідраний вуличний хлопчисько років дванадцяти.

Хлопчисько робить жахливу гримасу.

Фотограф вибухає розлюченою лайкою.

— Тікайте, мадам,— кидає хлопчисько, повернувшись до Жаннет.— Давайте мені на руки вашого опецька і біжімо цим подвір'ям у провулок. Я вже лишив свій портрет на пам'ять бошам! ¹

Так, швидше, швидше! Жаннет не хоче, щоб хлопчик бачив, як вони своїми мотоциклами і чобітьми топчуть вулиці її Парижа. Хай і випадково, по-дитячому, не всміхнеться він ворогам.

Горбань теж поспішає за ними.

— Нічого,— каже він,— це вже вдев'яте за історію Франції вороги вторгаються в Париж. Францію можна стиснути, здавити, але задушити — ніколи! Народ, який створив Карманьйола і Марсельсзу, не співатиме гімн фашизму!

Незнайомий говорить більше сам до себе, але хлопчисько зсуває кепі на потилицю і запально вигукує:

— Ви праві, месье! Чорт їх забори, тих, хто заквив військові заводи! Нам не було часу захищатися!

Він краще, ніж Жаннет, знає, що робиться, цей хлопчисько! Недарма він часто заробляє тим, що продає газети і вигукує дзвінким голосом останні новини.

І недарма, недарма його старшого брата, робітника Жака, посадили у в'язницю за те, що він кричав: «Уряд продав Францію!» Фашистські війська йдуть Великими Бульвара-

¹ Бошамі французи називали німців-фашистів.

ми, і на Ейфелевій башті здіймається прапор з чорною свастикою. Немов страшний хрест поставили над могилою, а могила ця — гомінкий, волелюбний Париж.

ТОДІ МИ ЖИЛИ В ПАРИЖІ

Жаннет схудла і зблідла, з міцно стуленими губами ходить від столика до столика.

Її особливо дратує сьогодні один — третій од вікна. За ним розсілись безцеремонно два фашистські офіцери. Жаннет вже вчетверте подає їм вино. Вино, яєчню, рибу, знову вино, салат, м'ясо і знову вино...

Їй хочеться голосно закричати, побити ці пляшки, салатники і тарілки, але вона мусить подавати і на всі безглузді п'яні зауваження, а інколи брутальні компліменти відповідати мовчанкою — адже вдома її чекає маленький голодний Віктор.

Вона прийде пізно увечері, і він радісно вигукне, думаючи, що дуже її порадує:

— А знаєш, мамо? Я дуже, дуже хочу їсти!

Адже раніше вона завжди парікала, коли він вередував і не хотів снідати чи обідати.

Заради сина Жаннет повинна мовчати. Увечері попесе йому тарілочку порожньої юшки — свою порцію. От що належить французам — обслуговуючому персоналу!

Вона мовчить і ловить себе на тому, що жадібно дивиться на блюдо з м'ясом. Якщо той, гладкий, лишить хоч малесенький шматочок, вона сховає його для Віктора. Але гладкий п'яною непевною рукою перекидає усе з блюда в свою тарілку і кричить, щоб Жаннет ще подала вина. І боші ще і ще заливають свої горлянки веселим французьким вином.

А Жаннет здається, що вони п'ють їхню кров, висмоктують кров її хлопчика... всіх дітей Паряжа... Франції...

Навіть крайчик хліба не може вона сховати в кишеню для Віктора, тому що кожен грам хліба, кожна склянка вина на обліку для них, французів.

Молоко, цукор, яйця — це все звучить для французьких дітей, як казка про кришталевий черевичок Сандрільйони.

Молоко, цукор, яйця і все, що дають поля, городи, кучеряві, високі стіни винограду, люди в касках ваптажать у вагони і ешелон за ешелonom відвозять у фашистську Німеччину.

А ведуть ці ешелони Даніель і його товариші...

Тоді, в перші дні фашистської окупації, він повернувся, Даніель, чоловік Жаннет, машиніст північної залізниці.

Злякано вбіг у кімнатку, боячись, що не застане її з сином, але злякався ще дужче, коли побачив їх.

Посеред кімнати стояла розгублена Жаннет, здивований Віктор і якийсь чужий хлопчик років дванадцяти.

— Навіщо ти повернувся? Вони уже в Парижі!

— Чом ти не поїхала звідси з Віктором? — Одночасно вигукнули Жаннет і Даніель і кинулись в обійми одне до одного.

Як все-таки добре, що вони разом!

— Треба було, проте, обов'язково тобі їхати, — бідкався Даніель.

— Без тебе? Куди? Ні, давай уже завжди бути разом! — твердо мовила Жаннет.

Але разом вони бували дуже рідко. Цілий рік минув відтоді, і Жаннет, гірко усміхаючись, казала іноді Даніелю:

— Ми: і я, і ти, і всі французи, день і ніч працюємо тільки для того, щоб нагодувати гітлерівців. Ти відвозиш їм усе, а наші діти голодують. Краще б ти не повертався тоді.

Даніель дивився суворо:

— Дурненька Жаннет, якщо не повезу я, ти сама знаєш, інші стануть на моє місце, щоб прогодувати сім'ю.

— А коли б усі! — уперто твердила Жаннет. Куди поділась її весела усмішка, її легковажне знизування плечиками — «це, мовляв, мене не обходить»? Очі її дивились люто, як у вовчиці, коли вона шукає здобич для своїх вовчат і ладна будь-кому перегризти горлянку.

Даніель мовчки прощався з нею, гладив по голові Віктора і йшов на роботу.

Вона дурненька — Жаннет, вона не розуміє, що говорить.

— «А коли б усі». Але де ці всі? Жак, Луї, старий Дюран — їх усіх забрали наці і закатували у в'язниці. Тих, кого не встигли застрелити в цій ганебній війні — стріляють тепер за кожне слово.

Що розуміє маленька Жаннет у цьому всьому?

Раніше, коли Даніель, траплялось, хотів піти на збори до Жака, вона лякалась, казала, що Жак комуніст, затягне його в небезпечну справу, вона чіплялась за його рукав і вигадувала тисячі причин, тільки б не відпустити його. Вона казала: «От ще мені ця політика! Ми маємо наш шматок хліба, ти зі мною — більше мені нічого не треба. Ходімо краще в кіно!

Та коли нещодавно Даніель якось спробував нагадати їй про це — вона ще лютіше кинула:

— Теж порівняй! Тоді ми жили у Франції, в Парижі, а тепер?..

Це була гірка правда. Хіба вони живуть у Франції, в Парижі? Вони живуть в окупованій зоні, в гітлерівській колонії.

Він ішов на роботу, він відвозив ешелон за ешелоном туди, в ненависну Німеччину, а слова Жаннет і крик Віктора: «Мамо, я хочу їсти» звучали в його вухах.

Стояли ті самі будинки, собор Паризької богоматері, текла Сена, знайома і рідна з хлоп'ячих веселих років, і ті ж були Люксембурзький сад, бульвари, площі і тисячі поплутаних вуличок та завулків, і все це було вже не тим.

На ріжку стояв штурмовик у касці, і він був хазяїн їхнього Парижа.

П'ЯТА СИМФОНІЯ

На ріжку тепер завжди стоїть штурмовик у касці, але хіба він обходить Поля?

Поль натягує кепі на лоб і, незалежно засунувши руки в кишені широких штанів, йде на вулицю. Він пасвистує пісню, яку чув учора на бульварі. За цю пісню два боші схопили юнака, який співав її. Значить, вона не до смаку їм, і, значить, її треба обов'язково пасвистувати! Але тільки він проходить кілька кроків, як з дірки огорожі коло гостроверхого будинку просовується кругленька мордочка Віктора.

— Поль! Поль! Почекай мене!

Поль милостиво киває головою, мовляв, гаразд, що з тобою поробиш!

Уже рік минув з того пам'ятного літнього ранку, коли Поль — вуличний хлопчисько-газетчик, підставив фотографу свою презирливу гримаску замість безтурботного рожевого личка Віктора і, підхопивши хлопчика на руки, поміг розгубленій Жаннет втекти додому.

За цей рік виросла їхня дружба — покровительськи-поблажлива з боку Поля і захоплено-покірна з боку Віктора.

Віктор стрибає з огорожі, і його штани зачеплюються за гвіздок. Бідні штани! На них латка на латці, і до того ж штанці такі великі, що, здається, весь опецькуватий певеличкий Віктор може в них влізти з головою. У своїх барвистих штанах, бо Жаннет, поспішаючи, не завжди підбирає латки в тон основній матерії, маленький Віктор нагадує рижого в цирку. Зараз штанці зачепилися за гвіздок, одна латка теліпається, і в таку здоровенну дірку просвічує гола рожева ніжка.

Віктор трохи безпорадно оглядається навколо, підводить вдивовано брівки і усміхається.

Сміється і Поль, але підбадьорююче лясає Віктора по плечу.

— Ну, ходімо! Ти, певне, такий же голодний, як і я? Що ти їв сьогодні?

— Я їв картоплю,— гордо каже Віктор.— Мама принесла багато лущиння з кафе, і знаєш, я знайшов там аж три манісінькі, манісінькі картоплинки!

— Пх! — презирливо пхикає Поль.— Теж мені сніданок! Ходімо на ривок, може, щось пощастить купити. Сьогодні я заробив чесною працею: підносив речі на складі. Ми можемо поспідати розкішно!

Вони йдуть разом — худенький моторний Поль і маленький, опецькуватий Віктор, повні блаженних надій. Величезний паризький ринок, що займає кілька кварталів, зараз теж не нагадує того галасливого, барвистого, завжди веселого місця, яким був до війни. Як недовірливо, мовчазно тримаються парижани! Як нахабно поводяться окупанти!

Поль іде, насвистуючи пісню. Його переслідує мотив тієї пісні, що він чув учора на бульварі. Шкода, що він не пам'ятає всіх слів, лише окремі рядки...

— Послухайте, ви, молодий чоловік, ви невірно співаєте! — раптом чує Поль над собою. Він підводять голову і перше, що бачить, — це маленьку білу руку, яка ледь-ледь диригує в повітрі. Рука ніби дитяча, але білий м'який манжет, край чорного потертого рукава явно дорослої людини. Так, це доросла людина, але горбань. Обличчя цієї дивної людини теж вражає Поля. Воно не старе, навіть багато чогось молодого і просто дитячого в погляді ясних очей. Щось незвичайне в його обличчі, в нервових губах, в патхненному чолі. Поль зупиняється.

— Месьє! — гукає він весело, але в достатній мірі чемно, порівнюючи з його постійною манерою розмовляти з чужими.— Месьє! Звідки ви знаєте, що я співаю? Цю пісню написали лише вчора спеціально для того, щоб я співав її з ранку до вечора для тих окупантів, яким вона неприємна.

— Ви помиляєтеся! — усміхнувся дивак.— Цю пісню написали більше ста років тому. Я не виходив з дому три дні, але я заграю її вам. Мені просто шкода,— додає він, ніби перепрошуючи, і цим підкоряє Поля,— ви співаєте дуже гарно, але не досить вірно.

Він зникає у вікні.

— Нам нема куди особливо поспішати,— мовить Поль до Віктора.— Ти вже снідав, а гроші лишаться на обід або другий сніданок, як у всіх порядних людей до війни. Послуха-

смо, що буде далі. Ми ж з тобою давно не були в кіно! — підморгує він.

— Послухаємо! — важно згоджується Віктор, розставляє міцні ніжки й задирає носик вгору. У нього такий вигляд, ніби він зайняв крісло в першому ряду театру і зручно вмотився.

Так, це був той самий початок, тривожний і закличний, і, правда, Поль співав пісню трохи не так. Але чи можна ж було проспівати одній людині те, що грає зараз цей горбань. І як цей дивак міг так заграти її своїми маленькими слабкими ручками?

Поль давно вже перестав наспівувати.

Він стоїть, зосереджений і серйозний, кулаки в нього стиснуті і брови зійшлися на переніссі, зовсім як у старшого брата Жака. Пісні вже давно нема. Немов сотні, тисячі людей йдуть по вулицях їхнього поруганого прекрасного міста і поступ їхній грізний і переможний.

Ах! Яка шкода, що Поль не розібрав слів пісні вчора. Виринають лише окремі рядки.

За Франції кров пролиту
Ми кров'ю напишемо літеру,
Літеру «В» — Віктуар!

— Віктуар! — шепоче він мимоволі.

— Що таке, Поль? — обзивається Віктор, і цей голосок спускає Поля на землю, але він повторює:

Завжди пам'ятай,
Усім нагадай
Літеру «В»!

— Ходімо, ходімо, Віктор! — схвильовано кидає Поль.— Я знаю теж, що мені робити.

Не відступай! Не відступай!
Не відступай!
Франції серце живе!
Поки не буде вільним наш край,
Усім нагадай
Літеру «В»!

— І ти мені допоможеш! Ми ще покличемо Луї, і П'єра, і Філіпа, гаразд Віктор?

— Гаразд! А хіба дядя не буде більше грати?

— Ні, зараз він уже скінчив, і нам більше ніколи його слухати. Але... стривай, маля, ще одну хвилинку!

— Месьє,— кричить він,— я маю вам щось сказати!

Поль хапає за руку Вікторіа і біжить стрімголов східцями вгору. П'ятий поверх, темний коридор з усяким мотлохом. Поль не встигає і не може в темряві прочитати на дверях маленької комірочки за спільною кухнею «Лео Менцер», а то б він згадав, що він сам колись викрикував, продаючи газети: «Концерт славетного музиканта Лео Менцера! Професора консерваторії, німецького піаніста Лео Менцера!»

А комірочка темна, як і коридор, завалена старими речами і нотами, а над роялем великий портрет якогось старика.

Лео Менцер дивиться привітно на хлопців.

— Месьє! — шепоче Поль. — Краще ви не грайте цю штуку. Вчора за неї боші схопили одного... — і він додає до цього ще багатозначний жест рукою.

— Як? — усміхається здивовано Лео Менцер. — Вони спалили Гейне, вони заборонили музику Мендельсона, а тепер вони піднялися проти великого Бетховена?

Він дивиться на портрет, ніби просить пояснення у нього.

— Ні, молодий чоловіче,— звертається він до Поля,— його не можна примусити замовкнути! Гейне і спалений па фашистських кострах говорить усім народам, Бетховен пишався б тим, що його П'ята симфонія не до смаку варварам. Проходьте, будь ласка, будьте гостями у моєї самотній кімнаті.

— Спасибі, месьє,— шепоче Поль зворушений,— але ми послінаємо, у нас багато справ, правда, Віктор?

— Правда! — важно підтверджує Віктор.

ЛІТЕРА «В»

Так, у них тепер було багато справ. Навіть малий Віктор умів написати літеру «В». Адже з цієї літери починалося його ім'я, і тато давно вивчив його писати цю літеру. Малому дуже подобалося, що вони скрізь, де тільки могли, писали «В». Чого тільки не вигадував Поль. Його «В» з завиточком, піби викликаючи, красувалося на всіх стінах, на всіх будинках, на пам'ятниках, на лавах парків. І він писав так швидко, непомітно, що жоден фашист не міг зловити його на цьому.

«В» красувалося навіть над вартовим штурмовиком на розі їхньої вулиці, і даремно фашист затирав його щовечора — щоранку воно з'являлося знову! Але щоранку літера піднімалася все вище і дражнила, і кричала, що ні, французи не сплять, вони не покорилися і перемага за ними!

Фашисти казилися. Літера «В» з'явилася на Ейфелевій

башті! Але Поль і хлопці в цьому були вже неповинні, і Поль лише з заздрістю дивився на неї.

— Чому не він устругнув таку штуку! Чому цього мало-го звуть таким славним ім'ям — Віктор, а його просто собі Поль!

Проте малий так старався, так пихтів, тягаючи за ними крейду або віхтик, що цілком заслуговував бути повноправним членом їхнього товариства.

Цей ненависний вартовий знову змив «В», і в голові Поля вже виник план написати її на самому вершечку високої кам'яної стіни. Він ввечора зайшов до Віктора і наказав зібрати хлопців коло ринку, де продавали колись городину.

Віктор був дуже зайнятий. Він сидів за столом, де працювала Жаннет, і посапуючи малював танки і самолоти. Йому не вистачило паперу, і він потягнув один з тоненьких довгих аркушків, на яких Жаннет переписувала завтрашнє меню. Але там намалювати він не пасмілювався і тільки, з задоволенням ворущачи кінчиком язичка, розписався — намалював красиве велике «В».

— Так ти зрозумів? — питає Поль. — На ринку біля першого лотка, — ти забіжиш за П'єром і Філіпом, а я за Луї.

— Де ви завжди гасаєте? — не підводячи голови, спитала Жаннет. — Ой, вскочите ще в якусь халепу. От приїде батько, він задасть Віктору.

— Не турбуйтеся, — мовив Поль, — поки Віктор зі мною з ним нічого не трапиться!

* * *

Віктор, повний свідомості від такого важливого доручення, підтримуючи штанці, щоб не заважали, підстрибом біжить за хлопцями.

Ще дуже рано, і вартовий куняє носом на ганку. Він не звертає уваги на хлопців. Поки він там, Полю треба злізти на дерево і написати на стіні, на самому вершечку. Він лізе швидко, як кішка. Але лишенько! Він не дістає!

— Поль, — шепоче Філіп, — хай Віктор лізе, а ти його підсади.

— Я полізу! — шепоче Віктор. — Чесне слово, я не впаду!

— Ти не зумієш!

— Ну, теж вигідає, — закопилює губи Віктор, — наче я ні разу не писав. — І він лізе, не так прудко, як Поль, але досить міцно і вправно тримаючись за гілки.

— Луї, давай віхтик, вмочи в цеберко! — командує Поль. — Пиши, маля, велике, велике «В» — таке, як ти сам!

Філіп стоїть на сторожі. Він показує, що все спокійно, що нікого нема. Віктор старанно виводить свою літеру. Поль, весь напружений від зусилля, тримає його. Вони не помічають, як у Філіпа витягається личко і він махає рукою.

— Віктор! Віктор! — не витримуючи, кричить він: адже вартовий прямує до них!

А, так це вони, клятві дияволята, пишуть цю літеру щоранку! Вони ще кричать ненависне слово, яке у них як гасло, у незадоволених, нескорених в усій Франції.

— Стій! Стріляю!

— Віктор! Віктор! Поль! Тікайте! — кричать Філіп і П'єр. Хлопці стрімголов кидаються в завулок. Перелякані хазяйки, що поспішають в черги, робітниці, що біжать на роботу, зупиняються.

— Стій! Стріляю! — рикає вартовий, але губить хлопців з очей серед зустрічних, і лише строкаті штанці малого Віктора мелькають десь у кінці вулиці. Він цілиться по цих штанцях. Лунає постріл.

— Ой! — скрикує Віктор. В першу мить йому здається, що в ніжку боляче викалила оса, але в другу мить він падає на Поля.

— Віктор! Віктор! — кричить Поль.

— Вони стріляють в дітей, — в нестямі кричить якась жінка, і в один момент збирається патовп.

* * *

Жаннет, первова і стомлена, ходить по ще порожньому кафе. Рано, нікого нема, тільки в кутку сидить якийсь чоловік, і вона подас йому меню. Сьогодні, мабуть, повернеться з чергової подорожі Даніель, але навіть і з цього не радіє Жаннет. Раптом вона чує, як чоловік, що сидить у кутку, якимось дивно стукає тричі по столу. Вона підходить знову до нього.

— Віктуар! — каже тихо чоловік.

— Віктуар! — спалахує Жаннет. О, вона знає, що значить це слово, але чому говорять його їй? Вже скільки вона ламає голову над тим, як зустрітися з цими людьми, що борються, не скоряються, опираються окупантам, вона чула лише це слово, бачила тільки літеру на стінах і не знала, як зв'язатися з ними.

Незнайомий показує очима на меню. Там, на вільному білому полі красується велика літера «В». Ні, зараз Жаннет не злякається, не пропустить можливості зв'язатися з ними,

хто пише, хто кричить, хто нагадує всім святе слово «Віктуар».

— Звідки ви? — питає вона тихо.

Вона не чує відповіді, бо в цю мить за вікном лунає постріл, і вона бачить, як люди, безліч людей біжить повз вікно. Жаннет і незнайомий вибігають на вулицю. Що, що це таке? Її хлопчик, її Віктор лежить на брукові.

— Синоньку! Синоньку мій! — кричить вона і кидається до нього. — Віктор!

— Він живий! Живий! — плачучи обіймає її якась жінка. — Його тільки поранив бош.

— Смерть фашистам! Смерть людоджерам! — лунає в патовпі.

Розпатлана, песамовита, з дикими, палаючими очима, притискуючи до себе маленького Віктора, іде Жаннет, і з нею поряд ідуть Поль і незнайомий, ідуть жінки і чоловіки, і з усіх будинків виходять всі, кому дороге слово «Віктуар».

Воно лунає зараз звідусюди і передається з уст в уста. Слово плутають з ім'ям маленького хлопчика, якого несе мати. З його бідної ніжки, наспіх перев'язаної розірваною сорочкою Поля, капає червона кров.

— Він житиме! Житиме маленький Віктор! — кричить той, хтось. — І хай кров його буде запорукою нашої перемоги — Віктуар!

Вони проходять повз будинки, що були свідками Великої французької революції, Паризької комуни, і в їхніх лавах виникає пісня, та пісня, за яку фашисти забирають у тюрму.

Чекає кривавого Гітлера
Смертельний нещадний удар.
За Франції кров пролиту
Кров'ю напишемо літеру,
Літеру «В» — Віктуар!

— Знову та пісня! — скрикнув Лео Менцер в своїй комірці і широко розкрив вікно. Те, що він побачив, приголомшило його. Демонстрація йшла вулицями Парижа. Він схопився бігти. Але ж... він сів за рояль, і знову залунала тривожна і велична музика П'ятої симфонії.

* * *

Жаннет знала, що, можливо, це остання поїздка Даніеля. Вона вірила — з ним вона ще побачиться. Може, не скоро, може, лише тоді, коли вільним буде Париж.

Тепер вони насправді були разом.

Даніель знову віз ешелон з зерном в ненависну гітлерівську Німеччину. За кілька кілометрів від кордону паровоз раптом дав три сигнали. Вони нагадували початок пісні — «Не відступай! Не відступай! Не відступай!», а коли б їх почув Лео Менцер, йому б нагадали вони перші акорди П'ятої симфонії Бетховена. Але він, звичайно, не чув.

Після цих трьох сигналів ешелон пішов під укіс.

Хто був винний у цьому — фашисти не дізнались. Машиніста — француза Даніеля, не знайшли ані серед поранених, ані серед убитих.

ПРО СТАРУ ШКОЛУ

ЯЛИНКА

Що й казати, ялинка цього року була просто розкішна. Недарма вона стояла в залі Дворянського зібрання, а коли там «ялинка закінчилася», загасили електричні кольористі лампочки, розібрали подарунки, діти, натанцювавшись і нагулявшись, роз'їхалися, ялинку перевезли в притулок для хлопців — «Дім трудолюбія».

Мама, накинувши шубку, стояла надворі і порядкувала:

— Дмитро, он праворуч оті гіллячки пообскубані вже, ти їх підриж. І он вже поживкла, її теж к лихій годині. Та підрубайте трошки.

— Ну й ялинка, просто ялинка, такої ще ніколи не було. От Лідія Миколаївна дістала! — приговорював Дмитро, орудуючи сокирою, і хитро підморгував мені і Шурці.

Мишко і Степан лагодили великий хрест. Я з Шуркою — дочкою трудолюбського старшого пекаря — крутилися тут же, а малеча з червоними від морозу носами, без бушлатів, як горобина зграя, теж стрибала навколо. Рожевий маленький Каленик навіть босий вибіг. Хлопці-трудолюбці — народ заготований.

— Ти що, совісті в Сірка позичив! — накинулась на нього мама. — Йому в хорі співати, а він босий, як заць, гасає! Ану, геть мені в хату! І ви тут всі не метушіться під погами, ідіть краще вірші повторювати.

Але як це можна було пропустити таке видовисько: ялинку вже вносили у клас — величезну казарму, де заразом мама вчила три групи — щось більше сотні трудолюбців. Тепер з класу повиносили парти — і це була вже зала.

Справді, ялинка була майже така ж висока і майже така ж пишна, як і в Дворянському зібранні.

На ялинку піднялися подивитися і пекарі в білих брудних халатах і ковпаках з пекарні, що була в підвалі. Звідти завжди смачно пахло здобом, але трудолюбці, як пекла, боялися цієї пекарні. Цілі ночі їм доводилося місити пухку здобу, а пекарі ніколи не шкодували потгиличників та ляпсів. Припливла і Шурчина мати — товста і добродушна Па-

расковія Федорівна. Вона поцілувалася з мамою і від зворушення почала підшморгувати носом і клідати віями.

— Кумонько-голубонько, ви вже як зробите, так зробите! Ніхто ж про цих злиднів, крім вас, не подумась.

І пекарі дивилися з захопленням:

— Ну й Лідія Миколаївна, і де таку утпули? І скільки ж вона коштує?

У мами у самої від задоволення блищали сині очі, вона поправляла маленькими енергійними руками пишне каштанове волосся і пошепки казала, весело підморгуючи:

— Хіба б наш пан гроші дав? Даром дістала! Я після концерту у Дворянському зібранні підійшла до розпорядника і сказала йому: «Однаково, кажу, на дрова порубаєте, а мені для хлопців треба». Він і не відмовив.

Звичайно, не відмовив! Хто міг би відмовити Лідії Миколаївні — трудолюбській учительці! Вона ж зовсім не була схожа на зітхаючих дам-патронес, які заковували очі, творячи чужими руками свої «благодійні справи»: але й до затурканих, несміливих учительок дитячих притулків та церковно-парафіяльних шкіл вона теж не була подібна. Вона була така життєрадісна, весела, молода й красива!

І зараз усі пекарі і всі трудолюбці дивилися на неї так, ніби все в житті цього сірого запарошеного «Дому трудолюбії» дуже добре і ніби і хлопців не б'ють, і годують їх добре, і не працюють вони до пестями.

— Пан приїхав! — захекавшись, вбїг рудий худенький Борис.

Пекарів умить як вимело з зали. Хлопці припишкли, розмова затихла. Сказати правду, я і моя подруга Шурка не терпіли пана, і я, знаючи, що мама вже робитиме знаки, що треба привітатися з ним і зробити реверанс, побїгла з Шуркою до хлопців. А хлопці — мало сказати не терпіли! — вони просто тремтіли, як осикові листочки, коли бачили пана, хоча власпоручно він їх ніколи не бив. «Паном» всі в «Трудолюбії» звали завідуючого, навіть мама поза очі називала його просто «паном» — так уже всі звикли.

Стягуючи чорні рукавички, в чорній шубі з багатим коміром і в капелюсі, «пан» зайшов у залу.

— Добридень, Лідіє Миколаївно! — мовив він, подаючи руку. Парасковії Федорівні він злегка кивнув головою, на хлопців зиркнув зневажливо і погордливо, наче це була якась огидна дрібна кошашня. Я і Шурка удали, що розглядаємо у вікно його машину.

«Пан» — це був справжній пан. Він жив, звичайно, не в «Трудолюбії». Мені завжди здавалося, що, коли він прихо-

див у «Трудолюбів», він боявся забруднитися. У нього був власний великий будинок на Малопетрівській вулиці і перший на всю Полтаву автомобіль. Треба було бачити, з яким гордим виглядом, високий, повний, випещений, з чорними вусами і холодними чорними очима, завжди гарно вдягнений, їздив пан на цій машині по тих привітних вулицях Полтави. Автомобіль піби презирливо пихкав на всіх візників, собак і перехожих і шипів: «Ми найкращі, ми найперші!»

Пан подивився байдуже на ялинку, і мені ялинка раптом почала здаватися не такою вже розкішною.

— Ви їх надто балуєте, Лідіє Миколаївно, — промимрив він крізь зуби. — Ці ялинки, вечірки, а на пекарні працює все менше і менше хлопців, особливо старших.

— Ми з вами домовилися, Євген Григорович, — спалахнула мама, — що випускники-хлопці, які підуть вчитися далі, на пекарні останній рік не працюватимуть. У них багато роботи, вони повинні скласти іспити на кругле п'ять, щоб їх прийняли.

— Ви переконані, що їм це так потрібно? — ввілголоса спитав він.

— Ну, це вже стара пісня! — раптом якось легко всміхнулася Лідія Миколаївна і, трохи наблизившись до пана, таємниче додала: — Ви краще попечителя запросіть на ялинку — в цьому році у мене великий випуск, я й на нього покладаю надію.

— Що з вами поробиш! — усміхнувся їй пан, але від усмішки його обличчя не зробилося приємнішим.

— У нас чудова програма цього року, — вже з захопленням казала мама. — От ви почувте, вам не доведеться червоніти.

— У цьому я завжди певний, коли ви беретесь до справи, — чомно, але стримано мовив Євген Григорович, розгладжуючи вуса над повними червоними губами.

Ще б пак! Йому б довелося червоніти! Ми вже так давно почали готуватися до цієї ялинки! Я кажу «ми», бо я теж не сиділа вечорами без діла.

Як я любила ці вечори! З Шуркою ми поспішаємо швидше приготувати уроки і все поглядаємо, чи ще багато трудолюбських зошитів перед мамою. Ох! Їх завжди гори! По них швидко бігає мамина рука з червоним олівцем, виправляючи помилки.

— Десять! — шепочу я Шурці.

— П'ять! — через кілька хвилин шепоче Шурка.

Нарешті, останній!

— Ух! — зітхає з полегшенням мама і трясє рукою, щоб відпочила.

А зараз починається найцікавіше.

— Мамо, і ми з Шуркою вибиратимемо? — питаю я.

— Як же! Без Гриця вода не освятиться! — сміється мама.

Гори зошитів прибираються, і наш великий обідній стіл вкривається горою книжок — читців-декламаторів, читанок, журналів. Це мама вибиратиме вірші для ялинки, а я буду їх переписувати для трудолюбців на довгих аркушиках паперу. Перед тим як остаточно вибрати, мама стільки перечитає вголос, і всі домашні будуть гаряче обговорювати, на чому зупинитися. Вірші мама любить зворушливі, довгі і щоб можна було читати кільком. Завжди треба ще врахувати, що на ялинці буде архірей, для нього треба вибрати щось духовне. Тому я знала, що вже спеціально для нього вивчать «Моление о чаше». Не обійдеться і без «Мадонни» Баратинського та «Детства» Надсона, і обов'язково буде улюблений мамин уривок з «Полтави» — «Тиха украинская ночь», який так добре виходив у трьох хлопців — за автора, Орлика, і Кочубея. Для сміху вивчали з малечею «Суд Міноса». Це вже на смак директора ремісничого училища. Він любить посміятись.

Цього року має бути щось зовсім нове!

Звичайно, в трудолюбській школі, як і в усіх парафіяльних школах, учили дітей російською мовою, хоч для трудолюбців, більшість яких була з села, це було досить важко. Поза уроками мама розмовляла з ними по-українськи. Вона дуже любила українську мову, плакала над «Кобзарем», у нас дома висів великий портрет Тараса Григоровича. Любила вона і ліричні українські пісні, і коли іноді влаштовувала для хлопців прогулянки в монастирський гай, хлопці завжди співали «Садок вишневий» і «Реве та стогне».

Якось увечері, повернувшись з міста, мама витягла з муфти маленьку книжечку — «Байки» Глібова. Ой, як ми всі сміялися, коли вона прочитала «Коника-стрибунця», «Вареники», «Вовк та Ягня». Вона так чудесно читала, і хоча сама перша починала сміятися, слухачі не відставали.

— Обов'язково, обов'язково на ялинці хлопці декламуватимуть байки! — захопилася мама.

Хлопцям це також припало до смаку. Це було і легко, і зрозуміло, і, головне, весело. А в їхньому житті було так мало веселого! Вони тремтіли перед «паном», тремтіли перед пекарями і майстрами, тремтіли перед доглядачем, колишнім унтером. Завжди напівголодні, одягнені пристойно тільки по неділях та по суботах, коли вистоювали довгі служби в соборі, а то босі й замурзані, вони вільно дихали лише в школі, лише з Лідією Миколаївною. До неї вони могли

прибігти на квартиру і тільки сказати: «Лідіє Миколаївно! Пекарі Мишка б'ють...» і Лідія Миколаївна кидала обід, приватний урок, яку завгодно роботу і летіла в «Трудолюбів». Пекарі ніяково чухали потилиці, починали виправдуватись. Їм було теж непереливки. Спересерда чи з похмілля вони зганяли свою злість на цих нікому не потрібних хлопцях. Але перед Лідією Миколаївною було соромно. Вона вчила безплатно всіх їхніх дітей, улаштовувала їх на роботу, ніхто, як вона, не вмів написати так «прошеніє» і порадити в будь-яких випадках. Шурка казала мені переконано:

— Тьотя Ліда? Хм! Вона все може! «Пан» — тільки пан і більше нічого. Ти знаєш, його вигнали з другого класу Кадетського корпусу — от їй-богу!..

— А чому ж його всі бояться? — питала я наївно.

Шурка була трошки старша і досвідченіша в життєвих питаннях.

— Дурпа! Все ж таки він пан! — відповідала вона безапеляційно.

А мені було незрозуміло. Мені взагалі було незрозуміло — навіщо тут пан в «Трудолюбії». Завжди, коли мама починала яку-небудь справу: чи хотіла віддати хлопців учитися далі, чи влаштовувала ялинку або яку вечірку, — завжди треба було ламати голову, — а що, як пан не згодиться? Ні, справді, пан існував тільки для того, щоб перешкоджати! От і зараз. Чому він так противно дивиться на ялинку? Мама ж так клопоталася за неї. Але, на щастя, пан швидко пішов, і всі зітхнули вільно. Хлопці загомоніли, підбігли до своєї вчительки.

— Хлопці, після обіду — до мене на Різницьку на репетицію. Усі чисто, хто виступає! — наказала вона.

Це був присмний паказ, і його не треба було повторювати двічі. Всі хлопці любили репетиції на Різницькай. І я теж.

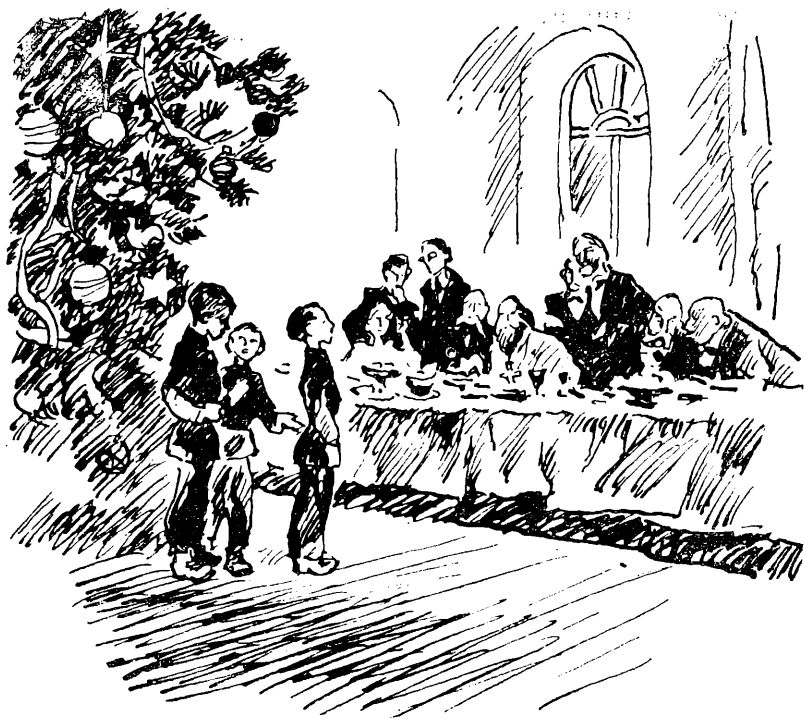
Звичайно, особливих художніх тонкощів мама навчити не могла. Найголовніш, їй здавалося, це щоб виходило з почуттям і зворушливо.

— І дивіться прямо перед собою, — вимагала мама. — Дивіться в очі тим, хто слухає, а не собі під ніс.

Їй здавалося, що це найвища школа.

Байки Глібова хлопці читали просто чудово. Особливо мені подобалось, як виходить «Вовк та Ягня». Цю байку читали мої приятелі — Митько, Борис і маленький Каленик.

За автора був Борис — руденький, миршавий, некрасивий хлопець, слабкий і неоковирний. Від усіх йому перепало, бо ніяк він не міг пристосуватися до суворого звичаїв трудолюбського життя. Але Боря був такий здібний до науки, що

мама потай від усіх (тільки я про це знала) мріяла віддати його в гімназію або реальне — неймовірна кар'єра для трудолюбця! У нього нікого не було з рідні, крім сліпої старої бабусі десь на селі, і коли мама іподі гладила його по рудій вихрястій голові, він увесь, як кошеня, тулився до неї і жмурився.

За «ягня» був Каленик — ще маленьке хлоп'я, загальний улюбленець, лагідний, ласкавий, спокійний, з блакитними очима і рожевими щічками, які навіть у «Трудолюбії» не змарніли. У нього був чудовий дискант, і він співав у архієрейському соборному хорі. Хлопці, що співали в архієрейському хорі, були трохи в привілейованому становищі: вони не працювали на пекарні, їм давали кращий одяг, — все-таки вони частіше бували на людях. Їх підготовували добрі люди на похоронах і весіллях, мамі легше було виклопотати для хориста стипендію в «духовне».

Але працювати їм доводилось багато. І у них у всіх, крім рожевенького Каленика, був не менш зморений і сонний вигляд, ніж у решти хлопців.

За «вовка» читав, звичайно, Дмитро. Наш Дмитро. Наш — бо він довгий час жив у нас на Різницькій.

Я пам'ятаю, як з'явився Дмитро. Це було влітку. Мамі передали, що на кухні її чекає якась тітка з хлопцем. Тільки мама вийшла, а я слідом за нею, тітка почала кланятися в ноги і тоненько плакати.

— Матінко, рідна, ні батька у нього, ні матері, та зробіть вже милість божу. Привела його до приюту, а там, кажуть, місць нема, на літо не приймають, кажуть, до осені чекайте! А куди я його діну? У самої шестеро, хоч би їх переполовинило, хоч з моста та в воду! Двадцять верстов пішки йшла... — І раптом, змінивши тоненький голос на густий спокійний, сказала, ніби між іншим, але показуючи, що вона знає хороший тон: — Митько, підбери соплі!..

І знову тоненько, хитаючи головою і витираючи сльози краєчком чорної з вилицями квітками хустки, продовжувала благодіяти маму влаштувати хлопця в притулок.

— Преси ж, шибенику, — знову змінила вона тон, штовхнувши племінника.

Митько, хлопець років одинадцяти, босий і замузаний, стояв, чухаючи одну ногу другою, і трохи байдуже, трохи хитрувато поглядав жвавими очима на маму, на мене, на куховарку Марффушу, на стіл, де стояла миска з борщем. Він спокійнісінько витер пальцем ніс, глянув ще раз на мене і засміявся. А тітка хлипала, і на неї було жалко дивитися. Мама не могла терпіти ані сліз, ані жалібних сцен, і я вже знала, чим це закінчиться.

— Не плачте, тьотю, — мовила мама. — Сідайте з хлопцем, пообідайте, а ми щось вигадасмо. Марффушо, серденько, нагодуй їх.

А сама пішла і тихенько постукала в кабінет до батька.

— Митю, — сказала вона тихенько, — там хлопця з Карлівки привели, круглий сирота, а в «Трудолюбії» місць нема зараз, просять, щоб у себе залишили. Може, поки що улітку хай у папаші поживе, садок чиститиме, звикне трохи, як ти думасш?

Це було все «для проформи». Батько добре знав: що б він не думав, мама, незважаючи на свій тихий прохаючий тон, зробить по-своєму. І він уже звук до того, що в домі з'явилися, жили цілими місяцями якісь діти, якісь юнаки, дівчата. Всі вони звали його дядею Митею, він їх усіх плутав і ніяк не міг розібрати, де племінники, де діти якогось чотиріюрідного брата — сільського вчителя, де учні, де незчисленні мамині хрещеники й хрещениці. З його боку була тільки одна вимога — тоді, коли він працює в своєму кабінеті

ті — пише фейлетони або править гранки,— у вітальню, яка поряд, щоб ніхто не заходив, а в їдальні, яка поряд з вітальнею, щоб говорили пошепки, а по обіді, коли він спить, не дуже галасували в саду і не дражнили собак. Тому слова «дядя Митя працює» або «дядя Митя спить» набирали магичного значення.

І так Дмитро залишився у нас. Він жив у флігельку нашого дідуся, бігав по гранки в редакцію, чистив з дідусем садок, наловчився так грати в крокет, що за кілька ходів ставав «розбійником» і безжалісно заганяв мої і Шурчині шари, чудово виконував ролі дядьків у наших хатніх виставах, дражнив мене, як і всі, «киркою», завжди був веселий, добродушний, хитрий— взагалі акліматизувався і почував себе як дома. Усім нам шкода було, коли восени він переселився в «Трудолюбіє», та й йому там прийшлося не солодко. Він з такою охотою прибігав з яким-небудь дорученням від мами до бабусі, а я завжди власноручно шила і надписувала йому зошити. Йому дуже полюбилися наші хатні вистави, і він з особливим ентузіазмом готувався до ялинки.

Так от Митько своїм тринадцятирічним басом говорив за вовка:

— Нащо це ти, собачий сину,
Тут каламутиш берег мій?

А Калепик жалібно і смирно відповідав:

— Ні, паночку, водиці я не сколотив!

Виходило дуже добре! Мама була задоволена.

— Ну, хлопці, дивіться мені! У нас сама губернаторша па ялинці буде!

Губернаторша! Навіть у мене і Шурки перехоплювало дихання.

Ми з Шуркою малювали програмки, а Боря каліграфічно, без єдиної помилки, як друкував, переписував їх.

Але треба було потурбуватися не тільки про програму і про саму ялинку. Мама забігала до Парасковії Федорівни і прохала, ніби це була її особиста справа:

— Кумонько-голубонько, ви ж постарайтесь, я в боргу, ви знаєте, не лишуся. Усі ж будуть, ви вже для мене...

— Та що ви, кумушко! — хвилювалася Парасковія Федорівна.— Хіба я не знаю, хіба ви для себе клопочетесь? Ми ж коло вас, як у Христа за пазухою, та чи віддячить хтось вам!

— А чи чуєте...— махала рукою мама.

Кажуть, що у товстих і добрих жінок завжди тісто особливо добре, і пироги найкращі, і все зробити і зварити вони

вміють до смаку. А Парасковія Федорівна була така товста, лагідна, що завжди мені здавалося, ніби єдиним її бажанням було всіх нагодувати. Кулінарка вона була надзвичайна, тому всякі тонкі закуски, фарші, здоби, печиво для почесних гостей були на її руках.

День цих великих заготівель ми з Шуркою завжди проводили у них. Як там чудово пахло і скільки смачних речей нам перепадало «на пробу»!

Напередодні ялинки мама хвилювалася не менше, ніж перед щорічними іспитами.

А випускний іспит в «Трудолюбії» — це не абищо. Мама знала, що справа не тільки в знаннях, а треба ще й показати «товар лицем», бо від цього залежить дальша доля її учнів, що, звичайно, мало обходило пана, який байдуже їх всіх пустив би в наймити. Трудолюбці гаряче готувалися. Крім знань, які справді були потрібні, скільки ще треба було вивчити пісенітниці, і у мамі був цілий список каверзних питань, які любили задавати екзаменатори: що легше — пуд пуху чи пуд заліза, скільки голубів було в Носовому ковчезі та інші.

Увечері, прийшовши додому, мама радилася з бабусею.

— Торік ми піднесли посох, — роздумливо казала мама, піднерши голову руками. — Він був дуже зворушений, цей довгогривий. А що ж тепер?

— Ліда, бійся бога, — бентежилась бабуся. — Такі слова про пастиря свого!..

— А, — махала мама рукою, — всі вопи одним миром мазані. Ти краще скажи, що, як повезти корзину з папої майстерні, хлопці щось напишуть і квіти туди поставлять. Що, добре буде?

— Це найкраще! — стрибала я. — Це краще, ніж посох.

Квіти йшли вибирати з бабусею, на це вона була спеціаліст.

І от до нашого дому під'їздив візник. Мама чепурилася перед дзеркалом, одягала модну крислату шляпку і, скорчивши зворушливе і богобоязне обличчя, казала бабусі:

— Іду творити жертвоприношення!

Бабуся супилася:

— Не богохульствуй!

— Моліться краще, — повчально казала мама, — щоб погодився на іспит прийхати. А то, знаєте, його як гедзь укусить, він ще й не прийме мене.

За мамою виносили і ставили на бричку величезну корзину з квітами, ми махали руками, і мама їхала в монастир запрошувати архієрея на іспит. Від цього багато залежало —

принаймні три стипендії для трудолюбців у духовному училищі.

В їхньої учительки дивно перемішувалися забобони, справжня якась наївна віра і разом з нею зневага до попів, архієреїв, легковажне ставлення до церковних служб, які вона мусила простоювати з трудолюбцями.

Учням, які вступали в «духовне», вона казала:

— Нічого не вимагає. Ти можеш бути вчителем, а якщо ти не йолоп і закінчиш семінарію, ти вступиш в університет, а в «духовному» найлегше добитися стипендії.

Але напередодні іспитів вона щиро молилася і прохала бабусю молитися, і я приєдпувала до своїх молитов велике прохання до бога, щоб Сашко, Тихіп, Василь — словом, усі кандидати на дальше навчання — склали іспити на кругле п'ять!

На іспит запрошували ще гостей — директора ремісничого училища, якихось учителів, чиновників.

Учителька була сама не своя. Очі в неї горіли, крапельки поту від хвилювання виступали на верхній губі, але іспити завжди проходили блискуче. Пан сидів задоволений, пихатий, з таким виглядом, піби це справа його рук, і після іспитів мимрив крізь зуби: «Іспит пройшов пібито добре».

А ввечері до мами прибігали учительки соборної, срітенської, воскресенської пікіл. У них ще іспитів не було, вони хвилювалися так, як і мама вчора, і розпитували, що питає владика, яка була задача, який диктант.

— Він як сказився, владика наш, — розказувала мама. — Все по карті та по карті: де в раю Адам і Єва жили, покажіть, де Мойсей свреїв переводив, покажіть, де Содом і Гоморра були.

— І вони у тебе це все знали? — з жахом витріщивши очі, питала Ліза з соборної школи і, швидко хрестячись, додавала: — Хоч би завтра він службу правив і до нас не заїхав, а то такі Содом і Гоморра мені будуть!..

— І чого ти з сил вибиваєшся? — казала спокійна, суха Ніна. — Ти думаєш, хтось дякуватиме, хтось золоту труну скує? Мені аби здихатися як-небудь та поїхати спочивати. Остогидли ці зошити!

Маленька, худенька Настя з воскресенської переписувала перово задачі, розпитувала, як їх розв'язувати, цілувала маму і шепотіла:

— Спасибі, мамочко, тільки куди мені до вас!

Вони ішли з щирим бажанням, щоб ніхто не заглянув в їхні школи.

— Як Сірка годують, так він і гавкає! — всміхалася лагідно мама.

Ім же не треба було думати про дальшу долю своїх учнів, у тих були батьки. А у трудолюбців були тільки пан, учителька і пекарі.

О, кожна ялинка теж мусила допомогти: адже треба скрізь використати все можливе і натиснути всі пружини. Тому скласти список гостей і прийняти їх — це зовсім не така проста справа. Цього року мама покладає на ялинку особливо великі надії — скільки хороших хлопців повиростало, і їх треба кудись влаштувати. Тому в списку і губернаторша, і княжна Гудим-Левкович — голова дамського благодійного товариства, і ще багато аристократичних гостей.

Посеред зали стоїть ялинка — та ялинка, під якою вже танцювали діти в Дворянському зібранні і яка тепер «принесла радість» трудолюбцям. На ній не такі дорогі іграшки — більше пряників, золочених горіхів, паперових ланцюжків, але є і великий традиційний Дід Мороз, а нагорі Дмитро повісив велику зірку. Замість електричних лампочок, рядочками понатикані зворушливі, затишні свічечки. Від свічечки до свічечки протягнуто шнур, і від нього враз запалюють усі вогники. Під ялинкою лежать коленкорові червоні і блакитні мішечки з дешевими цукерками, горіхами, яблуками для трудолюбців, а в передній частині зали красується великий довгий стіл, той самий стіл, що його ставили під час іспитів. Тільки на іспитах він був накритий червоним сукном, а тепер білими скатертинами. І що це за смачний і розкішний стіл! Тут мають сидіти почесні гості і їсти, а в цей час перед ними трудолюбці будуть виступати. За цей стіл мама ніколи не сідає — вона буде з трудолюбцями по той бік ялинки.

От уже приїхав пан. Він розглядає пальцями вуса і хазяйським оком оглядає ялинку, стіл, всю залу.

— Він огидний, правда? — питаю я Шурку.

— Огидний.

— А задається!

— Задається.

— У нього ж машина й фрейліна коло дочою.

— А у тебе буде машина, як виростеш?

— Звичайно, буде! І дамський велосипед, як у мами.

— І у мене!

— Я буду вчителькою. Тільки в моїй школі ніколи не буде «пана», — я буду сама за «пана», і за попечителя, і за архієрея.

Цю розмову уриває приїзд гостей. Приїздить архієрей в

фіалковій оксамитовій широченній рясі з великим хрестом на великому животі, якись дами, чоловіки.

Ми з Шуркою раптом прискаємо.

— Як бульдог, правда? — шепочу я.

— Зовсім бульдог! — погоджується Шурка.

Це ми побачили високого, сухого, як кістяк, старика з обвислими, як у бульдога, щоками.

— Мамо, хто це?

— Це попечитель! — хвилюється мама і йде з ним вітатись.

— Губернаторша, — чуємо ми позаду шепіт Парасковії Федорівни і жінки доглядача.

— Оце губернаторша? — розчаровано питаємо ми з Шуркою.

Худа, як жердина, дама, з високою зачіскою, з лорнетом і в надзвичайному платті. Ми ще такого з Шуркою ніколи не бачили — шовкове, зелене, оздоблене білим хутром. Навіщо на платті хутро?

— Тобі подобається?

— Ні, — презирливо каже Шурка. — Навіщо тоді шуба, коли хутро на платті? А в самому платті однаково холодно. Не розумію! Краще вже боа, як у тьоті Ліди.

— Звичайно, краще, — погоджуюсь я і одверто кажу: — Мама куди красивіша за неї!

— Зрівняла! — низиус Шурка шлечима. — В «Трудолюбії» усі кажуть, що красивішої від тьоті Ліди нема!

На цьому ми трошки заспокоюємось, а вечір уже починається, і я починаю хвилюватися за кожен номер.

Але все іде добре. Гості п'ють і їдять, а хлопці перед ними декламують і співають. Каленик і Стьопа проспівали під акомпанемент фісгармонії «Ночевала тучка золотая». Вася Тихий сказав «Моление о чаше», за що його навіть підкликав до себе архієрей і поблагословив.

Мама багатозначно підморгнула кумоньці — Парасковії Федорівни, і та радісно закивала головою і піднесла хусточку до очей.

Чудово проходить «Полтава», зворушено слухають «Тяжёлое детство мне пало на долю». Губернаторша весь час підносить лорнет до очей і, жуючи шоколадні цукерки, мило-стиво всміхається хлопцям.

Мама дуже хвилюється за «Суд Міноса» — тут виступає багато малечі.

— Павло за Ільком, Ілько за Василем малим... Не сплутайте, як стати, — шепоче вона. — Як хто забуде, Стьопа, ти підказуй. І дивіться на гостей, а не собі під ніс!..

Але вони репетирували вже сотні разів і виступають упевнено, з точними жестами і «з виразом». Гості сміються.

Зараз «Вовк та Ягня». За цей номер мама більш спокійна, це ж її кращі учні. Дмитро хоч і не перший в науках, проте перший артист. Все іде добре. Архієрей з усмішкою нагинається до протоієрея, і губернаторша шепоче князю Гудим-Левкович.

— Je ne comprends pas! ¹ Але це дуже смішно.

— Нащо це ти, собачий сину,
Тут каламутиш берег мій
Ти квапиш ніс поганий свій
У чистую оцюю воду?
Та я тобі за цюю шкоду —
Ти знаєш — що зроблю?
Як муху, задавлю! —

гримить, входячи в свою роль Дмитро.

Мама і Парасковія Федорівна задоволено пересміюються — все гаразд.

— Пі, паночку, водиці я не сколотив,—

дзвенить жалісний голосок Каленика, і яка в нього чудова мордочка в цей час! Він, хитрючка, помічає, що губернаторша дивиться на нього, і поглядає на неї такими зворушливими очима.

— А хоч би й пив, то шкоди в тім немає,
Бо я стою зовсім не там,
Де треба пити Вам,
Та ще й вода од вас сюди збігає...
— Так цебто я брешу? —

сердиться Дмитро. Боря, тримаючи складені руки на животі, патетично закінчує:

— І — Вовк Ягнятко задавив!

Він дивиться, як вчила Лідія Миколаївна, не собі під ніс, а на гостей, — а прямо проти нього посередині столу сидить, як кістяк, виснажений і непорушний попечитель, поряд з ним, ліворуч, — випечений «пан» у чорному фраці.

— Нащо йому про тебе знати,
Що, може, плаче бідна мати
Та побивається, як рибок об лід:
Він вовк, він пан... йому не слід...

¹ Я не розумію (*франц.*).

Губернаторша, княжна Гудим-Левкович милостиво аплодують. Архієрей і піп трусять, усміхаючися, сивими бородами. Попечитель піджимає сухі безкровні губи, і бурди, ну, чесне слово, бурди, як у бульдога, що просто лежали на білій крохмальній маніжці, у нього підсмикуються вгору. Він щось каже «панові», і я не можу розібрати — чи сміються вони, чи що.

Далі ще співає хор, читають «Коника-стрибунця», все йде гаразд. Проводжаючи почесних гостей, мама встигає розповісти губернаторші, які здібні хлопці і як їм треба далі вчитися, а коли треба, вони можуть і на якомусь благодійному концерті виступити. Архієрей зворушений «Молениєм о чаше» і хором. Він ласкаво благословляє маму і, здається, єдиний з усіх гостей дякує мамі. Решта виливала своє захоплення перед «паном».

— Спасибі за кожного з малих сил, перед богом на тому світі все вам зарахується, вельмишановна Лідіє Миколаївно!

Мама рада хоч цій небесній нагороді.

Гості роз'їхалися. Щасливі трудолюбці одержали мішечки з ласощами, випили чаю і тепер без папів тапцюють навприсядки гоначка. Мама влаштовує танок навкруг ялипки. Починається справжнє свято.

Другого дня ми встали пізніше. Мама весело розповідала за сніданком татові й бабусі про ялипку, як прибіг Тихий і Дмитро.

— Лідіє Миколаївно! «Пан» кличуть!

— О боже, спочити не дасть! — мовила вона, але швидко накинула шубку, шапочку і побігла.

Повернулася вона за годину, зачинилась з бабусею в спальні, — я там тихенько сиділа на бабусиній скриньці, і — я ніколи не бачила ще маму такою — мама плакала.

— Він кричав на мене! — крізь сльози казала вона. — Він кричав, що я гадюченят вирощую, що вони дивляться йому в очі і сміються. Ха-ха-ха! — раптом розсміялася вона голосно. — Ідіоти! Попечитель вирішив, що це на нього нарочито байку написали, а «пан» — що на нього. Пам'ятає, там в кішці — «Він вовк, він пан», — що це я навмисне для них таку байку вибрала, а я й гадки не мала. О, мерзотники! Він каже: «Ви внушаєте дітям, що я вовк, і вони кажуть це мені просто в очі». Це було так несподівано і для мами, і для бабусі, і для мене, що ми всі засміялися.

— Ні, ні, — казала мама, — я кину «Трудолюбіє», але ж на віку, як на довгій ниві, іще віділлються вовкам овечі сльози!

Та мама не кинула «Трудолюбія». Увечері прибігли хлопці і сказали мамі, що «пан» наказав перевести Бориса в пекарню і його за якийсь недогляд побив наглядач. Мама забула свої образи і побігла в «Трудолюбіє» рятувати Бориса. Вона кричала, що ноги її не буде в «Трудолюбії», але що знущатися з хлопців вона не дозволить. Вона кричала, що піде до архієрея, що пропечатає в газетах, взагалі, багато дечого.

І, дивно, мама перемогла. Я думаю, що «пан» все-таки боявся трошки маминого характеру. Він майже попрохав пробачення, у всякому разі, сказав, що вони обоє погарячилися, але він знає, що таке Лідія Миколаївна для «Трудолюбія», що з цими «виродками» тільки вона може управитися. Мама швидко відходила — звичайно, вона лишилася і, звичайно, забрала Бориса з пекарні.

Це була остання ялинка в «Трудолюбії». Почалася війна, ми з хлопцями ходили виступати в лазаретах для поранених, мама влаштувала в другу зміну в помешканні «Трудолюбія» безплатну школу для дітей біженців, і «пан» трохи «підбгав хвоста», не заперечував і не втручався, навпаки, іноді ще й пищався таким своїм «патріотизмом».

Минуло кілька років. Я пам'ятаю, маму вибрали в комісію по організації загальноміського свята трудових шкіл і дитбудинків. Мама, учителька трудшколи, була дуже горда і щаслива цим. Не заважали їй ні пан, ні дурний попечитель, ні дами-патронеси, їхнього і сліду не було в Полтаві, а Дмитро, комсомолец і «комісар», як казали ми, ретельно їй допомагав. Я була вже вихователькою в дитбудинку і привела теж своїх дошкільнят на свято. Вони стрибали і пищали навколо «тьоті мамі», як звали вони мою маму.

Дмитро хитро мені підморгнув і підняв собі пальцем ніс вгору.

— Кирпа, — шепнув він мені, — а пам'ятаєш ялинку і «пана»!

— Митю! Митю! — схвильовано підбігла мама. — Дарма я тебе малим за вуха не скубла. Ти тут базикаєш, а пряників, я тобі кажу, мало!

— Не турбуйтеся! Спочиньте трошки — все буде гаразд, — засміявся Дмитро і ніжно обняв свою вчительку.

З НАШОГО ДАЛЕКОГО
МИНУЛОГО

■

Присвячується
ВОЛОДИМИРУ ТАТАРИНОВУ

*Тобі присвячую оцю незитру повість
Про друкаря небачених книжок.
Книжки — це наша праця, наша совість,
Цілющої води живий струмок.
Не знаю досі, де твоя могила,
Чи ти в боях, чи в катівнях поліг,
Та я робитиму, поки в руках є сила,
Усе, що ти в своїм житті не встиг...*

1945 — 1964 рр.

ДРУКАР КНИЖОК НЕБАЧЕНИХ

МАКСИМ ГРЕК

— Книги — це ріки, що папувають всесвіт, — почув дякон глухий голос старця.

Другий голос роздумливо, але твердо повторив за ним:

— Книги — це ріки, що папувають всесвіт.

Дякон не насмівився постукати і схвильовано відійшов у кінець сіней. Під цією низенькою стелею він здавався особливо високим. Коли будували монастир, мабуть, хотіли, щоб стеля нагадувала своїм склепінням небо, але занадто низько спустили її над головами людей.

Слова, що почув дякон, пройняли до серця, наче пронизали його. Книги. Як він часто думав про них, особливо після того, як померла його дружина і він лишився самотнім з малим сином. Він прагнув знайти якусь вищу втіху. Досі книги були скарбом небатюх. Місяці й роки переписувалася кожна книга, ретельно оздоблювалася художнім орнаментом, заставками, кінцівками. Її опрацьовували в розкішну оправу, часто з коштовними каменями. Це все показувало любов і повагу до книги. Але хто міг придбати її, таку дорогу? Тільки багаті монастирі, церкви та заможні бояри, що інколи віддавали за бажану книгу і землю, і села. А скільки людей жадало читати і не мало змоги! Як часто дякон думав над цим.

Дверцята келії відчинилися. Трохи схиливши голову, щоб гостроверха з хутром шапка не зачепила стелі, бо він також був високий, вийшов цар Іван Васильович. Він пройшов на подвір'я, зосереджений і замислений, не звернувши уваги на дякона, який низько схилився перед ним.

Двері келії лишились відчинені. У сутінках біліла одна довга вузька борода. Старець стояв у кутку, худий, схожий на святих, мальованих на монастирських іконах. Але хто підходив ближче, в того таке порівняння мимоволі зникало. На іконах святі були спокійні, тихі, а в цього очі горіли таким вогнем, ніби жаринки там були, в цих чорних очах.

— Це ти, Іване? — спитав він тихо. — Іди ближче, сїдай!

Диякон майже з побожністю наблизився до старого і поцілував руку, яка важко підвелася, щоб поблагословити його. Він відчув на вустах дотик холодної тонкої шкіри, що обтягала кістки, наче на руці зовсім не було м'язів. З-під чорного рукава підрысника, коло зап'ястка, диякон Іван побачив темні рубці. Він знав, відкіля ці рубці. Адже перед ним був той непримиренний славетний учений, відомий Максим Грек, що близько тридцяти років сидів ув'язнений, а з них двадцять два роки був у ланцюгах, — і він шанобливо поцілував цю руку. Колись-то, ще за царя Івана III, молодого талаповитого вченого, добре обізнаного не тільки з грецькою, а й з різними південнослов'янськими мовами, з італійською, з латинню, викликали з Афона виправляти та перекладати святі книги. Вчений грек Максим не тільки виправляв, він, який чув колись нестримно-запального проповідника Савонаролу, почав викривати багаті монастирі, багатіїв, що жили із страшною праці селян. Ці викриття не подобалися владарям світу. Максима Грека обвинуватили в ересі, тобто в неправдивому тлумаченні християнської віри, і засудили. Ніколи більше він уже не побачив своєї батьківщини. Звільнили його сімдесятип'ятилітнім німецьким старцем.

Тепер, коли після страшного заслання Максима Грека привезли в Троїцю, йому важко було рухатися, важко говорити, але думка так само горіла й пломеніла, і сам цар Іван приїздив розмовляти з ним і радитися.

— Сїдай, Іване, — повторив Максим. — Ми говорили з царем про книги. Так, книги — це ріки, що напувають всесвіт. Моє життя проходило з книгами. Я переписував, перекладав, тлумачив книги. Я виправляв помилки, що їх робили несвідомо переписувачі і цим затьмарювали їхній високий зміст. Та єдиний спосіб уникнути цих помилок і дати всім людям читати книги — це друкувати їх... Я вже розповідав тобі про Яна Гутенберга, що перший винайшов друкарський верстат і, виливши з свинцю літери, складав їх у слово, а намазавши чорною фарбою, на верстаті притискував до паперу. Його були перші спроби. Потім інші люди, наділені святим даром, робили ще краще. Як суха земля конає від спраги і жадає животворної води, так людські душі жадають знання.

Старий бачив, що диякон, затамувавши подих, слухав, і це втішало його. Як йому все життя хотілося передати тим, хто оточував його, всі свої знання, свої думки! Ніколи не був він честолюбцем та срібллюбцем. За те й не злюбили його ситі, пишні архіереї, ченці з багатих монастирів-вотчин. Цього молодого диякона Івана Федорова помітив Грек своїм проникливим поглядом чорних племенистих очей. Йому до вшодоби було високе ясне чоло, світлі, допитливі й розумні очі, вправні великі руки, що любили ремесла і тесляра і палітурника. Іванові охоче розповідав старець про своє життя, про людей, що стрівав на довгому, заплутаному і невторованому шляху. Найкращі спогоди були, звичайно, про юність. Юність! Юність у чудесній розкішній Італії, куди він поїхав вчитися.

— Пробув я багато років в Італії,— розказував Максим Грек,— і багато писань різних філософів прочитав, з багатьма мудрецами познайомився і велику душевну користь з того набув.

Жив тоді у Венеції філософ, досвідчений чоловік, ім'я йому Альдус, а прізвище Мануціус, італієць, великий знавець грецької і римської мов, стародавньої літератури. Я його знав у Венеції і часто ходив до нього у книжкових справах. Той Альдус Мануціус замислив премудре діло — видати древні рукописи. Була вже в нього школа стародавніх мов, та захопився він ще друком і заснував друкарню.

Не знав до того світ кращого друкаря. Дай мені перо та поглянь, я намалюю тобі літери, як вигадав писати їх Альдус Мануціус, щоб було їх зручно друкувати і читати.

Іван стежив за кожним рухом Максима Грека.

— Пам'ятай, Іване,— промовив той,— стару притчу про таланти. Одержали два чоловіки по таланту. Один ледачий та лукавий закопав його, а другий повернув його з прибутком. Коли маєш ти хист до чого, плекай його, вирощуй. Дорожчий хай він тобі буде за багатство, за втіхи мирські, щоб не був ти подібний до мужа лукавого, а віддав його в сто-крат більшим на службу людям.

Замисленим повертався Іван від старця. Давній церковний звичай вимагав, коли помирала жінка у служителя церкви — попа чи диякона,— повинен був той або йти в ченці, або покинути служіння в церкві. Та чим більше слухав Іван вченого старця, тим дужче відчував жаждобу до життя, праці, знань. Найдужче він любив працю коло книг. З любов'ю і увагою брався він переписувати, робити до них малюнки. Сам оправляв їх. Але друкувати книжки! Не переписувати повільно слово за словом, рядок за рядком, сторінку за сто-

рінкою і, може, лише три-чотири сторінки списати за день, а відразу надрукувати їх сотні, тисячі, ще більше... З благоговінням брав він у руки, коли траплялось, друковані книги, завезені з інших країн, розпитував усіх, хто приїздив з інших земель, про друкування.

Він ішов широким бадьорим кроком вузенькими вуличками Москви, а у вухах лунали слова старця: «Коли маси ти хист до чого, плекай його, вирощуй».

Може, його хист, його талант саме в цій великій, святій книжковій справі?

«ГАНЗА»

Корабель мав незабаром відплисти. Жителі німецького міста Любека у передвечірню пору приходили помилуватися, як матроси швидко і вправно вантажать на корабель речі, заповнюють трюм та палуби різним крамом. Метушилися купці, які везли цей крам у чужі землі. Сумно дивилися жінки, які виряджали в путь своїх чоловіків. І їх було немало, таких жінок. На цьому кораблі більше як сто двадцять чоловіків мало виїхати у далеку невідому Московію. Не всі вони були, звичайно, з Любека. По багатьох містах їздив енергійний, діловитий майстер саксонець Шлітт, розпитував, шукав охочих їхати з ним до Московії. Потрібні були йому різні люди: і лікарі, і цирульники, і теслярі, і ливарі, і архітектори, і каменярі, і друкарі — різні майстри різних спеціальностей. Цар московський Іван просив його наwerbувати таких людей, привезти до його столиці.

Царя Івана IV прозвали Грозним. Він вів нещадну боротьбу з боярами, які відчували себе повними владарями в своїх вотчинах-князівствах, а Іван об'явив себе самодержавним царем всієї Русі. Його боялися і поважали сусідні країни, бо завоював він царство Казанське і Астраханське, а згодом переміг і Лівонський орден хрестоносців. Багато переказів лишилося про нього в народі, і одна з них розповідала, як кинув він клич: хто добуде йому царства корону, скіпетр, золоте царське яблуко — «рук державу» і книжку про них?

І справді, не тільки про завоювання дбав цар, а й про книжки. У нього була величезна на той час бібліотека, що викликала подив у всіх іноземних гостей. Багато книг було привезено з Візантії. Як свій дорогоцінний посаг, привезла колись бібліотеку наречена царя Івана III візантійська царівна. Усіх дивувала освіченість Івана IV, красномовність, його листи вражали яскравим талантом письменника.

От і дав він саксонцю Шлітту немалі кошти і обіцяв щедро нагородити, коли той привезе майстрів різних справ і між ними і друкарів.

Цар Іван розумів — і на Русі потрібно друкувати книги, це ще дужче прославить його і зміцнить його самодержавну владу.

Іноземець Шлітт охоче взявся за цю справу. Довгенько попоїздив він по всій Німеччині, розшукуючи потрібних людей, набрав немало майстрів і зібрав їх усіх у Любеку.

Вже напнуті велетенські полотнища вітрил. Подме ходовий вітер — і корабель рушить у путь. Уявляв Шлітт, як загоряться очі царя, коли побачить він стільки майстрів у своїй первопрестольній Москві. Та щось надто підозріло стежать за Шліттом останніми днями купці міста Любека. Спілка німецьких торговельних міст Ганза — найбільший владар і міста Любека. Не знає Шлітт, що увечері зібрався ганзейці з німецькими лицарями-хрестоносцями на нараду в домі пайбагатшого і пайстарішого купця міста Любека.

— Не можна допустити, щоб їхали ці майстри до Московії,— сказав найстарший і найповажніший серед ганзейських купців.— Яка рація нам у тому, щоб росіяни самі виробляли те, що тільки ми можемо робити?

— Яка рація нам у тому,— підтримали його і хрестоносці,— щоб Московія була ще дужчою та могутнішою?

— Навіщо у дикій Московії процвітатимуть різні ремесла?.. Хай вона буде залежною від нас! — підтримали й інші.

— Ми не повинні їх випускати! — говорив далі найвладніший серед ганзейців.

— А цього Шлітта треба приборкати та провчити,— лютували хрестоносці.

На цьому й порішила Ганза — спілка німецьких купців: не пускати німецьких майстрів до Москви, а Шлітта, привідця та верховоду, приборкати, щоб не поїхав він десь іще шукати людей для московського царя Івана.

Шлітта приборкали. Десять років просидів він у в'язниці за справу, до якої взявся так гаряче. А люди, яких він зібрав, розбіглися. Були серед них і майстер паперової справи, і палітурник, і друкар.

ГІСТЬ З ДАНИЇ

До царя Івана приїхав посол від датського короля Християна III. Вузькими низькими ходами та переходами Кремлівського палацу ведуть його до царських палат.

У куцоу, до колін, зеленому каптані з пишним мережив-

ним коміром, у довгих панчохах і черевиках з пряжками, заморський гість з прихованою цікавістю поглядає на розписні стіни і стелі, на дивний для нього одяг бояр — довгі шуби, оторочені дорогим хутром — сріблястими лисицями, соболями, високі шапки. Між ними, огрядними, бородатими, поважно-повільними, посол виглядає якимось вертким кучухостим птахом. Кроки його, що спочатку лунають так упевнено, поволі, в міру наближення до царської палати, робляться майже печутними. На тонких вустах з'являється запобіглива усмішка.

Йому доручено його величністю королем датським влаштувати дуже вигідну для Данії справу.

Під коротким, але уважним і піби наскрізь проколюючим поглядом царя Івана посол на якусь мить розгублюється, але враз опановує себе, і починається церемоніал привітання.

Коло царя його найближчі друзі — радник окольничий Олексій Адашев, ровесник і друг юнацьких років князь Курбський та інші, що утворили «Вибрану раду». Вони підтримують царя в боротьбі проти великих іменитих бояр. Вони підтримують його прагнення ширити в Московській державі книги, відкривати школи, розвивати різні ремесла. Не менш уважно, ніж цар, слухають його ближні друзі листа, що надіслав король датський.

«...З такою метою надсилаємо до тебе, — читає поважно дяк, — возлюблений брате, щиро нами любимий, слугу і підданого нашого Ганса Місенгейма з Біблією і двома іншими книгами, в яких міститься суть нашої християнської віри. Якщо прийняті і схвалені будуть тобою, возлюбленим братом, патріархом, митрополитом, єпископами і іншим духовенством сія наша пропозиція і дві книги разом з Біблією, то оний слуга наш надрукує в декількох тисячах примірників зазначені твори, переклавши на вітчизняну вашу мову, так що у сей спосіб можливо буде у небагато років сприяти користі ваших церков і ваших підданих».

Друкувати книжки! Це те, про що давно мріяв віп, про що говорив з полум'яним страдником — вченим Максимом Греком.

Цар Іван знав, що в Данії, як і в інших країнах Європи, після того, як Ян Гутенберг винайшов друкарський верстат, уже друкували, а не переписували книжки.

Але ж «возлюблений брат» — король датський Християн III не безкорисливо, не від щирого серця пропонує свою допомогу. Цар Іван розуміє, як вабить Московська держава своїми величезними, недослідженими ще багатствами чужо-

земних королів, як хочеться їм наслати сюди своїх купців, використати ці незчисленні багатства для себе.

А коли б цар Іван перейшов на віру короля датського, а за ним і народ московський, як би це було вигідно Христяну III.

Ні, треба обійтися в цій справі без іноземців.

Царю Івану потрібно друкувати книжки, щоб ще більше зміцнити свою владу, об'єднати народ навколо Москви.

На книжки дедалі більше зростає попит, особливо після приєднання Казані та Астрахані. Цар весь час повертався до цієї думки — заснувати друкарню.

Вчений старець Максим Грек казав йому, що тільки друкуванням можна уникнути тої безлічі помилок, яку припускають переписувачі. Часто ці помилки зовсім переінакшують увесь зміст. Недарма Максим Грек велику увагу приділяв граматиці. Помилки можуть призвести до єресі — неправильного тлумачення православної віри. Як же можна доручити іноземцям друкування церковних книг? Адже тільки церковні й були на той час у Москві. А що, як іноземні друкарі на свою віру повернуть?

Ні з чим повернувся Ганс Місенгейм до Данії.

«ПЕЧАТНИЙ ДІМ»

— Час нам самим видавати друковані книги, як у греків, Венеції, Італії, як у інших державах,— мовив цар.

— Ця думка тобі, царю, надіслана, як святий дар,— сказав митрополит Макарій, старий, розумний книголюб, що за його керівництвом протягом багатьох років у Новгороді переписали дванадцять фоліантів — товстих томів, куди увійшли твори багатьох візантійських, західних і руських письменників. У ці книги хотів зібрати Макарій все, що читали й поважали на Русі.

Окольничий Олексій Адашев, думний дяк Висковатий, який вів пайважливіше листування з іноземними державами, підтримали царя так само, як і Макарій, і Максим Грек. Адашев і Висковатий тут, у Москві, виправляли і стежили за переписуванням усіх руських літописів. Це були люди найосвіченіші в Московській державі. Вони розуміли — книги зміцнять самодержавну владу царя, об'єднують навколо Москви завойовані нові землі, розбуркають прагнення людей до письменності й знань. І цар наказав розшукувати здібних до цієї справи. Якогось майстра Марушу Нефедієва надіслали до Новгорода, щоб звідти привіз майстрів, що вміють «різати різьбу всіляку». Відомо стало, що і тут, у Москві, дехто са-

мотужки пробує друкувати, і показували цареві перші, ще невправні спроби.

— Кажуть, Іван Федоров, колишній диякон Миколо-Гостунської церкви, цим ділом цікавиться й займається,— скавали цареві.

— Покличте його до мене,— наказав цар.

Страшно йти до царя простій людині. Та згадав Іван Федоров, як зустрів його ненароком у Максима Грека і почув тоді слова, що повторив їх цар роздумливо та твердо:

— Книги — це ріки, що напувають всесвіт.

А чутки, як весняні пташки, вже носяться над Москвою, що хоче цар тут, у Москві, свій «Печатний дім» будувати і шукає людей, що друкуванням цікавляться і мають до цього хист.

Давно не бачив маленький син Івашко свого батька Івана таким бадьорим, таким задоволеним, таким діяльним. Як прийшов він тоді з Кремля від царя, так і почалось інше життя. З ранку до пізньої ночі зайнятий він. Доручив йому сам цар — тільки подумати: сам цар! — збудувати «Печатний дім», де друкуватимуть безліч книжок.

Кипить робота. Теслярі, каменярі виводять стіни. Усім керує його батько, він же замовляє все для друкарні, стежить за всім. Є в нього помічник. Веселий і бувалий Петро Мстиславець, прибулець з Білорусі.

При «Печатному домі» будують і «Справну палату». Там виправляють книги, з яких будуть друкувати. Радяться у всьому з зовсім старим Максимом Греком, з митрополитом Макарієм. Скрізь встигає Іван Федоров. Скільки ще роботи! Але якої роботи — цікавої, живої, потрібної.

Цар Іван також приходив на «Печатний двір», показує йому проста людина Іван Федоров перші спроби, показує верстати, шрифти, різне друкарське приладдя. Приязно дивиться цар Іван на першодрукаря.

Велику справу робить найперший друкар. Імені його не забудуть нападки.

СВЯТО КНИГИ

Це сталося навесні 1564 року. Цей день можна прирівняти до великої перемоги, до найсвітлішого свята всього народу. Іван Федоров подав цареві першу книгу, надруковану в «Печатному домі» «повелінням і коштом» самого царя. Ця книга звалася «Апостол».

Як у казці-легенді, переказував народ — простий «ярижка» здобув книгу цареві.

Стопи книг, однаково великих, однаково гарно оправлених в темну шкіру з тисненням, були перед царем. Скільки людей читатимуть їх! Не тільки в церквах лежатимуть вони, як колишні рукописні, важкі, дорогі, недоступні для більшості людей, а зможуть їх купити, читати і не такі вже багатії.

Цар із задоволенням хвалить прекрасний чіткий шриффт, чорний і червоний, чудесні малюнки, заставки.

Малюнки були різноманітні. Їх надруковано дуже багато, кожен розділ починався розкішною заставкою, в якій перепліталися квіти, трави, плоди. Візерункові великі літери починали текст. Жодна переписана книга на Русі ще не була так багато ілюстрована. Це видання аж ніяк не поступалося перед виданням італійських й інших західноєвропейських майстрів... Добре ознайомившись з їхніми роботами, Іван Федоров з великим художнім смаком зробив по-своєму так, як зміг, зробити тільки на його батьківщині, і орнамент, і літери.

Цікава була післямова першої книги. Урочисто розповідалось у ній, що цар Іван продовжує справу імператорів грецьких, і за прикладом Греції, Італії та інших країн вводиться на Русі книгодрукування. Розповідалось у ній, як, не шкодуючи, давали кошти на цю справу «делателям» — Івану Федорову та Петрові Тимофійовичу Мстиславцю.

З любов'ю дивиться великий дужий Іван Федоров на справу своїх рук і, як любиме дитя, тримає книгу на міцних широких долонях.

«Ех, шкода, не дожив ані Максим Грек, ані Макарій до цього свята, — думає з жалем першодрукар. — Оце б раділи!»

— Знаєш, друже, — каже він Петрові, — а треба нам ще й менші книги друкувати, щоб і проста людина могла їх купити і синів своїх навчати. Оце подякують нам люди!

— Авжеж, — згоджується Петро.

І вони заходжуються коло нових книжок.

БРЕТИКИ

Іван Федоров і його помічник Петро Мстиславець з таким же запалом і натхненням друкували інші книги, а над ними вже збиралася гроза.

Наче хмари, що раптово затьмарюють погожий день, починають рости, громадитися, спускатися низько над землею і давити повітря, так росло і дужчало невдоволення бояр та вищих церковників, які були з ними заодно. Ширилися плітки, злостиві чутки навколо друкарні...

— І де це видано, щоб книги не рукою богобоязливою переписувалися, а на верстаті бісівському робилися?

— І не поставили когось з старих бояр, а смерда невідомого, дияконця якогось.

— Від диявола це, від диявола,— шепотіли бояри, показуючи на «Печатний двір», на високу постать царського друкаря Івана Федорова. І дратував їх його спокійний вигляд, його впевнені рухи, безбоязний і одвертий погляд розумних очей — погляд людини, що знає свою справу і вірить у добро.

Не зраділи бояри і великому святу — виходу першої книги. Та до чого вони могли прискіпатися, коли самі мало що розуміли!

— У таких книжках диявольська ересь, нема на них божого благословення. А малюнки! Недарма він з іноземцями-еретиками знається,— бубоїли вони і підбурювали темний, неписьменний народ, під'юджували переписувачів книг.

— Тепер вам кінець. Не потрібна тепер ваша праця.

— Єретики!

От яке страшне слово сичали бояри, от яке страшне слово уже часто чули за своєю спиною друкарі.

І попи не відставали від бояр. Не було в живих освіченого Макарія, помер натхненний вчений Максим Грек. На чолі церкви стояли люди, яким не потрібна була ця культурна велика справа. Вони хотіли, щоб книги були лише в їхніх руках.

А цар Іван? Чому він не захищас свою улюблену справу, своїх першодрукарів?

Та тепер уже справді страшно звертатися до нього.

Важкі, скрутні часи свого царювання переживає він. Йому зрадили найближчі друзі. Не підтримали в Лівонській війні не тільки старі бояри, а навіть Адашев, князь Курбський. Князь Курбський втік до Литви і звідти надсилав цареві сповнені трутизни і докорів листи, а розлютований цар відповідав йому не менш ущипливо та нестримно.

Цар оточив себе новими людьми з дрібних бояр, створив загін опричників і майже весь час проводив в Олександрівській слободі.

Скрізь йому тепер ввижались зради, і почалися страшні страти, катування винних і невинних людей, заслання. Цар став мов несамовитий, дня не минало без страт, а потім він сам починав каятися і, одягнувши чернецький одяг, дзвонив на дзвіниці і молився за убиті ним сотні людей, записував їхні імена в свою книжечку, що збереглася й досі і з якої ми довідалися про імена сотень закатованих.

Люди жахалися його, боялися потрапляти на очі.

Чи до друкарні йому було!

А може, хтось в недобрий час і про друкарів шепне йому лихе слово «єретики»?

Та ні. Лють царя не зачіпає їх. Йому зараз не до них.

З болем дивиться Іван Федоров на свою працю. Через книги він хотів ширити освіту, науку серед людей, а його обвинувачують у єресі. Не можуть зрозуміти тупі пихаті люди, на що здатний людський розум і людські вправні руки. Здається їм це «чудом», «бісовим ділом».

— Що робити? — питає Петро Мстиславець. — На майда-нах та вулицях уже й пройти не можна. Кажуть уже вголос, що ми з бісівського гнізда. Цареві не до нас. Перед ним бояри один одного онлутують, скрізь змови, страти. Треба нам звідси їхати.

Опускає Іван Федоров голову з довгим хвилястим русявим волоссям на свої міцні руки. Як блискуче почалася робота, яким вогнем запалило його душу! І невже це все покинути?

— Ще й нас самих, як єретиків, схоплять та стратять, — роз'ятрює серце Петро Мстиславець.

— Я боюся, тату, — шепоче маленький синок Івашко, при-туляючись до батька.

Іван Федоров оглядає замисленими, повними турботи очима друкарню. І каже:

— Так, треба з Москви їхати.

Сумно складає Петро Мстиславець дошки гравюр, велику рамку фронтиспісу «Апостола», форми для виливання літер, матриці. Це можна взяти з собою. І з певимовною печаллю дивляться обидва на друкарський верстат. Він лишиться тут. Хай бережуть його учні, що навчилися у першо-друкарів.

Ніколи в житті не забуде Іван Федоров і маленький його Івашко тої гіркої ночі, коли збирались лишати Москву.

З клунками за плечима, з довгими палицями в руках, тримаючи за руку Івашка, що в темряві спотикався і падав, пробіралися перші друкарі вузькими покрученими вуличками Москви. На їхньому возі лежало небагате майно та дорогоцінний скарб — матриці, шрифти, книги.

На Красній площі зупинились, оглянулися, вклонилися пизько на всі сторони.

— Прощавай, Москва! Прощавай, Кремль! Дай боже повернутися на рідну землю.

— Звідкіля ж ви будете, люди добрі? — спитав їх чорновусий, чорнобородий, ще не старий пан з чорними живими очима. Він стояв перед ними, високий, дебелий, взявшись руками в боки. Дивився з цікавістю, але привітно.

Втікачі низько вклонились. Перед ними був один з найбагатших литовських панів, українець родом, вельможний гетьман Ходкевич.

Іван Федоров випростався і спокійно, серйозно розповів, хто вони, як за наказом царя Івана збудували друкарню, як надрукували першу книгу і як мусили втекти від темного народу, підбуреного боярами та попами.

— Начальники та священноначальники обвинуватили нас у ересі та чорнокнижництві, — казав Іван Федоров. — Ми подалися до Литви, щоб урятувати життя своє і продовжувати труд. Важко було нам кидати рідну землю, але бачимо ми, що й тут багато народу нашої віри і мову нашу так само розуміють.

— Отож-бо воно й є, — мовив гетьман. — І гаразд ви, люди добрі, зробили, що сюди напрям узяли. Може, тут, як піде, і потрібен буде ваш труд для нашого народу, що однісі з вами віри, та мусить віру й мову свою боронити. Друкував книги колісь у Празі, а потім і тут доктор Франціск Скорина, та давно він уже помер, і ніхто не продовжує його справи. Книжки будуть також нашою зброєю. Кличу я вас до себе, в свій маєток, у Заблудове. Матимете ви там і дах над головою, і хліба кусень, і все, що для вашої роботи потрібно.

Розмова велася у столиці Литви — Вільні, старовинному прекрасному місті. Саме в ці дні відбувався там литовський сейм, і Ходкевич був на ньому. Довідавшись, що він «руський», як тоді звали не лише росіяни, а й українців та білорусів, друкарі вирішили звернутися до нього за порадою — куди податися, і он яка щаслива була їхня зустріч! Незабаром вони опинилися в багатому родовому маєтку Заблудове.

Може, то настали найщасливіші часи в житті друкаря Івана Федорова та його сина Іванка, що вже підріс і потрошку привчався до діла.

Справді, не пошкодував пан Григорій Ходкевич нічого ані для друкарів, ані для друкарні. Вони мали і теплу хату, і добрий кусень хліба, і до хліба всього. А головне — нового змісту набирала тут робота друкарів.

Це ж бо було в ті часи, коли польські пани хотіли загарбати собі всі українські землі, завести скрізь католицьку віру. Отже, православні книжки — це була велика зброя

проти ополячення. І це добре зрозумів Іван Федоров своїм глибоким розумом і відчув себе справжнім борцем за свій народ. Це ще більше окрилювало його в роботі. Треба було знову робити друкарський верстат та інше друкарське приладдя, бо скільки ж там вони могли захопити з собою. Треба було шукати та вчити нових помічників. Один з них підростав дома — Івашко. Найбільше його цікавили великі розкішні оправи книг. Не така то була проста справа! Оправи робили з дерев'яних дощок, обтягали шкірою, робили прикраси, витискували герби, робили металеві застібки, щоб краще зберегти книгу.

— Диви, Івашко,— казав батько,— що пишуть у книгах: «а котрий поп або дякон чтьот», а не застібує усіх застібок, «буді проклятий». Та треба, щоб застібки і прикрашали, а не псували обличчя книги.

Батько уважно оглядав, як син робить застібки. Він учив його бути справжнім митцем, майстром з великим смаком, щоб добре виконувати таку роботу.

Серед хлопчаків, товаришів сина, був один, на ймення Гриць. жвавий, меткий хлопчисько. Він не вилазив з Заблудовської друкарні, скрізь сунув свого носа. Потроху і його втягли в роботу, і Іван Федоров покладав на нього великі надії.

Через вісім місяців, у березні 1569 року, вийшла з друку перша руська книга в Литві — «Учительне євангеліє». І знову, як і в Москві, після випуску першої книги, доля ніби почала глузувати з першодрукаря. Покинув Івана Федорова помічник і друг Петро Мстиславець. Його переманили до себе багаті віленські купці Мамоничі. Та в Івана Федорова були вже учні й інші помічники, і він виконував те, про що сповіщав у першій заблудовській книзі від імені видавця «гетьмана найвишого великого князівства Литовського, його милості пана Григорія Олександровича Ходкевича», який обіцяв: «А я про інші книги помишляти буду і коштів моїх на те не пошкодую і скоро їх друкувати дам». Така обіцянка надавала нових сил Іванові Федоровичу Москвитину, як його тепер звали.

Через рік вийшла з заблудовської друкарні і друга книга. Але за цей рік трапилася велика подія в житті Литви, Польщі та України. Відбулася у 1569 році Люблінська унія. У місті Любліні, на сеймі, підписали союз — унію між Литвою та Польщею. Сейм постановив, що Україна, яка була під Литвою, тепер відходить до Польщі. Отож до Польщі відійшли Волинь, Поділля, Київщина. Поки не підписали цієї унії, Григорій Ходкевич боровся проти неї. Він знав, що

панська Польща всіма силами запроваджуватиме свої закони та звичаї на українських землях. Та це загрожувало найбільше простому народові, а не великим папам, таким як Ходкевич. Він почав вагатися, не об'єднав незадоволених, не повстав проти Польщі. Унію підписали і ніби обрубали крила Ходкевичу.

Ходкевича не пізнавали його близькі. Він повернувся з Любліна прибитим, дряхлим, хворим дідом. Іван Федоров чекав нових розпоряджень. Книги — це ж була зброя його народу проти іноземних загарбників, він був теж борцем! Але гетьман Ходкевич його не кликав. Він взагалі майже нікого не хотів бачити. Іван Федоров сам пішов до нього. Хлопці нетерпляче чекали його. Вже й ніч настала, а він усе не повертався з панського замку. Полягали спати. Не чули, як прийшов батько. І раптом дивні звуки збудили Івашка. Він підвівся на ліжку, почав прислухатися й приглядатися в той куток, де спав батько. І побачив, що голова батька — велика, з хвилястим волоссям — труситься від стриманих ридань. Він плакав! Так, батько, великий, розумний батько, що перший надрукував книги в Москві, що перший надрукував книги тут, гірко плакав упочі, ховаючи лице в подушку. Може, образив його чим пан гетьман Ходкевич? Може, прогнав його від себе, як прогнали московські попи та бояри? Знову доведеться їм мандрувати, кидати теплу хату, розкішний парк коло замку, де крадькома любили бігати хлопці. Івашкові зробилося жалко і себе, і тата, але він не насмів розпитувати його і, сам того не помічаючи, в слюзах заснув.

Уранці батько говорив і з ним, і з Грицем, як з дорослими. Ні, не образив його нічим пан Ходкевич, ні, не прогнав його, навпаки, дарує він йому хутір коло свого маєтку і землю, дідичем робить.

— Як добре, тату! — аж скрикнув від задоволення Івашко. — Свій хутір! Земля! Ми самі хазяї!

— Добре? — спитав батько серйозно. — Хутір, земля — будемо орати, сіяти... А як же те насіння, що розсівав я досі між людьми своїми книжками? А як же ремесло моє художнє? На рало змінити?

Не хоче пан гетьман більше друкарню тримати, книжки друкувати... Постарів, зпесивився, зневірився — навіщо йому ця морока? Доживатиме свій вік спокійно.

Хлопці замовкли, принишкли. Мовчазний ходив батько. Цей радісний вигук Івашка, коли почув той про хутір, ця втіха дитяча краями йому серце. Та й у самого вже срібло

пробивається на скронях. Треба подбати про затишний, спокійний куток на старість.

А перед очима раптом з'являється худа, висока постать старого Максима Грека, виснажене жовте лице і полум'яні очі.

— Рабе лукавий та ледачий, — немов чує він голос старого Грека, який розказував йому давно притчу, — навіщо талант, що дав я тобі, закопав ти у землю?..

Невже кине він оці матриці, шрифти, цей верстат, книги, книги... і оратиме, засіватиме землю і дбатиме лише про свій кусень хліба? Він дивився на роботу рук своїх, потім поглядав на Івашка, і гіркі сльози текли по його обличчю.

Він ще жив у Заблудові, коли помер старий Ходкевич. І тоді він сказав рішуче і своєму синові, і синам Ходкевича:

— Не личить мені в оранні та сіянні насіння життя своє коротати. Замість рала в мене ремесло художнє, замість насіння житнього — духовне насіння повинен я по світу розсівати... і всім роздавати духовну їжу.

Зворушливо прощалися заблудовські жителі, сини Ходкевича, їхні помічники, уся челядь з натхненним друкарем. Дивувало усіх, що не спокушає його мирне, забезпечене життя, що міняє він це життя на невідоме, повне тривоги і пригод. Дозволили йому взяти все з друкарні, вирядили його добре в дорогу.

Зарипіла гарба з верстатом та іншим приладдям. Вклонилися друкар Москвитін і два його юні помічники та й почв'яли потихеньку в далеку путь — за п'ятсот верст, в українське місто Львів.

Ліси, болота, обшарпані села, деякі зовсім вимерлі від якоїсь страшної пошесті, залякані, пригнічені люди — отаким був їхній невеселий шлях. За Любліном пішли пагорки, горби, густі ліси, стрімкі річки — це вже була Галичина — «Червона Русь». Частіше на шляху траплялися багаті замки польських магнатів.

Хлопці як хлопці, розважаються усім, що побачать, радіють з того, що у велике місто йдуть. А на батька глянуть — уперто зсунуті брови на переніссі, очі замислено-натхненно дивляться вперед.

Борець і сіяч.

На пагорках, оточених високою міцною стіною від нападу ворогів, височів Львів — місто, що його збудував для сина Лева у XIII столітті Данило Галицький.

Перехрестилися подорожні, в'їхали в міські ворота. Відразу у хлопців аж очі розбіглися. Скільки людей, який гомін навколо! І люди в різних чудових вбраннях, несхожих на їхній московський одяг.

— Ой, сорочки які вишиті! — шепочуть хлопці, дивлячись на барвисте українське вбрання дівчат.

Українські, польські, єврейські, грецькі, вірменські, німецькі слова, слова багатьох інших мов лунають на вулицях. А вулиці рівні, зелені, а будинки кам'яні. чисті.

— Куди це ми потрапили? — питає Івашко.

Іван Федоров знав від Ходкевичів, що Львів — велике і багате місто, де ведуть торгівлю купці з різних країн, де багато монастирів і церков, де живе сила ремісників. Знав він, що має місто пільги і привілеї від польських королів і за це королі мають від міста немало грошей. Городяни міста Львова обирали собі самі міського голову — «бургмістра».

З цікавістю глянули на великий кам'яний будинок з баштою — ратушу, там засідали бургмістр і радники. Хлопці дивувались левами перед будинком.

Нічого, що такий довгий шлях. У такому місті, папевно, потрібна робота друкаря. Хлопці вже ладні забути всі прикраси шляху, тільки б швидше побігти на величезний львівський ринок, де, мабуть, є все, чого тільки могло заманутися людині: і східні товари — барвисті тканини, килими, і вина, і хутра з півночі, і різна зброя, і овочі, і ласощі — усе, усе!

На вулицях Львова, на його майданах, а особливо на ринку, завжди було повно люду, а в той день було ще й свято.

— Може, це тільки в свято так? — спитав Івашко, але не встиг почути відповіді і замовк.

Саме повз них проходила зараз незвичайна процесія.

— Дивись! Хлібина! — захоплено вигукнув Грипль.

Перед великою лавою людей несли корогву, а поряд з нею, на довгій палиці, величезну дерев'яну пофарбовану хлібину.

— Це іде цех пекарів, — пояснив якийсь доброзичливий стариганчик у довгих панчохах і купецькій широкій, але куцій чи то кофті, чи то жупанчику з коміром, оздобленим хутром.

За пекарями йшли кравці з своєю корогвою та з величезними ножицями, якими можна краяти одяг велетню. Далі —

певці з черевиком, мабуть, з ноги того ж велетня. За ними — гончарі, ковалі, теслярі, цирульники.

Ремісники об'єднувались тут по цехах.

На свята цехи проходили містом, кожен під своїм прапором і знаком свого ремесла.

— Тату, а друкарі тут є? — спитав Івашко.

Той же стариганчик, очевидно якийсь дрібний купець, похитав головою. Та батько усміхнувся своєю доброю посмішкою:

— Будуть і друкарі. А ми з тобою хто?

Цікавий стариганчик устряв у розмову. За кілька хвилин подорожні зі своїм возом вже повертали на Підзамче. Квартал, де жили купці та ремісники.

У Львові оселився перший друкар.

У лютому місяці 1574 року, через десять років після надрукування першої книги у Москві, вийшла у Львові перша друкована книжка на Україні.

Художньо і тонко була вона зроблена. Майстер перевершив своє перше видання, хоча «Апостол» львівський був подібний до московського. Та нічого дивного в цьому не було. Друкував львівського «Апостола» той самий першодрукар Іван Федоров. Але було в книжці дещо відмінне. Нові малюнки, інша післямова. Новий малюнок з самого апостола Луки. Цікавою і новою була в книзі сторінка, де з лівого боку красувався герб старовинного міста Львова з левом посередині, а з правого — герб самого друкаря: кутник — необхідний прилад для друку і вигин річки, адже «книги — це ріки, що напувають весь світ». Це був знак, що відображав його працю на все життя. Під малюнком — підпис: «Іван Федорович, друкар Москвитин».

А про самого друкаря, про його поневіряння, про його незламну віру в своє покликання читачі дізнавались з післямови...

Післямова — це була звичайна річ у старовинних книжках. У післямові розповідалося, де, коли та як виготовлена книга. У московській першій книзі прославлявся цар Іван IV, в «Учительнім євангелії», надрукованім у Заблудові, — гетьман Григорій Ходкевич.

Післямова львівської книги нікого не вславляла, вона тільки мала розповісти всьому світу про важкий труд та перешкоди на шляху друкаря.

Пристрасно й палко написав Іван Федоров цю післямову. «Сія повість, відкіля почалася і як зробилася друкарня ця».

Він писав, що друкарня почалася в Москві з наказу царя

і великого князя Івана Васильовича, писав про все, що ми тут розповіли.

Він написав про те, як, прийшовши до Львова, ходив до багатих купців, ставав перед ними на коліна, проливав сльози, прохаючи допомоги заснувати друкарню. Він певен був, що у Львові, старовинному українському місті, відгукнуться на його заклик, дадуть йому можливість розповсюджувати «слова істини» в друкованих книжках. З папертей церков закликав збирати кошти. Він був певен, що найскорше ті, що стоять на чолі духівництва, схопляться за цю справу. Але «великі світу цього» байдужі залишилися до його заклику. Він був певен, що й купці охоче подадуть допомогу, бо матимуть з цього велику вигоду для себе. Але купці вважали його за непрактичного дивака — та й годі. Коли б він узявся друкувати для католиків — о, то була б інша справа! Тоді знайшов би він державну допомогу і жив би без журби та клопоту. Але зрадити свій народ він не міг. Він хоч і опишвся за кордонами московської землі, проте вважав, що

й тут служить рідному народові і цей народ братній також рідний, бо тут люди були однієї з ним віри, і на народ свій він не мав образи, бо гнали його бояри та священноначальники.

Так, і тут великі пани, попи не хотіли зрозуміти, яку зброю пропонує їм скромний друкар у боротьбі за незалежність батьківщини. Їх цікавили тільки власні маєтки та власний добробут, і коли їм було вигідно, то вони спокійнісінько зраджували і віру, і мову та переходили в католицизм.

Бідні люди, міщани міста Львова, православне «братство» відгукнулися на палкий заклик Івана Федорова. По копійці збирали вони кошти, щоб міг він відкрити свою друкарню і випускати книги. І про це написав Іван Федоров у своїй післямові.

Він згадував добрим словом Ходкевича і його синів і закінчував скромним проханням до читачів: «А нам недостойним хай просять прощення за те, що дерзнули почати... А якщо в чому погрішність буде, бога ради виправляйте, благословіть, а не кляніть, бо писав не дух святий і не ангел, але така ж грішна і тлінна рука, як і у всіх інших неумудренних...»

Книга вийшла. Прекрасна книга, вперше надрукована на Україні...

НАЙПЕРШИЙ БУКВАР

Його вже пізнали і шанували люди. Пізнали його пристрасну вдачу і добру душу. Просили його позичити гроші — він позичав, не вистачало у нього на його корисну справу — і він не боявся позичити, аби тільки не зупиняти роботи.

А він не зупинявся, нові й нові задуми народжувалися у голові й серці.

— Івашко,— казав він синові,— от вивчив я тебе читати, тому що зі мною ти змалку коло книг ще рукописних був, а тепер ці великі друковані книги тобі зрозумілі. Та чи ж можливо у маленькому дитячому віці таку книгу подолати? Треба для дітей виготовити книги, щоб змалку вчилися читати і щоб легко їм було не тільки вчитись, а й в малих слабких рученятах тримати.— І додав сміючись: — От одружись ти, будуть у тебе діти, мої онуки, і згадаєш, що дід для них перший буквар надрукував.

Львівське братство зраділо, коли почуло про новий задум цієї надзвичайної і такої простої, своєї людини. Бо хоч прийшов він із Москви, але всією діяльністю показав, що там рідні люди і єдиний у них шлях.

Іван Федорович Москвитін, так всі звали його у Львові, сам сів за редагування граматики. І от як написав він про це у післямові до букваря: «Скоротивши до найменшого, склав я для швидкого навчання дітей... і, якщо труди мої виявляться достойними вашої милості, прийміть їх з любов'ю. А я охоче готовий працювати і над іншими угодними вам книгами».

Найперший на всій Русі на Україні буквар для дітей надрукував Іван Федоров у Львові у 1574 році.

Хотів він й інші книжки друкувати, та коштів більше не було, борги росли. Іван Федоров пробує всілякими способами вибитися з скрутного становища, але дедалі більше заплутується в боргах, у сітях, що розставляють хитрі лихварі.

Та доля — як та ріка, що коливає хвилі свої то вище, то нижче.

Саме тоді, коли вже й не знав, що робити, одержує Іван Федоров запрошення від князя Костянтина Острозького прийхати в його маєток Острог для заснування друкарні.

Хвиля знову піднісється вгору. Знову яснє чоло невтомного друкаря, і з помічником своїм Гринем іде він до князя. Син Івашко уже дорослий, уже одружився і лишився працювати у Львові. А за той час, що жив Іван Федоров у Львові, протягом двох років Гринь вчився малярству, різьбярству на сталі у майстра художника Пилиповича, друга Івана Федорова, та столярному ремеслу, і платив за навчання Гриня сам Іван Федоров.

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Двадцять п'ять міст, десять містечок, близько семисот сіл мав у своїх володіннях князь Костянтин Костянтинович Острозький, воевода Київський, і одержував прибутку щось із мільйон червоних злотих на рік. Рід князів Острозьких був відомий з давніх-давен. Прапрадідом князя Костянтина був знаменитий Федько Острозький, який боровся за незалежність Русі проти Польщі та Литви, брав участь у Грюнвальдській битві, коли слов'янські народи об'єдналися проти німецької навали і надовго відбили німцям охоту зазіхати на наші землі.

Ніякими особистими надзвичайними властивостями не відзначався його праправнук, хіба лише тим, що володів незчисленними багатствами і через це мав владу, силу і право. Він не перейшов у католицтво, обставини зробили його родовий замок в Острозі центром культурної діяльності на Україні, а він сам стояв на чолі знаменитої Острозької Академії.

Князь Острозький запросив до себе досвідченого друкаря Івана Федоровича Москвитіна.

Радісно було побачити друкареві, що в Острозі зібралися найученіші люди України — Лукаріс, Смотрицькі — Герасим, батько, та син його Максим, Дем'ян Наливайко — брат славетного потім Северина Наливайка. Князь влаштував в Острозі школу, з якої хотів зробити вищу на зразок Польської Академії. Звали її «трюхязичним ліцеєм», бо вчили в ній по-слов'янськи, по-грецьки і по-латині. Ця Острозька Академія була першою спробою організувати вищу школу на Україні.

Перш за все князь бажав надрукувати Біблію церковнослов'янською мовою. Це була величезна і складна справа. Він розіслав по всіх усюдах шукати тексти Біблії. І як казали про це: «...сего ради много стран далеких вселенських проходя, яко римские пределы, тако и Канадийские острова, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских и даже до архиепископа Константиноградского, нового Рима дойдя».

Найповніший текст дістали з Москви.

Спочатку князь Острозький запропонував Івану Федорову бути «справцею», тобто управителем в Дермапському монастирі, що належав князеві. Майже рік пробув там Іван Федоров, але ця робота була не для його вдачі та нахилів, і він дуже зрадів, коли князь Острозький наказав йому взяти участь у підготовчій роботі над Біблією, зайнятися устаткуванням друкарні, забезпечити папером видання. Іван Федоров знову побував у Львові, завітав до сина, який на той час уже мав свою палітурню. У Івана Федорова було багато зв'язків з діловими людьми, купцями з Польщі, Валахії, Туреччини. Він відвідував по дорозі монастирі, заходив до різних вчених людей. Першодрукар добре знав грецьку мову. Це все давало йому змогу знайомитися, розмовляти, збагачувати себе і досвідом, і новими думками. До душі була йому висока мета цієї справи.

З новим запалом узявся він до роботи в Острозі. Дарма, що посивіло волосся у друкаря, що нема тої сили, яка була замолоду. Зате є досвід і глибокі знання.

Друкування Біблії — це була знаменна подія в усьому слов'янському світі, це був величезний труд. Над Біблією працювали найвидатніші уми на Україні. І Іван Федоров, перший друкар, також брав участь у звірці списків, у доборі кращих.

Але найбільше часу треба було йому віддавати безпосередньо друкарні. Треба було зробити новий верстат, виріза-

ти новий шриффт, різати пунсони, відливати літери, готувати матриці.

Біблія ще довгі роки була неперевершеним мистецьким твором завдяки своїм шрифтам, верстці, друкові, великій кількості заставок та різних художніх прикрас. Це все виконав Іван Федоров. І, крім герба князя Острозького, крім віршів на його честь, був надрукований у книзі і скромний герб старого друкаря Івана Москвитіна...

«ЧАЮ ВОСКРЕСІННЯ З МЕРТВИХ»

Високий дід з срібним хвилястим волоссям і з срібною довгою бородою постукав у майстерню львівського палітурника Івана Друкаревича, так прозивали тепер сина Федорова Івана. Вибігли маленькі діти, вибігла моторна весела жінка Тетяна.

— Іванко, Іванко, біжи стрічай! Батько приїхали!

Діти з цікавістю поглядають на підводи: чого це навіз дід? Трохи розчаровані відходять. Чорнявий дядько Гринь, що приїхав з дідом і міцно, як з братом, поцілувався з їхнім татом, зносить з підвод книжки... Самі книжки. Але тато обережно, з пошаною бере їх тремтячими від хвилювання руками. А мати навіть не наслідуюється доторкнутись.

— Це дід ваш надрукував книжки,— шепоче вона дітям.

— Це дід ваш склав і надрукував для вас буквар, який ви вчите,— каже батько.

— Дав князь книги розповсюдити,— пояснює Гринь,— а більше нічого й не дав. Це не те, що пан Ходкевич,— махає презирливо рукою.

Але дід спокійно усміхається.

— Нічого, Гриню, ми й самі тепер зуміємо налагодити нашу друкарню. А князеві Острозькому налагодив справу і більше не потрібний,— додає він, і гіркий сум на якусь мить з'являється в глибоких очах.

Тільки один вечір, може, й посидів дід з онуками, але піколи вони не забудуть того вечора та надзвичайних дідових оповідань і про Москву, і про свої мандрівки.

А вже другого дня зранку,— ніби й не сиве волосся, не сива борода,— узявся дід до роботи. Треба викупити свій верстат, свою друкарню, що заставив колись львівським купцям. Треба вже поклататися тільки на свої сили, а не на ласку примхливих панів, що забирали сили й уміння, а потім, самі одержавши за це славу і шану, викидали його геть.

Знову з упертістю й енергією, дивною в його роки, захопився Іван Федоров коло своєї друкарні. Адже його знали

й шапували у Львові, його знали і в інших містах України і поза Україною. Правда, не було головного — грошей. А тут ще князь Острозький наклав арешт на друкарське майно Івана Федорова: боявся, мабуть, що буде конкурент його острозькій друкарні.

Та це не зупинило старого. З Гринем почав обладнувати все спочатку. Але новий удар долі підстерігав його. Найвірнішим помічником був у нього Гринь, який ще хлопцем бавився колісь з сином Івашком. Той самий Гринь, якого він на свої кошти вчив у теслярів, у художника, вчив друкарського мистецтва. На старість це була права рука Івана Федорова.

Але останнім часом ходив чогось Гринь занепокоєний, сердитий. Може, йому набридли нестатки, бідне життя, а місто спокушало на гарні легкі заробітки, розваги та втіхи.

«Та чого мені свій вік коло старого дивака нидіти? — думав Гринь. — Що з того, що я з ним умову маю? Хіба мені очі зав'язані?»

А тут, дізнавшись, що він уже вправний друкар, не раз засиляли до нього і підлещувалися, обіцяючи золоті гори, ті самі купці Мамоничі, що колісь перетягли до себе й Петра Мстиславця. І от якось, повернувшись додому після невдалих відвідувань купців, Іван Федоров побачив, що Гриня немає в друкарні, не повернувся він і увечері, і на ніч, і на ранок... Зрадливо втік від свого вчителя.

Гірко і боляче стало старому. Він відчував, що сили вже не ті, що з роботою справлятися важко. Але хай не радіють задалегідь католики-єзуїти, що ненавидять завзятого друкаря Москвитіна. До останньої хвилини не кине він кувати свою зброю! Не загасить вогню, що запалив у нього талапт. Він не занепав духом і був нагороджений за це. Якось увечері постукали в його низеньку хатинку.

— Батьку! Прости! Прости мене грішного, ніколи вже не розлучуся з тобою! — Гринь кинувся перед ним навколішки і припав устами до любих рук вчителя.

Старий усміхнувся і міцно притис його до себе.

З новим піднесенням узялися вони за книжки. А тут саме і лихварі дали в позичку грошей.

— Ні, цей Москвитін неабияка людина, йому можна довірити.

Знову замовляли папір, готували прифти, обладпували друкарню. Та роки, повні тривоги, поневірянь, горіння і невтомної праці, далися взнаки. Він захворів. Мусив лягти в ліжку. І раптом почув, що сил уже нема. Гринь, розгублений, щещасний, стояв коло нього. Лихварі, почувши

про хворобу друкаря, як шуліки, налетіли і описали все майно.

Перший друкар помирав у страшних злиднях.

— Не сумуй, Гриню, — казав він помічникові. — Як ті річки, потекли книжки мої по всіх усюдах, напувають розум людський. Чув я, в Москві мої учні друкують книги. Знаю я, що й тут не загине справа.

Гринь плакав, і син Іван, і маленькі онуки, що гаряче любили свого дивного, незвичайного діда, — усі плакали. А з сусідніх кімнат вже виносив майно першодрукаря один з лихварів.

5 грудня 1583 року помер першодрукар Іван Федоров. Його поховали у Львові. Син Іван і Гринь поклали плиту на могилі і вирізьбили на ній слова:

«Воскресіння із мертвих чекаю.

Друкар книг, перед тим небачених.

Іван Федорович, друкар Москвитін...»

А посередині його знак — кутник і вигин ріки: книги — це ріки, що напувають весвіт.

1947

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

НАД ДНІПРОМ

«Ой ти, Дніпре, ой ти, батьку!

Кажі мені всю правдопъку.

А де броди глибокі,

А де броди міленькі?»

— А де кручі високі,

То там броди глибокі,

А де кручі низенькі,

То там броди міленькі...

З устя Дніпра до вершини

Сімсот річок, ще й чотири.

.

Жаліється Лямаю морю,

Що Дніпр бере свою волю,

Свої гирла прочищає,

Його тоні засинає.

Народна пісня.

Веснянім квітневим вечором французький інженер Гільом Левасер де Боплан, скориставшись з вільної години, сидів у хаті, відведеній йому, і писав:

«Селяни надзвичайно бідні: вони повинні працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь своєму панові...» Боплан на мить зупинився, потягнув люльку, відігнав димом мошву, яка налітала з квітучого садка, задумався.

Власне, «повинні працювати по три дні», але скрізь, де він не проїздив, працювали з наказу панів та орендарів і по чотири, і по п'ять, а то й цілий тиждень. Та ще скільки віддавати!

Чого тільки не вигадували пани, яких тільки податків не накладали! З кожного вола брали «рогате», з кожного вулика — «очкове», за те, що ловили рибу в ставках, селяни платили «ставцину», що пасли отари — «спацину», що збирали жолуді в лісі — «жолудеве», за помол борошна — «сухомельцину».

Навіть коли народжувалась дитина, треба було платити «дудки», а за мертвого брали «відмерущину».

Польський простий народ — селяни, ремісники також терпіли великі знущання від польської шляхти. Самі поляки казали: «Нема держави, де замлери були б так пригнічені, як у нас, під безмежною владою панів». Особливо поневірялися люди на Україні.

Гусяче перо знову зарипіло...

«...І давати йому, — писав Боплан далі, — відповідно до палежної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на свята великоддя, зелених свят і різдва та ще відбувати тисячу інших повинностей, яких їм не зовсім це належить відбувати без платні. Вимагають з них пани грошову повинність, десятину баранів, поросят, меду, всяких плодів: що три роки третього бика — коротко кажучи, селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче, тому не дивно, що ці нещасні закабалені, поставлені в такі жахливі умови, не можуть ніколи нічого зберегти. Але навіть не це основне, а те, що їх пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть над їхнім життям.

Така велика сваволя польської шляхти, що живе, як у раю, а селяни, як у чистилищі, і тому, коли селяни у кріпацькій залежності від лихого пана, становище їхне гірше, ніж галерних певільників».

Не дивно, що селяни тікають на Низ Дніпра, а багато людей перебирається на північ у землі Московської держави. І вже багато разів донощики доносили полякам, що всі козаки гомонять між собою про те, що хочуть перейти у Московське царство.

Він, інженер де Боплап, — найманець польської шляхти, — сьогодні тут, завтра там, отож, не беручи нічого близько до серця, записував усе те, що його вражає на цій землі — Україні.

«Земля обітована, що тече млеком і медом», — так казали йому, спокушаючи їхати сюди «шукати «фортуну»¹.

Багато найманців — німців, шведів, інших чужоземців, що тинялися по всій Європі, беручи участь у війнах, захищаючи різні не свої країни, аби нажива була, — вступили на службу польській шляхті.

Спокусили і його, французького інженера, і от кілька років тому він перенісся з берегів Сени на береги Борисфену, як звали древні греки цю могутню непокірну ріку — Дніпро.

«Дніпре-Славуто», «Дніпре-батьку», «Дніпре-брате» — звали його козаки. І він, Дніпро, лякав чужоземних загарбників, пенависну польську шляхту своїми порогами, горожами, дикими, невідомими островами, плавнями, корчами, а для козаків справді був рідним батьком і братом. Там, за порогами, була Запорозька Січ, і туди тікали «Козацьким шляхом» сільська і міська біднота, люди, які не могли вже витримати нелюдського знущання панів. Різні шляхи пролягали по Україні — а одей, Дніпром, звали здавна «Козацьким шляхом». «Козацький шлях» був неависний і польським панам, бо ним тікали на Запорозжя, був він страшний і туркам, бо з Запорозької Січі, з Низу Дніпра, не раз вилітали зграї запорозьких чайок, і безстрашна флотилія вирушала на Чорне море, розбивала турецький флот, штурмувала турецькі фортеці, визволяла невільників.

Замкнути шлях, приборкати козаків не раз вирішувала Річ Посполита². І от у 1635 році польський сейм виніс постанову про заборону запорозьким козакам будувати човни та впливати в море і про побудову на Дніпрі перед першим Кодацьким порогом фортеці. Справою фортеці керував коронний гетьман Станіслав Конєцпольський. Її збудували у 1636 році за планом інженера Боплана, і в ній день і ніч вартував гарнізон найманих німецьких солдатів.

Коронний гетьман Конєцпольський, як і всі пани Речі Посполитої, певний був, що кодацькі гармати наведуть страх на всю Україну, що жоден втікач не пробереться тепер за порogi.

¹ Фортуна — тут: щастя.

² Річ Посполита — так називалася Польсько-Литовська держава.

Марні надії! Звичайно, Бопланові шкода було своєї роботи, але він не міг потай від панів не думати захоплено про сміливість козаків.

Того ж таки року запорозькі козаки на чолі з гетьманом Іваном Сулимою напали на Кодак, знищили гарнізон і дощенту зруйнували фортецю.

Пани скреготіли зубами. Повстання вибухало за повстанням. І не злякала повстанців ані страшна доля Сулими, якого четвертували у Варшаві, ані страта його друга, ватажка наступного повстання, Павлюка.

— Усе селянство покозачилося,— казав польський гетьман Микола Потоцький, помічник Конєцпольського.

У 1638 році за останні повстання Гуні, Остринина та Павлюка польський король скасував козачі пільги, право обирати козацького гетьмана, призначив на козацьку старшину польських шляхтичів. І знову Станіслав Конєцпольський вирушив на Дніпро відбудовувати Кодак. З ним був і Боплан.

У 1639 році фортеця була відбудована.

За ці роки Боплан багато надивився і пізнав цю незнайому раніше країну. Він заносить в оправлений зошит свої враження про цей край, про сваволю панів, про сміливість козаків. Він пікому поки що не показує своїх записок. Хай там, у Франції, почитають, хай дізнаються внуки, якщо вони коли будуть у цього.

Є щось безмірно принадливе в цій країні, особливо зараз, повесні, коли над Дніпром квітнуть сади і береги вкриті наче білим серпанком. Є щось безмірно принадливе в цих одчайдушних людях, що сміливо повстають проти гоноровитої зарозумілої шляхти.

Боплан усміхнувся. Він згадав спробу турків навіть ланцюгами перетяти Дніпро! Збудували вони недалечко від Очакова на березі Дніпра фортецю, звідки обстрілювали Дніпро, а на другому березі — вежу, де стояли турецькі дозорці і повідомляли галери про небезпеку. Та ще й впоперек простягли ланцюги! Сміялися козаки з цих витівок. Закувати Дніпро! Їхній Дніпро!.. Козаки на своїх чайках запливали в очерети, верстов за двадцять від турецьких галер, рубали дерева і пускали просто на ланцюги. Ланцюги дзвеніли, рухалися, і турки раділи — це козацькі чайки наткнулися на їхні перепони. Починали стрілянину по ланцюгах, а тим часом козаки пропливали їм одним відомими водяними стежками між шхерами. Ні, не туркам було обдурити цих сміливців, для яких сам Ненаситець з своїм Пеклом був вільною дорогою!

У двері стукають. Заходить посланець коронного гетьмана Конецпольського.

— Їх ясновельможність пан коронний гетьман просить вашу милість завтра вранці оглянути будову, куди прибудуть козацькі старшини. Їх ясновельможність хоче показати їм фортецю.

Боплан, лишившись один, усміхається.

Мабуть, пан коронний гетьман хоче налякати козацьку старшину.

Вранці Станіслав Конецпольський з усім своїм почтом, інженерами, начальником та комендантом гарнізону сам веде показати козакам відбудовану фортецю.

Високий вал оточує її, дула гармат виглядають з бійниць. Фортеця ще страшніша і неприступніша, ніж була. Коло неї здіймається височезна вежа. На ній постійно стоятиме вартовий.

Коронний гетьман хоче показати козакам, цим упертим «лотрикам», як зневажливо звуть польські пани козаків, що ця фортеця збудована проти них, проти їхньої сваволі над Дніпром, що вона непорушна і незламна. Презирливо всміхнувшись, він питає їх:

— Ну, що ж, яким вам здається Кодак?

Він дивиться глузливо на ненависні йому чубаті голови і, чекаючи відповіді, готує ще глузливіший дотеп. І раптом один з козаків підносить голос.

Чорні, наче з жарнішками очі дивляться сміливо і прямо в очі його ясновельможності, і козак спокійно відповідає латинською мовою:

— *Manus factum — manus destruirum!*¹

Станіслав Конецпольський роздратовано смикає вус і не може одразу знайти, що відповісти.

Огляд був закінчений. Боплан з цікавістю поглядав на козака, який влучно відповів латинським афоризмом² гоноровитому Конецпольському, але той ніяк і нічим не виявляв своїх настроїв і вражень. Хіба що глибока задума була в розумних гарячих очах.

— Хто се? — спитав інженер одного з шляхтичів.

— Ви не знаєте? Сотник чигиринський — Богдан Хмельницький. О! Він був нещодавно на високій посаді війсь-

¹ Що людськими руками твориться, то людськими руками і руйнується.

² Афоризм — вислів, що коротко виражає яку-небудь узагальнену думку.

кового писаря козацького реєстрового війська¹, та надто співчував повстанцям.

— Якщо не сказати більше,— встряв інший у розмову,— просто допомагав їм. Ну, і от після ординації² війська його й понизили до сотника.

— Я б взагалі волі не давав цій буйній голові,— злісно сказав перший,— він ще покаже себе, от вам слово гонору!³

Боплана покликали до Конецпольського, який був злий і незадоволений. Цей чигиринський сотник — Богдан Хмельницький — завжди дратував його своєю вдачею. А знав він його вже давно, дуже давно. Та його знали всі великі пани, польські магнати, знав і король Владислав IV.

Знали його й козаки.

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА

Зажурилась Україна,
Що піде прожити.
Витоштала орда кіньми
Маленькі діти...

Богдан Хмельницький, сотник чигиринський, сидів на скелі над Дніпром і співав журливу пісню. Він не пам'ятав, чи чув її від сліпих кобзарів, чи сам склав, коли сидів довгі дні і ночі в турецькій неволі. Скільки пісень, скільки дум переспівав він там на самоті, згадуючи рідну Україну! Буряне і неспокійне життя випало йому, так, як і кожному, хто страждав, боровся за рідну землю, за рідний народ. Бо були то роки одчайдушної боротьби поневоленого народу за свої права, за свою батьківщину проти польських шляхетських загарбників, проти нападів татар і турків.

У бурях і грозах минули юнацькі роки Богдана.

Батько його Михайло Хмельницький служив у магнатів Жолківських⁴, а потім у Даниловичів⁵. Богдан народився у Переяславі десь близько 1595 року. Батько вирішив дати синові добру освіту і віддав учитися в єзуїтську колегію.

Богдан добре вивчив курс наук, що там викладали, оволодів польською мовою, латинню.

¹ Реєстрове військо — козацтво, що було в законному реєстрі (списку) Корони польської.

² Ординація — закон, тут — перебудова.

³ Слово гонору — слово честі.

⁴ Жолківський С. — гетьман польського війська.

⁵ Данилович Ян — так званий «воєвода руський», шляхтич, староста чигиринський.

Деякі сини українського панства, спокушені тим, що католики мають усі права, і кращі посади, і всі блага життя, переходили в католицтво. Але як не облїтали тонкими сітями учителі-єзуїти молодого Хмельницького, він лишився стійким і незламним, вірним сином України. Та він, крім наук, ще добре пізнав єзуїтську натуру і душу польських панів, і вже не могли вони його нічим ні спокусити, ні обманути.

Після колегії, повний сили, енергії, цікавий до всього, він кинувся у вир війни, що точилася між турками та поляками. То були нещасливі бої під Цецорою. Загинув старий Хмельницький, багатьох захопили в полон турки. Між полоненими були і пан Станіслав Конєцпольський, і молодий Богдан Хмельницький. Його відвезли до Константинополя.

Два роки неволі — це багато років життя. Там, у неволі, Богдан вивчив турецьку і арабську мови, читав коран¹, стародавні книжки, приглядався до турецьких звичаїв, до людей.

Часто до нього долинав, заглушуючи плескіт морських хвиль, плач-стогін невольників на галерах.

На галасливому барвистому східному базарі він бачив, як продавали татари і турки українських дівчат, дітей, і серце кралося на шматки від невтішного болю.

Шум моря нагадував плескіт рідного Дніпра. Темними почамі у в'язниці він ледь чуто співав журливі пісні про Україну.

Хто визволив його? Одні кажуть — мати викупила, інші — товариші-козаки. Але як там не було, він знову на Україні і вже за кілька років веде запорожців у блискучий морський похід визволяти братів-невільників.

Найважливіші папери підписував Богдан Хмельницький іменем усього війська запорозького, як «писар військовий, при печатці військовій, рукою власною».

Та хіба міг він спокійно дивитися, як сваволять пани-магнати, польська шляхта, займають величезні простори українських земель і все більший тягар накладають на людей, які жили на цих споконвіку вільних землях! Українські пани розкошують не менше, а багато з них перейшло до католицької віри, щоб мати однакові права з польською шляхтою. Козакам ставало все важче й важче, особливо козацькій голоті, не кажучи вже про бідноту по селах та містах.

Пам'ятає Богдан універсали полковника Карпа Скидана, який закликав у 1637 році усіх піднятися із зброєю проти польського війська, що наступало на Україну.

¹ К о р а н — священна книга мусульман.

«Товаришам нашим,— писав тоді Скидан,— панам отаманам городовим, козакам Війська його королівської милості Запорозького, що в Задніпров'ї перебувають, всім взагалі і всьому поспільству і братам нашим бажаєм від господа бога доброго здоровля. Ваші милості, об'являєм вам, вашим милостям, панам товаришам нашим, що одержано звістку про серйозні задуми жолнерів, які напевне вже збираються до нас на Україну, та нехай бог не допоможе їм у здійсненні їхніх задумів і бажань. Тому я владою старшинства свого і іменем Війська наказую і нагадую, щоб ваші милості не були безтурботні і зневажливо до цього не ставились, але готові бути з кіньми, харчами, а також зброєю проти цього ворога віри нашої мужньо виступити, як того вимагає необхідність».

Закликав і Павлюк боронити «золоті вольності наші, які ми кров'ю заслугували».

Пожежами, стратами, нелюдськими тортурами душили польські пани ці повстання. На палях стирчали голови повстанців, ватажків четвертували в самій Варшаві.

Загинули так і Сулима, і Павлюк.

У 1638 році гетьман нерестрових козаків Яцко Острянин і полковник Скидан знову розіслали по всій Україні заклики виступити проти польсько-шляхетських військ. Кидали селяни домівки, приєднувались до козаків.

Богдан знав — і Скидан і Острянин посилали послів до братів донських козаків, щоб ішли на допомогу, і загін донських козаків під командуванням путивльського козака Мурки приєднався до запорожців.

На них рушило коронне військо. Важко поранений Скидан потрапив у полон і був страчений. А Острянин...

Принесли Богданові вірні люди звістки, що подався Яцко Острянин і чимало запорожців до Чугуєва, у землю московську, і казали, що пішли вони від жорстокого гоніння і від смертного убивства і що не хочуть бути в «папежській вірі»¹, а споконвіку вони православні.

Так, все частіше писали руські воєводи в Чугуєві, Путивлі, Білгороді до царя про перехід людей з України, які тікали від знуцання польських панів; все частіше приходили на допомогу донські козаки і воювали, і умирали разом з запорожцями. І все частіше гомоніли запорожці, що бути їм краще з руськими братами однієї віри, однієї крові і плоти.

¹ «Папежська віра» — католицька віра, від слова «папа»; п а п а — головний над католицьким духовенством.

Довго сидів Богдан на скелі над Дніпром, думав невеселі свої думи.

«Зажурилась Україна, що ніде ся діти»,— тихо співав Богдан і дивився на Кодак, на гармати, на найманців-німців, що варгували коло них, щоб жодного втікача не пропустити за кордон, на Січ. Знав: ненадовго і фортеця і гармати. Як не закути Дніпра, так не закути рідного його вільного народу.

«ЗОЛОТИЙ ПОКІЙ»

Недалеко від Чигирина, над річкою Тясмином, мальовниче розкинувся хутір Богдана — Суботів. Він дістався йому в спадщину від батька.

Дев'ять років минуло з відбудови Кодака. Польські пани кажуть: «Настав золотий pokій». Але часи «золотого покою» для панів — часи великого лиха для України.

І те, що сталося на хуторі Суботіві,— звичайне на той час.

Богдан уже в літах, у нього велика родина, троє синів і дві дочки. Старший син Тиміш уже юнак. Богданова дружина Ганна померла, і на хуторі живе й хазяїнє жінка, з якою він має одружитися вдруге.

Але його життя не дає спокою багатьом польським панам. Не дає спокою декому і його хутір.

Чигиринський підстароста пан Чаплинський не може заспокоїтися, не тільки проїжджаючи повз хутір, а навіть згадуючи про нього. Як це так, що сотник, козак володіє таким гарним хутором?

Пан Чаплинський хоче, щоб це був його хутір, а для панства ніякі закони не писані.

Про ці заміри Чаплинського вже знає Богдан.

Староста чигиринський Олександр Конєцпольський, син померлого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, на прохання Чаплинського все ж таки не наслідється просто собі взяти й віддати йому хутір Богдана Хмельницького. Хоча й казав йому старий батько перед смертю: «Шкода, що я лишив у живих таку неспокійну голову», але ж мав Богдан багато заслуг в боях і з турками, і з татарами, і які ж підстави відбирати у нього хутір?

Та Чаплинський не може заспокоїтися. Він вирішує просто вбити Богдана. Татарські загони не припиняли своїх нальотів то на те, то на інше село. Олександр Конєцпольський посилав людей свого староства, а між ними і сотника Хмельницького відбити татарський напад.

Чаплинський підмовляє свого приятеля Дашевського, і під час бійки з татарами Дашевський ззаду ударив списом Богдана Хмельницького по голові, але тільки поранив його.

Богдан розумів, що це справа Чаплинського. Темніший хмари ходить він, і вся родина його занепокоєна.

Тягнеться довгий літній день. Тихо на хуторі. Богдан з сином Тимошем та козаками виїхали з хутора. Треба ж довести свої законні права.

Смутні сидять жінки у хаті за своєю роботою, підбіг до них менший Богданів синок Остап. І хоч завжди балують всі хлопчика, не до забавок зараз. Він покрутився коло них та й подався в садок, до діда-пасічника, старого козака, що доживає свій вік у Богдана. От з ким він приятлює найдужче, от кого не набридає слухати. Дід розповідає і про морські походи, коли запорожці «мушкетним димом окурювали стіни Царгорода», і про безстрашних Сулиму, Скидана та Павлюка.

— Добридень, дідусю! — вітається хлопчик. — Татко поїхали, усі зажурені, я й прибіг до вас!

— Добридень, синку, добридень! — радо вітає дід. — Сідай, голубе, я тебе яблучком почастую з медом.

— Не треба, діду, — каже хлопчик, — я так посиджу у вас, та хоч з вами поговорю, бо кого дома не питаю, а вони ані пари з вуст, хіба я малий, чи що?

— А правда, хіба ти малий, чи що? — згоджується серйозно дід, і тільки в куточках вицвілих очей хитра усмішка. — Козарлюга хоч куди! От ще трошки підростеш — і гайда на Запорожжя!

— Я спочатку Чаплинському покажу, як на наш хутір зазіхати! Діду, він же не може хутора відняти? Не має ж права такого!

— Права-то він не має, — вже цілком серйозно каже дід, — та хіба панам права потрібні? От казав я тобі колись про князя Вишневецького Ярему, що й народові і вірі зрадив, у католики перейшов. Набрив наброду всякого, мабуть, тисяч п'ять. Там і поляки, там і німці, і волохи¹. Усякі волоцюги, що скрізь наймаються, щоб пограбувати, та й напав на Межиріччя, у Київському воеводстві, та й захопив усе: і худобу, і майно. А з селян як знущалися — одного до кінського хвоста прив'язали і волочили по полю, другому руки обрубили, третього соломою обгорнули та й підпалили. А лащівки — Самуїла Лаща люди...

¹ Волохи — народність, яка увійшла до складу сучасної румунської нації.

— Кажали баби,— прошепотів з острахом хлопчик,— що то розбійник.

— А звісно — ні бога, ні людей не боїться, в його загоні чесної людини не шукай. Самі тобі лиходії, з грабунку і розбоїв живуть.

— А король хіба не може покарати таких? — спитав хлопчик.

— Король!.. — похитав головою старий запорожець. — Що король проти шляхти, проти сейму! Один пан закричить: «Нема згоди!» — от ні до чого й не домовляться. Був я у самій Варшаві, був не раз, і з батьком твоїм їздив, коли його козаки до короля посилали домовлятися про права наші козацькі.

— А у Парижі ви були, діду? — спитав хлопчик.

— Ні, у Парижі не був. Що не був, то не був. У Туреччині був, у Волощині був, у Варшаві був, а у Парижі ні.

— А тато мій були! — сказав задоволено хлопчик. — Його і французький король знає.

— Знає, синку, — усміхається старий, — твого тата скрізь знають.

Він пам'ятає. Важливу справу доручав Богданові король Владислав. Франція звернулася до короля польського з проханням дозволити наwerbувати козаків на війну проти іспанців. Адже слава козацька лунала по всій Європі. Владислав послав у Париж для переговорів Богдана Хмельницького, який і французьку мову знає. Як випадає вільний час та хороший настрій, Богдан розповідає своєму найменшому і про Францію, і про Париж, і про мушкетерів, але найдужче любить хлопчик і дідові, і таткові розповіді про Запорозьку Січ, про запорожців.

— От розкажіть, діду, як ви з татом у морський похід виступали і невільників визволяли.

— Та ти вже, мабуть, і сам напам'ять знаєш.

— Однаково розкажіть. Я теж, як виросту, запорожцем буду, рідну землю боронитиму, а панам ніколи не потуратиму. — Хлопчик затишно вмовився у затінок під куренем, але слухати не довелось. Несамовитий крик долинув з хати, з подвір'я.

— Діду, що се? — схопив хлопчик суху тремтячу дідову руку.

— Невже Чаплинський! — прошепотів дід. — І Богдана нема...

— Ходімо, швидше ходімо, діду!

— Не біжи туди, дитино, давай я тебе заховаю в соломі у курені.

— Сховаєте? Коли на татків хутір налетіли і нікого нема з козаків, так ще й я заховаюсь! — закричав хлопчик. Вирвався з дідових рук і побіг.

Так, це несподівано на хутір налетів загін розбишак Чаплинського. Вони палять млин, грабують майно, і сам Чаплинський верещить, що віднині він тут хазяїн. Перелякані люди зацімели, не знають, що робити, — адже в господі зараз лишилися майже самі жінки, та діти, та дід-пасічник.

Хто заперечить нахабному грабіжникові? І раптом дитячий тоненький голосок порушує пригнічену мовчанку, що опанувала всіма.

— Ти не хазяїн тут! Це хутір тата мого Богдана Хмельницького, а ти посіпака Конєцпольського. Ти грабіжник, лайдак!

Це кричить молодший син Богдана, десятилітнє хлоп'я.

Чаплинський звіріє:

— Нагаїв! Заткнуть йому пельку! — горлає він, і його жовніри виконують наказ.

Кидаються старий дід, сестри, щоб оборонити хлопчика, але дужі руки панських посіпак відкидають їх.

І через кілька хвилин хлопчик мертвим лежав посеред двору. Чаплинський з своєю розбійницькою зграєю їде з хутора і увозить Богданову наречену. На хуторі лишає він своїх управителів.

...«Золотий покій» панував на Україні.

* * *

Ні хати, ні жінки, ні улюбленого сина... І спробуй знайти суд і розправу над свавільним шляхтичем, що міг безчестити, пограбувати та ще й глузувати із скривдженого.

Скрізь утиски, пригнічення, глум з боку шляхти. Козаки обурювались, що тепер козацьку старшину не вони вибирають, а призначає коронний польський гетьман, і, звичайна річ, своїх улюбленців.

Народ стогнав під ярмом шляхти, до того ж розбещені польські жовніри всіляко знущались з людей, грабували, не давали дихати. Такі ж образи, як зазнав сам Богдан, він бачить на кожному кроці. Скрізь височать шибеніці, палі з настромленими на них головами. Це шляхта розправляєтсья з непокірним селянством.

Богдан розмовляє з усіма: селянами, козаками, міщанами — і полум'яним словом кидає надію на помсту за скривджені права людини. Слухають уважно його і завзята молодь, і обібраний хлібороб, слухають і старі кобзарі, осліп-

лені в страшній неволі, в лютих січах. Вони підуть по всій Україні, і де пройдуть та поспівають свої думи, вже буде там ковалям роботи — кувати та ховати до слухного часу зброю.

«КОРОЛІВСЬКІ ЛИСТИ»

Склали сліпі кобзарі думу про одну подію того часу. Не записана вона ніде в книгах, ні в яких історичних пам'ятках, і чи була насправді — невідомо. Тільки в старих думках і лишилися про неї сліди.

Гей з день-години
Зчинилися великі війни
На Україні...—

починалася так та дума.

Хмельницький дізнався, що є королівська грамота з привілеями козакам і що цю грамоту, «Королівські листи», тримає у себе в секреті полковник Барабаш, той Барабаш, з яким Богдан Хмельницький їздив послом до короля від козаків. Богдан Хмельницький вирішує хитрощами добути листи.

Він запрошує Барабаша, свого кума, на бенкет. Співали про це в думі:

А що дорогими папитками вітає
І стиха слова промовляє:
— Ей, куме, каже, куме,
Чи не могли б ми з тобою королівських
листів прочитати,
А козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську достойно-праведно стати?

Але Барабаш прагне іншого, ніж Богдан:

— Ей, куме, каже, куме,
Нащо нам королівські листи читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
Нащо нам за віру християнську достойно-
праведно стояти?
Лучче нам з ляхами, мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати.

Спалахує Хмельницький, зачувши такі слова, та стримує себе. Навпаки, ще більше пригощає гостя міцними, дорогими напоями. І коли вже Барабаш так упився, що звалився спати, Хмельницький обережно виймає з його кишені ключі, «а з-під пояса шовковий платок висмикає, а з мізинного

пальця щирозлотий перстень знімає» і кличе молодого козака, свого вірного джуру. Він дає йому ці речі і наказує негайно сісти на доброго коня і мчати до міста Черкас, до пані Барабашихи — «низький поклон їй покласти, чи ж могла б вона нам шкатули з королівськими листами віддати».

Дивується Барабашиха з такого наказу свого чоловіка. Але його речі — ключі, перстень та хустинка — доказ, що це він надіслав джуру. Під ворітьми із землі викопує вона скриньку з листами і віддає джурі. Королівські листи до козаків з їхніми привілеями в руках у Богдана.

Лютує Барабаш, коли довідується про це.

І думає, гадає,

Як пана Хмельницького до рук приборати.

ЗА ПОРОГАМИ

Надворі лютувала завірюха. Вітер крутив колючим снігом, здіймав хуртовину. На небі ані зірки, ані місяця.

— Ну й негода!

— Ніч хороша, слава тобі господи! Усі сліди вітер замете.

— Не видко?

— Ще не видко! Сніг очі заліплює.

— А придивись, чи не батько то йде!

— Та ні, то дуб коло тину — ач вітер віти гойдає.

— Та ні ж бо, дивись, сюди наближається!

— Батьку!

— Батьку Богдане!

— Тихше, хлопці, тихше! А де дочки, Тимоше? Як син Юрась?

— По добрих людях!.. Поспішаймо, батьку!

З осені сидів Богдан ув'язнений, пани його прирекли до страти. І от темної грудневої ночі потай визволили його старі друзі, і вірні хлопці-козаки та син Тиміш чекали його. Справді, ніч була хороша для втечі, як рідна мати, сховає їх від ворога, а хіба звикати козакам до бурі, до вітру, до хуртовини?

Куди тікають вони? А звісно, куди козакам тікати! На Низ Дніпра, до притулку всіх, кому важко жити у ярмі польсько-шляхетської сваволі. Хіба можна знайти втікачів у закутах дніпровських проток, на островах, споконвіку вкритих лісами? А втікачів там немало зараз, і від одного до другого пошепки передають звістку, яка пробуджує надію в серці, рішучість і сміливість в голові. Богдан! Богдан Хмель на

Низу! Богдан Хмель збирає козаків. І до нього сходяться втікачі з усіх кінців України.

— Я вирішив мстити панам-ляхам не за свою образу, а за наругу віри православної і всього народу.

Слова Богдана падають на добрий ґрунт.

Шляхта одразу збагнула, де шукати Хмельницького, і шле загін з реєстрових козаків і польських жовнірів піймати його.

Тоді Богдан посилає від себе двох козаків до залоги.

— Навіщо ви на своїх товаришів кривних озброїлися? — питають Богданові посланці. — Богдан проти своїх шаблі не здійме.

— Правду! Правду брати кажуть, не підемо проти них! — загомоніли реєстровики і, перебивши жовнірів, перейшли до Богдана.

Довгий час доводиться Богданові мандрувати по дніпровських острівцях, ховаючись в чагарниках, у печерах від жовнірів коронного гетьмана Потоцького. І там обмірковує він великий план. Уся Україна стогне під ярмом, кипить і кличе на порятунок. Треба так ударити на шляхту, щоб почули вони силу козацьку, і ударити негайно, не зволікаючи часу.

Наприкінці січня 1648 року з чималим загоном повстанців Богдан Хмельницький виганяє з Запорізької Січі польський урядовий гарнізон. Запорожці радо приймають повстанців.

— Приймаємо тебе, Богдане Хмельницький, хлібом-сіллю та щирим серцем! — вітають Богдана сивоусі козаки.

Козовий посилає гінців скликати усіх запорожців у Січ для важливої справи. Він стягує з луків, степів і річок усе військо низове запорозьке, на конях та піших.

Полинула про це чутка по хуторах. Спішать на Січ лугарі, степовики; голі, босі, та вільні, як вітер, пробиваються люди з України.

До Богдана Хмельницького «почало горнутися все живе».

Наступає знаменний день великої Запорізької ради. За день до неї тричі палять з гармати увечері, тричі — на світанку. Ген-ген далеко розходиться луна від вибухів, і калатається дужче серце у кожного козака, де б не спіткав його звук цих вибухів. Кожен знає — це старий запорозький звичай давати знати по всіх усюдах, що збирається рада, що треба поспішати до матері-Січі.

Стрічаються давні друзі, брати по січах, по походах, а хто вперше приходить, і того стрічають, як брата, бо всіх єднає одна ненависть, одна жага боротьби.

У полудень ударили довбиші в казани, зараз почнеться Запорізька рада.

Завжди збирали раду на січовому майдані, та зараз зібралось стільки народу, що кошовий і отамани вирішили перенести раду за фортецю, на майдан, на якому збирали найважливіші ради.

Кошовий розповів запорожцям про задум Хмельницького виступити проти панів, визволитися з польсько-шляхетського ярма.

— Слава і честь Хмельницькому! — кричали всі. — Ми як отара без чередника, нехай Хмельницький буде нам головою, і ми всі як один, скільки нас тут є, готові йти проти панів і помагати Хмельницькому до останньої хвилини.

Урочисто виносять клейноди — ознаки влади війська запорозького: бунчук з позолоченою кулею, позолочену булаву з дорогоцінним камінням і срібну військову печатку.

— До булави треба голови! — кажуть між собою задоволено запорожці стару козацьку приказку.

На очах всього товариства запорозького старшини вручають Богданові Хмельницькому ці ознаки влади і оголошують його гетьманом війська запорозького.

Весь час Богдан думав про долю України. Однією з великих бід для України було сусідство з Кримським ханством. Як хижаки, набігали татари, палили, руйнували міста і села і, що найстрашніше, сотні і тисячі українських людей — дівчат, жінок, дітей — забирали в полон, продавали на невільничих ринках. Недарма влюбимій Богдановій пісні «Зажурилась Україна, що ніде прожити» були і такі рядки:

Витоптала орда кіньми маленькі діти,
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих середульших у полон забрала.

Як почати війну проти Польщі, коли в тилу на півдні такий небезпечний, страшний сусід? Богдан вирішує — треба, щоб цей ворог був союзником, хоча б на час війни. Старі козаки дивуються мудрому рішення Богдана і не заперечують йому. Він посилає послів до кримського хана Іслам-Гірея. З послами їде і його старший син Тиміш.

Кримський хан Іслам-Гірей прийняв послів Хмельницького і його сина Тимоша, завязаного юнака, з східною люб'язністю та шанобою, проте в переговорах лукавив і врешті погодився послати на допомогу перекопського мурзу¹ Тугай-бея, найвойовничішого з усіх кримських мурз. Але хан добре знав

¹ Мурза — татарський воєначальник.

споконвічну ворожнечу татар і козаків і зажадав, щоб Тиміш лишився у нього заложником. Важко було на серці Богдана, коли довелося погодитися на це, але розумів — для загальної справи він повинен примиритися з цим. Тиміш лишився у хана, а Тугай-бей вирушив з чотиритисячним загоном на Україну, на допомогу війську Богдана Хмельницького.

Ще не виступили козаки, а вже по всій Україні полинули чутки про те, що діється за порогами, і все більше тікало туди людей.

Із села в село ходили сліпі кобзарі, ходили жебраки, ходили подорожні — прочани. Були то переодягнені вірні люди Хмельницького. Вони розповідали про те, що готується, умовляли ховати рушниці, відчиняти запорожцям ворота міст та фортель, псувати польську зброю, насипати піску в їхні гармати.

Он зібралися селяни купою коло стодоли, хлоп'ят на варті поставили, щоб, бува, хтось з панських посіпак не застукав. І слухають чоловіка в чернечому одязі — яке кому діло, чи чернець, чи тільки рясу одяг! — який читає універсал¹ Богдана Хмельницького, його заклик до повстання.

Кожне слово Богданове — наче роса для спраглої землі, яка від живої краплі оживе і зацвіте буйним цвітом.

— «Ніколи не найдете способу на польську перемогу, — читає чернець, — як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете волі, тої волі, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в неприступні місця на Дніпровім Низу...

Нас чутких і живих уважають дикими і неспокойними, відважних і добре заслужених назвали нас бунтівниками. Се ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле² лише сміх і зневагу; щонайбільше — дістане порожні, безвартні слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід».

— Правда, батьку Богдане, правда! — стискають кулаки слухачі.

— Читай, читай далі! — тягнуться до читця.

— «На всі ті кривди нема іншого способу, як лише злати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже

¹ Універсал — урочиста грамота (або лист), обнародована до загального відома.

² Від слова «подибати» — зустріти, найти.

відвикли від боротьби: а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації¹, а душу й кров нашим начальникам: не полишимо міст і нив, лише дорогу застелемо могилами».

— Застелемо могилами,— урочисто повторюють старі селяни.

— Читай! Читай далі!

— «Я вже з кількох прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше борониться її в готовності і напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків не відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки й селяни вдарили».

— Одним ударом козаки й селяни вдарили! — нестримно вигукнув хтось з парубків.

— Дуже було б добре!

— Не відкладаючи, сполучно!

— Вірно, батьку Богдане!

Загомоніли, зашуміли селяни.

— Тихше ви! Тихше!

— Читай! Читай далі! — наказали знову.

— «Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвищій бажанні собі поклав!»

— Ми з тобою, батьку Богдане!

— Коли вирушати?

А чернець вже йде далі. Там він, там жебраки, там сліпі кобзарі переказують Богданові слова.

І які кари не вигадували пани-шляхта, вже ніщо не могло загасити священного вогню помсти в серцях скривджених людей, їхнього стремління до боротьби, до визволення рідної землі.

У квітні 1648 р. заграва визвольної війни спалахнула над Україною.

ЖОВТІ ВОДИ

Чи не той-то хміль, що коло тичин в'ється?

Гей, то Хмельницький, що з ляхами² б'ється.

Народна пісня

Записав літописець 1648 року: «Того ж року сарана по всій Україні була і шкоду велику вчинила».

¹ Стація — постій та продовольство на постої.

² Ляхи — польські пани.

По полях, пошкоджених сараною, посувалося польське військо коронного гетьмана Потоцького, лютого ворога українського народу.

У неділю, 2 квітня, коли пани бучно бенкетували з приводу свята — великоддя, долинула тривожна звістка: Хмельницький виступив з Запорожжя. Але це не дуже бентежить гоноровитих панів.

— Ми на цих хлопів і шаблі не здійmemo, а розженемо їх нагаями,— бундючаться пани.

— Іди, сину,— каже гордо коронний гетьман Потоцький своєму молодому синові Стефану,— і нехай історія напише тобі славу. Пройдіть степи і ліси, зруйнують Січ, знищять її дощенту і приведуть заколотників на страту.

Частина війська іде з Стефаном берегом, частина, де є реєстрові козаки під командою полковників-запороданців Барабаша та Ілляша, вирушає на байдаках Дніпром. Слідом повільно рухалось теж в напрямі до Запорожжя і головне військо Потоцького, ведучи по дорозі боротьбу з селянськими повстанськими загонами.

Назустріч іде військо Хмельницького.

Богдан одразу виявляє себе талановитим полководцем. Він швидше, ніж поляки, приходить до урочища Жовті Води¹, отаборюється там. Навколо Жовтих Вод багато козацьких хуторів, про це добре знає Богдан і недарма вибирає це місце для першого бою в народній війні. Жовтими Водами зветься воно тому, що жовта глина робила жовтою воду і річки, і глибокого озера.

Сам же він, наказавши не вступати в битву, поспішає до Дніпра, де вже з'явилися польські байдаки. Одним з байдаків командував полковник Кричевський, який колись допоміг Богданові втекти з в'язниці.

Хмельницький почав переговори з реєстровиками. Кричевський і його козаки перейшли на бік Хмельницького. Залишивши тут свого вірного товариша Джалалія, Хмельницький повернувся на Жовті Води. Як тільки підпливла решта байдаків, Джалалій і Кричевський зібрали «чорну» раду, на бажання маси народу, і Джалалій звернувся до козаків.

— Ми йдемо за віру і козацтво. За весь народ руський! — гукнув Джалалій, тримаючи в руці прапор.— Ви будете проливати кров своїх братів? Хіба не одна мати Україна нас породила? Чи Короні польській допомагатимете, що залятять вам неволею, чи матері своїй Україні?

¹ Урочище Жовті Води знаходилося на території нинішньої Дніпропетровської області.

— О, до якого ж сорому ми дожили! — вигукували козаки. — Почали допомагати ворогам проти своїх братів.

Швидко полинула звістка по всіх байдаках, і, як написав літописець, «спалахнув вогонь люті та гніву і в усіх шести тисяч став один розум, одне серце».

Реєстрові шматували й кидали польські знамена.

— Бити зрадників, — кричали вони на старшин, рубаючи Барабаша та Ілляша, що продали їх за панську ласку, рубаючи шляхту та найманих німців.

Почувши про перехід до нього реєстровиків, Хмельницький попрохав у Тугай-бея запасних коней, щоб перевезти їх.

Сам на баскму білому коні, він зустрів їх такими словами:

— Брати, рицарі, молодці! Хай буде вам відомо, що ми взялися за шаблі не заради самої слави та здобичі, а обороняти життя жінок і дітей наших. Усі народи захищають життя своє і волю; звірі і птахи те саме роблять — на те у них зуби і кігті. Чи нам лишатися невольниками на нашій власній землі? Польські пани відняли у нас честь, вольність, віру — на подяку за те, що ми проливали кров, обороняючи та поширюючи польське королівство. Чи ж вас не звуть вони хлопами? Бідні мученики, що загинули від них, кличуть вас помститися за них і за всю Україну!

Поляки з жахом побачили, як поповнилося козацьке військо.

На ранок почався штурм польського табору. Вдень драгуни-українці перейшли до козаків. Другого дня козаки оточили поляків і зовсім відрізали їх від води. Пішов дощ, порох підмок. Стефан Потоцький і шляхта занепали духом. Тоді Хмельницький запропонував їм здатися, видавши свою артилерію.

Як не ганебно було чути такі вимоги від «хлопів», яких хвалилися розігнати нагаями, довелося погодитись. І поляки відвезли в козацький табір свої гармати і поспішили відступити. Але раптом напали на них татари. Тугай-бей не хотів випускати своєї здобичі. Кидаючи зброю, поляки здавалися в полон. Стефан Потоцький теж потрапив у полон, де й помер від ран.

Перший бій закінчився блискучою перемогою Хмельницького.

Магнати та шляхтичі нічого не знають про поразку під Жовтими Водами, вони, як завжди, бенкетують. Бенкетують начальники, гуляє військо. І раптом добирається до них якийсь нещасний шляхтич-недобиток, що вирвався з-під Жовтих Вод. Він розповідає всю правду. Жахається старий Потоцький, усе військо «зблікло, як трава, прибита морозом». Вони припиняють похід на Запорожжя, повертають назад і розташовуються під Корсунем, пограбувавши та попаливши всі навколишні містечка й села, щоб козаки не використали їх.

Але Хмельницький діє швидко і настигає польське військо.

Свого вірного товариша Максима Кривоноса з загоном він одправляє за Корсунь в Круту балку, верст за сім, і наказує йому перекопати там шлях, завалити його деревами, а самому приховатися.

Він кличе до себе надійного козака, розумного і моторного, і навчає його, як пробратися до поляків. Козак прокрадається навмисне так, що його помічають поляки і відводять до начальників.

Пани його катують, палять вогнем, і, нібито не витримавши болю, козак починає признаватися:

— Нашим я ліку не знаю, так їх багато, а татар з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят, та ще хан стоїть недалечко з ордою.

Перелякалася шляхта і після гарячих суперечок між Потоцьким та Каліновським вирішила відступати до Богуслава. Козак каже, що знає місцевість і може провести їх. Слідом за польським табором тихо йдуть татари і козаки. Козак заводить поляків в такі нетрі, що військо Хмельницького легко відбиває частину валки, але горе панів ще попереду, вони потрапляють саме туди, де перекопано і завалено деревами шлях, а на пагорках стоять гармати Кривоноса. Поразка шляхтичів неминуча.

Обидва гетьмани, багато шляхти, все військо потрапляє в полон. Обох гетьманів Хмельницький віддає Тугай-бею.

Глузували запорожці з гоноровитих панів і співали в думках: «Гей, Потоцький, Потоцький, чи в тебе розум жіноцький? Не годишся ти воювати, лучче було в Кам'янці-Подільськiм пробувати, печеного поросяти, куриці з перцем уживати, як з нами, козаками, воювати. Навчать тепер тебе кримці-татари конину жувати, кумисом запивати».

Переможцям дістались великі трофеї — гармати, рушниці, шаблі. Один з шляхтичів, якому пощастило врятуватися, розповідав з обуренням, що пани, бажаючи показати свою

величність, виїхали на війну ще й з розкішними речами, які зовсім не стосувалися війни. Так, один з панів захопив з собою безліч столового срібного посуду, щоб пригощати усіх після перемоги.

Розкішний одяг, зброя, кінська багата зброя — все це дістається тепер козакам. Хмельницький посилає звістку на Запорозжя про свою перемогу і багаті дарунки: клейноди, захоплені у шляхти, триста талерів усьому запорозькому товариству — «гостинець на пиво», триста талерів на січову церкву.

БРАТИ

На усть Дона тихого, на краю моря синего,
Построилась башенка, башенка высокая,
На этой башенке, на самой на маковке,
Стоял часовой казак.

Богдан відірвався од листа, прислухався. Це співали козаки з «Дона тихого».

«Ну, браточки, а тепер ви!» — почув він, і розлилася широка пісня:

Засвіт встали козаченьки в похід з полуночі,
Заплакала Марусенька свої чорні очі.
Не плач, не плач, Марусенько, возьмем тя з собою,
Як будемо виїжджати в чужую сторону.

.
Ой йшли ляхи на три шляхи, дороги питали:
«Сли', сюди козаки йшли, чи ви не видали?»
Всі поляки, які йшли, по три коні мали,
Хвалилися поляченьки, що в'ни звоювали.
«Ми підемо, пане-брате, козаків рубати,
А як прийдець зла година будем утікати».

Навколо вогнища, де сиділи козаки, зареготали.

— Здорово, братки!

Богдан усміхнувся. «Браточки», «братки» — авжеж брати. Чималий загін донських козаків влився в його військо, так, як бувало і запорозжці ходили на Дон допомагати донцям. І знову він ще дужче замислюється над тим, що давно вже визріває в голові. Возз'єднання з російськими братами. Це єдиний вірний шлях для України. Хіба він один так думає? Як до рідних, до своїх, тікали здавна люди з панської

неволі, а козаки так і тягнуться бути з кривими братами однієї віри, одних звичаїв.

Він пише листа цареві Олексію Михайловичу, закликаючи йти війною проти ненависної панської шляхти і що «звичили быхмо себе самодержця господаря такого в свої землі, яко ваша царская вельможность, православный хрестиянский цар». Це бажання всіх козаків: «а ми зо всем войском Запорозким услужить вашей царской вельможности готови смо».

Та російська держава сама тільки-но пережила лихоліття, сама зазнала польської шляхетської навали, була розорена і ослаблена війнами, вона не могла зараз розпочинати нову війну.

Останні роки на Україні був великий неврожай, і російський уряд дозволив везти без мита на Україну хліб, сіль, інші продукти.

Це була величезна допомога.

Російський уряд не відмовляв, він тільки відкладав свою згоду, а сам у цей час допомагав чим міг. І все більше й більше росіян вливалось у військо Хмельницького, і разом з українськими піснями співали в походах і російські.

Взвейся, взвейся, песнь моя,
Удалая, развесёлая,—

заводив хтось з донців.

І вже всі — і донці, і запорожці, і повстанці з міст і сіл — підхоплювали:

Над долами, над лесами,
Над родимой стороной!

І всі без винятку знали — йдуть на боротьбу за «родимую сторону»!

ГЕЙ, НЕ ДИВУЙТЕ, ДОБРІ ЛЮДИ,
ЩО НА УКРАЇНІ ПОВСТАЛО

Висипався хмель з міха, наробив панам лиха.
З народної пісні

Звістка про блискучі перемоги гетьмана Хмельницького шириться по всій Україні. Цілими загонами селяни вливаються в запорозьке військо, стають головною силою у визвольній війні. Народ виступає проти панів, поміщиків,

старост та орендарів. Не тільки пани-ляхи, а й українці-магнати — Четвертинські, Єрличі, Верещаки та інші розплачуються зараз за свою жорстокість з народом.

Україна охоплена повстанням. Селяни нападають на панів, забирають їхнє добро, підпалюють маєтки. Пани тікають на захід.

«Знай, ляше,— по Случ наше»,— вигукують повстанці. Серед повстанців особливо завзяті броварники¹, наймити, пастухи — найбідніші, найпригніченіші. Багато жінок сміливо борються в лавах повстанців. Повстання охоплює Лівобережжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь, докочується до Карпат. Селяни Білорусії, Польщі приєднуються до загонів.

Допомогою повсталим селянським загонам особливо уславився серед селян полковник Максим Кривоніс. Народ вважає його характерником і складає про нього пісні.

Гей, не дивуйте, добрі люди,
Що на Україні повстало.
Там за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало.

Гей, Перебийніс² просить не много,
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голову з плечей,
А решту топить водою...

До панів він був нещадний. Саме ім'я Кривоноса наводить жах на панство. Навіть сам Ярема Вишневецький мусив врешті поступитись перед цим козаком.

Ярема Вишневецький був нащадком знаменитого Дмитра Вишневецького, прозваного Байдою. Весь рід Вишневецьких був православним. Мати Вишневецького, двоюрідна сестра Петра Могили³, Раїна Могилянка, все життя дбала про освіту, допомагала оборонцям православної церкви. І в такій родині народжується хлопець, який у Львівській єзуїтській колегії не тільки міняє свою віру, а робиться заклятим ворогом свого народу, фанатиком-католиком. Він володіє незліченними багатствами на Україні, в Червоній Русі, на Волині, майже вся Полтавщина належить йому. Її привласнив

¹ Б р о в а р н и к и — пивовари.

² Так звали Кривоноса в народі.

³ П е т р о М о г и л а — відомий діяч тих часів, був київським митрополитом.

він грабіжницьким захватом. Гордий, норовистий, честолюбний, він не поважав ні чужої власності, ні закону. З польським панством поводив себе неприступно, гордо, але з своїм військом він ладить. Він тримає величезні загони, які під його проводом роблять наїзди на чужі маєтки, грабують, сваволять, і цим привертає до себе своїх жовнірів, в числі яких всякий набрід.

Козаків, «хлопів» він ненавидів. Немає такої лютої кари, щоб її не застосував Ярема проти полонених козаків. «Мордуйте їх,— кричить він часто своїм катам,— катуйте їх так, щоб вони почули, що вмирають», і любить сам бути присутнім при тортурах.

Як барс, він кинувся на повстанців. Про мир він не хотів і слухати. Та й цей грізний і найжорстокіший пригноблювач українського народу, Ярема Вишневецький, відступив перед талановитим керівником селянських загонів безстрашним Максимом Кривоносом, який «ляцьку славу загнав під лаву», тобто дістав перемогу над шляхтою, в боях під Костянтиновом трохи не вбив самого Вишневецького.

ПОСІДЛАЙТЕ КОНІ ВОРОНІ!

«Золотом виблискували їхні щити, султани, бунчуки, палаші й мечі, від срібла ломилися шатра, шафи й столи; навіть найбільш ласому ворогові і половиши цього було б досить. Не знали вони, що всі ці багатства, як на ярмарку, обмінюють на просте залізо, на самопали, ремінь, конопляні попруги, шоломи, рядна, бурки і бідні свити»,— записує до щоденника шляхтич Твардовський про польське військо, в якому перебував.

Перемога Богдана Хмельницького і широкий рух повстань, які охопили Волинь, Галичину і перекинулись в Білорусь і навіть саму Польщу, показали панам, що це не простий «бунт», а повстання всього народу. Польський уряд виставив проти України велике військо. Керівництво польським військом доручають трьом панам — Заславському, Конєцпольському та Остророгу.

Хмельницький посміхається, дізнавшись про це, і дає їм влучні прізвиська: першого, гладкого пана, який дуже любить погуляти, поспати, смачно поїсти, прозиває «периною», другого за молодість — «дитиною», третього, вченого — «латиною».

Усього шляхти зібралось 48 тисяч, не рахуючи челяді. Пани знову збираються на війну, як на весілля. Гусари

красуються своїми оксамитними кунтушами¹, кінськими уборами, золоченою дорогою зброєю. У багатьох шовкових шатрах стоять столи з дорогим фарфоровим посудом, смачними закусками, солодкими винами. Срібла в таборі далеко більше, ніж свинцю. Бенкет іде за бенкетом.

— Не варт на цю наволоч витратити куль,— знову бундуються пани.

А ще більш гоноровиті вигадують таку молитву:

«Боже, не помагай ні нам, ні козакам, а тільки дивись, як ми з ними розправимося».

Хмельницький виступає назустріч полякам з величезним військом. Здається, вся Україна підвелася, щоб відбити ворогів. На відміну від польського табору — у козаків сувора дисципліна, цільність і піднесення.

«А коли хтось з козаків візьме з собою на війну хоч одно-

¹ Кунтуш — верхній одяг.

го воза, тому накажу відтяти голову. Я сам, крім сакви, нічого з собою не візьму», — наказує Богдан.

Невеличка річка Пилявка розділяє обидва табори. Обабіч річки розляглися болота, впоперек іде гребля. Спочатку греблю займають козаки, другого дня — поляки, потім знову козаки її відбивають. Як і під час Корсунської битви, Богдан Хмельницький надсилав розвідника до поляків, який повідомляв, що до козаків надійшла допомога татар в 40 тисяч.

Третій день почався хитроцями Хмельницького, який був невичерпний на всякі воєнні вигадки. Він переодягає своїх козаків у татарський одяг і разом із справжніми татарами, яких зовсім було небагато, вони безупинно і без утоми кричать на різні голоси: «Алла! Алла!»

В польському таборі метушня, а поле вкриває густий туман. Навколо болото, а з тилу вже підступає Кривоніс.

До нього ще й ще приєднуються загони повсталих селян. 13 вересня 1648 року військо Богдана Хмельницького розгромило польську армію. Той, хто лишився живим, тікає до Львова. Начальники польського війська теж втекли.

Конецпольський з-під Пилявців «побіг на двох конях і тікав з півмилі. Зброю з себе обрізав, і під ним кінь спіткнувся, і він звалився з коня і лишився пішим. На дорозі узяв шакапину у селянина і одягу з того селянина на себе одяг, і тікав, забувши себе».

Польські пани так швидко тікали, що шлях до Львова близько трьохсот кілометрів пробігли за три доби.

Ярема Вишневецький теж тікає за всіма на простому возі.

Шляхтич Твардовський, який чудом лишився в живих, записав до свого щоденника:

«Бодай би ніхто ніколи про Пилявці не чув, краще б у них жили гірканські леви й тигри! Бо тут загинули найродовитіші мужі польські, слава яких поширювалася навіть за Геркулесові стовпи¹.

Тікаємо всі. Коли грізний Юпітер² посилає бурю, спочатку беруться порохом попелища спалених полів, потім, збуджені вихором, зашумлять ліси і гаї і розійдуться сполохані отари, а чередники поховаються в свою яму.

Такі пани-проводирі, такі ж швидкі, як і хоробрі. Перші повернулись додому, хоч у багатьох з них дорога була дуже далека! Розгромлене військо в безладді тікало. Ледве, загнав-

¹ Геркулесові стовпи — так звалися в стародавніх легендах дві гори біля Гібралтарської протоки, на європейському і африканському берегах.

² Юпітер — у древніх римлян — верховний бог неба, громовержець.

ши коней, коло самої Вісли спинилось, щоб стерти піт і стримати стукаюче, як тяжкий молот, серце».

Вранці виїхали козаки на герць¹, але герцювати було ні з ким — табір польського війська був порожнім.

Величезні багатства дістались козакам — 120 тисяч возів з кіньми, 80 гармат, на 10 мільйонів різних дорогих речей, зброї, соболених шуб, персидських хусток, сувоїв матерії, закусок, вина. Співають переможці бадьюру пісню про червону калину — вільну Україну:

Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздоллі,
Пожирилися славні козаченьки, гей, гей, у неволі.
Гей ви, хлопці, ви добрі молодці, гей, гей, не журіться.
Посідайте коні воронії, гей, гей, садовіться,
Та поїдем у чистеє поле, гей, гей, у Варшаву,
Та наберем червоної китайки, гей, гей, на славу!
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, не злиняла,
Та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла,
А щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змарніла!
Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилася.
Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину, гей, гей, та піднімемо.
А ми ж свою славу Україну, гей, гей, та розвеселимо.

А МИ Ж СВОЮ СЛАВНУ УКРАЇНУ, ГЕЙ, ГЕЙ, ТА РОЗВЕСЕЛИМО

Богдан з військом підступає до старовинного українського міста Львова. Спочатку польська шляхта має намір захищатися у Львові. Але, почувши про наближення Хмельницького, Вишневецький і Остророг таємно тікають. Починається облога. Львівські українські міщани допомагають козакам. За їхніми вказівками козаки відводять од міста воду і все щільніше замикають кільце облоги.

На крутій горі коло Львова стоїть «Високий замок», який служить основною фортецею і захистом Львова.

Богдан Хмельницький доручає взяти замок своєму другові і «першому полковникові» Максиму Кривоносу.

Кривоніс недужає після тяжкого поранення в боях під Костянтиновом. Але що всі рани і хвороби завзятому козакові! Він веде військо на штурм і здобуває фортецю.

Львів здається, сплачує контрибуцію грошима, крамом. Львівський гарнізон Богдан відпускає, взявши з нього слово

¹ Герць — тут: поєдинок воїнів з ворожих таборів перед битвою.

честі не брати участі у війні. У Львові Богдан залишає охоронну грамоту.

Здобуття міста Львова відкриває шлях на Варшаву.

— Веди на панів! Кінчай панів! Веди на Варшаву! — кричать і вимагають козаки.

Але Богдан не йде далі. Настала осінь. Він бачить, що продовольства мало, його армія одягнена кецьсько, настає бездоріжжя. Значить, важко буде підвезти потрібне. Почалася епідемія чуми, яка косить людей. Вмирає його вірний друг Максим Кривоніс. Треба тимчасово припинити воєнні дії.

Богдан ще думає, що можна налагодити справу з королем, якщо король буде прихильним до козаків. Король Владислав помер. У Варшаві саме обирають королем Яна Казимира, брата Владислава. Богдан Хмельницький і новий король обмінюються листами. Король просить Хмельницького одступити від Замостя, яке військо Хмельницького тримає в облозі.

Хмельницький надсилає йому і свої вимоги. Богдан уже просто й сміливо пише шляхтичам, щоб вони нічого не замислювали злого проти релігії і не мучили «убогих людей». Він чуває, що несе відповідальність не лише за козацтво, а й за весь народ український.

Богдан Хмельницький погоджується з пропозицією короля — чекати його комісарів для переговорів — і повертається на Україну.

Дзвонять в усі дзвони у Києві, усі люди виходять на майдан коло старої Софії. Січневе сонце діамантами проміниться на білому снігу. Сам єрусалимський патріарх Паїсій, який був тут проїздом, з усім духівництвом виходить назустріч народному герою, оборонцю православної віри. Завязті свавільні бурсаки на цей раз стоять струнко в лавах і співають латинську кантату¹, складену на честь Богдана. Під дзвони церков, гуркіт гармат Богдан Хмельницький зі своєю старшиною в'їздить у столичне місто України і входить у Софійський собор. Матері високо піднімають дітей, щоб вони побачили свого рятівника.

Це справжній народний герой. Богдан клянеться.

— Віднині я буду битися за нашу православну віру і весь народ руський визволу з шляхетської неволі, — каже він.

Але він знає: зараз, як ніколи, потрібна підтримка російського народу. Київський митрополит вороже ставиться до Богдана, бо тяжить до Польщі, та Богдан сподівається на підтримку патріарха Паїсія.

¹ Кантата — рід ліричного, урочистого вірша.

Паїсій у Москві доповідає: «Нині вони, гетьман і все військо запорозьке, веліли йому, патріархові, бити чолом царській величності, щоб він прийняв їх під свою високу руку».

ПОСЛИ

Слава про могутність козаків лунає скрізь. До Хмельницького в Чигирині починають з'являтися послы — з Молдавії, Валахії, Туреччини, від семиградського¹ князя. Усі пропонують свою дружбу і саме проти Польщі. Приїздить і посол від Москви, і його особливо тепло зустрічає Хмельницький. Московський посол передає царський привіт і подарунки — дорогі хутра — від Олексія Михайловича.

Нарешті з'являються комісари від нового польського короля. На чолі їх Адам Кисіль. Він був сам родом українець, але цілком відданий Польщі, хоча і казав завжди, що походить від «руських ребер».

Козаки додавали:

— У Кисіля українські ребра поросли польським м'ясом.

Польські послы привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву, обсыпану дорогоцінним камінням, і червоний прапор з білим орлом. Коли Кисіль урочисто вручив булаву Хмельницькому перед усією радою на майдані, тут виявилася ненависть народу до польської шляхти.

— Навіщо пани принесли нам ці цяцьки? Ми скинули шляхетське ярмо, а ви хочете знову одягти! — закричали на майдані.

Обід, на який запросив Хмельницький польських послів, проходив напружено. Богдан ледве стримував своїх полковників, щоб вони не порушили обов'язків гостинності і не полаялися з поляками, але сам не стримався і одверто почав говорити усе, що накипіло за довгі роки.

Адам Кисіль умовляв Хмельницького, аби «хлопи орали, а козаки воювали», цебто щоб Хмельницький відокремив селян од козаків. Але гетьман на це відповів:

— Шкода говорити... Я буду воювати за нашу православну віру. Допоможе мені в тому вся чернь по Люблін та Краків: вона мене не відступить, і я її не відступлю, бо то права рука наша, аби ви, знісши² хлопів, не вдарили на козаків.

— За границю на війну не підю, — казав він збентеженим послам, — шаблі на турків і татар не підйму, досить маю тепер на Україні, на Поділлі, на Волині, досить маю достат-

¹ Семиграддя — колишнє князівство на території теперішньої Румунії.

² Зносити — тут знищити.

ку в землі по Львів, Холм і Галич. Ставши над Віслою, скажу дальшим панам: «Сидіть, пани. Мовчіть, пани!»

Перелякані польські послы не знали, що їй казати.

Умови, які він їм запропонував, вони не могли самі підписати. Богдан вимагав знищення унії¹, закриття уніатських та католицьких церков, поновлення усіх козацьких вольностей. Підкорятися козаки мусять безпосередньо своєму гетьману, а гетьман королю, обминаючи польську адміністрацію. Богдан вимагав ще не допускати до головного командування військом Ярему Вишневецького.

Послы спитали:

— А скільки ж буде реєстрових козаків, які користуватимуться привілеями та вольностями?

Хмельницький відповів:

— Навіщо указувати число? Буде їх стільки, скільки я захочу.

На прощання Хмельницький каже їм:

— Краще скласти голову, аніж повернутися в неволю. Знаю, що фортуна слизька, але справедливість завжди перемагає. Шляхту і панів ненавидимо до смерті і друзями ніколи не будемо.

Для обох сторін було ясно, що війна не закінчилася, а тільки розпочинається.

ЗБОРОВСЬКА УГОДА

І справді, весною 1649 року король оголошує «посполите рушення» — загальну мобілізацію шляхти. Польський уряд найняв кілька тисяч німецьких, швейцарських та інших солдатів.

Довідавшись про готування нового нападу панської Польщі, Хмельницький звернувся до народу з закликом стати на захист батьківщини. Знову шикуються козацькі лави, прибувають озброєні групи селян і городян з усієї України, зі сходу; на заклик гетьмана з'являються вірні друзі — донські козаки. І знову веде величезну армію Богдан Хмельницький.

Польське військо вторглося на Україну. Одна армія, під командуванням Яреми Вишневецького, зупинилася в його володіннях — місті Збаражі. Його дуже добре укріплюють,

¹ Унія — дослівно об'єднання. Тут йде мова про Брестську унію (1596 р.), де частина вищого православного духовенства України й Білорусії підписала угоду про об'єднання з католицькою церквою.

але козаки починають облогу. Цього разу поляки уперто відбивають атаку, та козаки насипають височезний вал навколо польського стану, підтягають височенні штурмові вежі «гуляй-городині», риють підкопи, і полякам вже непереливки. У місті починається голод, їдять коней, кішок, собак, проте не здаються.

Ще з більшою силою нападають козаки на місто, але й цього разу поляки відбивають атаку. В таборі обложених трохи підноситься настрій, коли одному з поляків щастить продертися крізь стан козаків і повідомити короля. Король збирає своє військо та найманих німців і виступає. Богдан дізнається, що король зупинився в місті Зборові, і зі своєю кіннотою й татарами несподівано нападає на них. Перші бої під Зборовом показують королю всю могутність і силу війська Хмельницького.

Король пробує переманити на свій бік кримського хана і передає йому листа, щоб укласти з ним угоду, обіцяючи за це велику данину золотом. Татари почали обмірковувати лист короля. Одночасно король послав листа і Хмельницькому, щоб той заключив мир. Богдан розуміє, що його ненадійні союзники можуть в будь-яку хвилину зрадити йому, і поспішає завдати рішучого удару. Другого дня козаки з таким натиском штурмують поляків, що проривають навіть кільце особистої сторожі короля. Пани з жахом бачать, що козаки зараз схоплять короля.

Але Богдан Хмельницький припиняє бій, бо довідується, що хан надіслав уже відповідь королю із згодою на переговори і цим примушує Богдана теж згодитися на переговори з королем.

Війна і цього разу закінчується знову перемогою козаків, і король вважає за краще «повернутися додому з цілими вухами», як пишуть літописці.

У серпні 1649 року підписано з поляками Зборовську угоду. За нею поновлюються давні козацькі вольності: король віддає козакам три воєводства — Київське, Чернігівське і Брацлавське, де єзуїтам забороняється навіть проживати, унію ліквідують, реєстр козаків встановлюється в 40 тисяч. Гетьман Хмельницький підкоряється безпосередньо королю.

На Україні настав тимчасовий, дуже короткий мир та спокій. За цей короткий перепочинок між жорстокими війнами Богдан встиг багато зробити на Україні. Незалежний від польських панів, Хмельницький поділяє Україну на 16 полків, кожен полк на сотні і курені. Управляє усім гетьман, при ньому військова канцелярія — обозний начальник арти-

лерії та табірних будівель, генеральний писар, генеральний осавул (ад'ютант гетьмана) і хорунжий — головний прапорносець. На чолі полка — полковник, сотні — сотник, куреня — отаман. Це все козацька старшина, яку обирають козаки, а гетьман затверджує.

Україна нібито зітхнула. Виникають нові міста, розвиваються різні ремесла. Київська колегія набуває прав нової школи.

У Січі був трохи відмінний порядок. Там на чолі козаків стояв, як і раніше, кошовий, з яким завжди рахувався Богдан.

Але чи задоволений Хмельницький? Чи задоволений весь український народ Зборовським договором? Ні!

Найбільше задоволені козацька старшина, українська шляхта, а ті маси народу — голоти, що не потрапили в число 40 000 реєстрових козаків і, значить, не користувалися ніякими козацькими правами та вольностями, мусили знову іти «під панів», відробляти панщину. Їхні настрої підтримують славні герої Нечай, Богун.

І Богдан розуміє, що це лише перепочинок. Боротьба ще триває. Він знову починає переговори з Москвою, бо і весь народ український тягнеться до єднання з російським народом.

БЕРЕСТЕЧКО

Важко і нещасливо починалася на цей раз війна. Майже в перші дні гине улюблений народний герой полковник Данило Нечай. Богдан Хмельницький вирушає з козаками і татарами на польських панів. Під Берестечком, у час жорстокої січі, коли ще невідомо, на чийм боці перевага, хан Іслам-Гірей несподівано повертає свого коня і тікає, за ним кидають поле бою всі татари. Богдан, не розуміючи, в чім справа, хоче його зупинити і поспішає за ним на своєму коні, в супроводі свого генерального писаря Виговського.

Минає вечір, минає ранок другого дня і знову вечір, а гетьмана нема. Полковник Богун висилає козаків шукати гетьмана, і тоді дізнаються про страшну зраду татар. Можливо, що хана підкупили поляки, і він покинув поле бою, щоб полякам було легше справитися з козаками, але, крім того, татари перелякалися польської артилерії. Гетьмана захопив хан і повіз з собою десь у степи. У козацькому таборі жвилювання, безладдя.

Богун з булавою гетьмана їздить по табору і заспокоює військо.

А поляки вирішили обложити козацький табір. Навколо болотá, через які не можна відступити. Півмісяцем оточують поляки табір.

У табір летять польські ядра і кулі. Козаки енергійно відповідають. Уночі, під командою Богуна, козаки роблять вилазку, завдають великої шкоди в польському стані і перетягають до себе кілька гармат.

Темної ночі козаки вигадують спосіб перебратися через болото. Вони розкладають свої списи по болоту, по п'ять разом, на шість вершків один від одного, кінці списів стискають і утворюють одну суцільну низку. Потім вони починають перекочуватися на списках, перевертаючися з боку на бік. Останні волочать за собою всі списи.

Але поляки пильно стежать за всім, що робиться, і повторити цей спосіб другої ночі вже не можна.

Обстріл козацького табору продовжується ще з більшою силою. Козаки бачать, що порятунку нема. Вони виряджають посланців прохати миру на старих зборовських умовах, пагадують королю, як пощадив його і врятував під Зборовом Хмельницький.

Та панн вимагають перш за все видати Хмельницького і всю старшину, видати всі гармати, розпустити по домівках селян і чекати далі рішення сейму. Козацька рада не згоджується. Боротьба триває.

Богун робить ще одну успішну вилазку. Щоб вивести потихеньку козаків, він вирішує загатити болото, наказує кидати туди шатра, кожухи, мішки, все, що тільки можна, і починає переводити військо через таку греблю. Та тільки він встигає переправити артилерію та частину козаків, як прокидаються селяни і, не розуміючи, в чому справа, вирішують, що старшина лишає їх на поталу полякам. Страшна паніка, люди падають в болото, гребля не витримує, поляки вриваються у беззахисний табір. У поляків тоді були руки «по лікті в крові».

Козаки виявили зразки незрівнянної ні з чим мужності.

«Триста молодців не зганьбили тоді козацької слави,— писали очевидці.— Вони засіли на невеличкому острівці, на річці Стирі, і оборонялися цілий день. Скільки не підходили до них шляхтичі, козаки вправно палили по них і влучно зачіпали косами. Після невдалих спроб перемогти козаків начальники довго не могли знайти охочих іти на них. Гетьман Потоцький послав депутата до цих завзятих, для яких не існував страх смерті».

— Пан Краковський,— сказав депутат,— дивується з вашої хоробрості і, шкодуючи мужніх бійців, дарує вам життя, якщо ви здаетесь.

— Скажіть панові Краковському,— відповідали козаки,— щоб він так не думав про козаків. Ні, пани, не проведете нас обіцянками: нам життя не дороге, а милостями ворогів ми гребуємо.

Вони показали багато срібла і золота, що винесли з собою з табору.

— Дивіться,— продовжували вони,— як мало для нас важить добро земне.— Дорогоцінності полетіли в воду на очах здивованих поляків.— Знайте,— додали козаки,— що воля для козака дорожче над усе.

Потоцький послав на них дві хоругви. Сам король вийшов подивитися на це рідкісне видовище.

Козаки обняли один одного, прочитали молитви, кинулися на поляків. І кожен з них, умираючи, казав підбадьорююче слово товаришеві.

Ціла сотня поляків загинула раніше, ніж перебили козаків. Залишився один з хоробрих, він стрибнув на човен і почав відмахуватися косою.

Чотирнадцять куль випустили в нього, а він був ще живий і тримався.

Король наказав сказати козакові, що він дивується з його хоробрості і дарує йому життя.

— Я гребую життям,— відповів воїц,— хочу вмерти, як справжній козак.

Боялися навіть розповісти гетьманові всю правду про Берестечко, коли той, нарешті, повернувся від хана. Кажуть, за великий викуп випустив його невірний союзник, але в очі так само клявся в дружбі, як і раніше.

Як сказати батькові,— так звали всі Богдана,— що загинув табір, загинули любими хлопці-козаки? А в таборі під Берестечком загинули ще й козацькі славні корогви і гармати.

Схопився за посивілу голову, зажурився гетьман.

І журиться весь народ на Україні, пограбованій, сплюндрованій і залитій кров'ю. Та знову лунають по всіх усюдах впевнені слова гетьманських універсалів з закликком до боротьби.

Війна триває. Знову збирається військо, починаються бої. Хоча під Білою Церквою козаки змушені прийняти умови, не вигідні для України, куди гірші, ніж зборовські, Богдан не припиняє збирати нові сили. Це — тимчасове перемир'я, і під Батогом козаки добре мстяться шляхті за Берестечко.

Багато важких втрат довелося зазнати Богданові за цей час, та найбільшою, найгіркішою була смерть улюбленого старшого сина, безстрашного козака Тимоша. Сталася вона під Сучавою, куди Тиміш ходив з козаками допомагати своєму тестеві — молдавському господареві виганяти інтервентів з країни.

Точиться люта війна з польською шляхтою вже багато років, і думає думу гетьман Богдан Хмельницький. Дума його стара, про це думав він давно. Не випрямитись самій Україні без чиеїсь міцної допомоги. Про поляків і мови бути не може.

Багато віків триває ворожнеча, точиться боротьба між польськими панамі та українським народом. Татарський хан не раз зраджував. Турки пропонують свою дружбу, та їм не йме віри Богдан.

Він мріє про вічну дружбу з Московію. Не раз донські козаки разом з запорожцями на татар ходили, не раз під час голоду та інших бід допомагали братні народи один одному.

Він знову починає переговори з Московію. Цар Олексій Михайлович скликає Земський собор у 1653 році. 1 жовтня 1653 року Земський собор приймає ухвалу про свою згоду, на возз'єднання України з Росією.

НАВІКИ В ЄДИНІЙ СІМ'І

З Москви на Україну їде велике посольство. На чолі його боярин Батурлін.

Скрізь по дорозі, в українських селах і містах, люди виходять зустрічати їх. За п'ять верстов від Переяслава виїдять їх зустрічати козацькі загони із знаменами, трубами та литаврами.

У січні 1654 року приїздить посольство в українське місто Переяслав. Шанобливо стрічає російських представників населення міста.

На 8 січня призначено раду. Це не звичайна рада, а «явна всьому народові».

Уся старшина, найстарші козаки прибувають сюди на заклик Хмельницького. Українська шляхта, козацтво, міщани, купецтво, селяни з усієї визволеної України збираються в Переяслав.

Морозний ясний ранок. Білий сніг аж сліпить очі.

Вранці довбиші б'ють в казани, і об 11 годині гетьман у святковому одязі, з булавою в руках виходить на поміст по-

серед величезного майдану. З ним — генеральний писар, полковники та інша старшина.

Генеральний осавул подає народу знак, і серед німої тиші лунає голос гетьмана:

— Панове полковники, осавули, сотники, і все військо запорозьке, і всі православні християни,— звертається він до народу і нагадує про те, що звільнені вони з-під ворожого довголітнього ярма, але вже кілька років точиться кровопролитна війна. Він каже, що треба вибрати, з ким бути в дружбі, щоб закінчилися ці страшні війни.

— Тому,— лунав голос Богдана Хмельницького,— й зібрали раду, щоб вибрати, до якого царя хоче народ. Перший — цар турецький, другий — хан кримський, третій — король польський, четвертий — цар Олексій Михайлович, самодержець Росії.

Турецький цар — бусурман. Усім нам відомо, яку біду терплять брати наші, православні християни, греки. Кримський хан теж бусурман, ми по нужді звели з ним дружбу, але прийняли від нього нестерпні муки. Про те, яке нещадне пролиття крові християнської, який полон був нам у польських панів, не треба вам і казати. А православний цар одної з нами віри. Він надіслав до нас бояр. Ми не знайдемо кращого друга і заступника, ніж російський народ.

У відповідь лунає голос усього народу:

— Волимо з російським народом! Щоб навіки єдині були!

* * *

Ця народна рада в Переяславі — велика історична подія. Це бажання, щоб українці і росіяни єдині були,— вигук серця українського народу, здійснюється і зараз.

Понад триста років минуло з того часу. Разом з російським народом українці боролися за свою волю, скинули згодом владу царя і поміщиків і разом, дружно збудували наш прекрасний Радянський Союз. Українці і росіяни — вірні брати, єдині навіки.

Тому й шануємо ми гетьмана Богдана Хмельницького не лише як хороброго полководця, не лише як народного героя, що очолив визвольний рух українського народу проти панської Польщі, а й як мудрого проводиря, що з'єднав наші шляхи з шляхом народу російського.

І пам'ять його жива до цього часу. Ордени імені Богдана Хмельницького прикрашають груди героїв Великої Вітчизняної війни — і українців, і росіян, і білорусів, і узбеків... Місто

Переяслав названо на честь його — Переяслав-Хмельницький.

До останніх років свого життя Богдан Хмельницький мріяв про визволення Західної України, Буковини, Закарпаття.

Небагато років прожив після знаменної події — возз'єднання України з Росією — славний гетьман Богдан Хмельницький.

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім морі бушували,
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

Та слава його не вмере, не поляже — житиме віки, як навічно живе наша дружба і любов з нашим старшим братом — російським народом.

1953

БЕЗСМЕРТНІ ІМЕНА

УЛЮБЛЕНИЙ КАЗКАР

Напевне, кожен з вас, дівчаток і хлопців, читав «Гидке каченя», «Дикі лебеді», «Русалочку» і ще багато інших чудових казок, які написав славетний датський письменник Ганс Крістіан Андерсен; і я не помилюсь, коли скажу, що ви дуже любите ці казки, як і мільйони різних дітей в різних країнах, бо вони перекладені багатьма мовами світу — російською, французькою, англійською, німецькою, італійською, українською. Та хіба перелічиш всі мови, якими ви йшли і весь час виходять ці казки, і стали подарунком і радістю кожному, хто хоч раз почув або прочитав їх.

І я, коли була малою, слухала їх, потім читала сама і тепер люблю перечитувати їх і по секрету скажу, що з великою любов'ю їх перекладала для вас!

Мені хотілося дізнатися про життя чудесного казкаря, а він сам написав про себе в творі «Казка мого життя», багато про нього я дізналася і зі спогадів його сучасників.

Справді, в його житті було багато незвичайного, як у казці, і я розповім вам про нього, щоб ви ще дужче його полюбили і знову прочитали його казки.

Славетний казкар Ганс Крістіан Андерсен народився 1805 року в Данії, у маленькому місті Оденсе, на острові Фюн..

Бідна малесенька комірка, заставлена верстатами та різним інструментом шевця-батька. Під віконцем горища, на ринві, ящик із землею, — там ростуть цибуля та петрушка, — оце й увесь город матері. Біля хатинки один кущик агрусу — садок для хлопчика Ганса, що дивиться то гостроспостережливими, жвавими, то задумливими, мрійними очима на навколишній світ.

Батько й мати ціліснітький день працюють, не розгинаючи спини, все життя змагаються зі злиднями, і сусіди частенько жаліють і молодих батьків, які ледь зводять кінці з кінцями, і маленького худорлявого хлопчика. А хлопчикові здається, що він живе дуже добре, що у нього найщасливіше дитинство. Їхня тісна комірка здається йому багатою і розкішною, адже на всіх стінах висять чудесні картинки, а над

верстатом — навіть полицка з книжками. Хіба таке має кожен! На дверях намальований чудовий краєвид, і хлопчик годинами дивиться на нього і ніби гуляє там між тілистими деревами, плаває в спокійному озері... Для нього всі ці малюнки, ці розписані двері здаються найцікавішою картинною галереєю.

Батьки дуже любили свого хлопчика-одинака. Весь вільний час тато віддавав синові, гуляв з ним, робив йому різні іграшки. Були у Ганса і рухливі млинки, і мальовничі панорами, і ляльки, що кивали головами. А вечорами батько читав дружині й синові цікаві книжки — байки Лафонтена, комедії Гольберга, а найчастіше товсту і дуже цікаву збірку «Тисяча і одна ніч». Найбільше в житті любив маленький Ганс слухати ці читання батька і потім, засинаючи при тьмяному світлі домашнього гасничка, мріяти і вигадувати самому фантастичні історії. Любив хлопчик і спостерігати веселі гулянки місцевих ремісників та матросів.

У старовинному місті Оденсе збереглося багато давніх звичаїв, які вже вивелися і в столиці Данії Копенгагені, і в інших великих містах. По-особливному відзначали ремісники та городяни Оденсе різні урочисті цехові події. Вони, приміром, гучно влаштовували своєрідне свято в день переміщення вівсок. Усі цехові майстри, підмайстри, учні йшли великою галасливою процесією з прапорами і списками вулицями міста, а на списках жовтіли лимони, тріпотіли різнобарвні стьожки. Попереду всіх біг, розсипаючи різні жарти і викрутаси, дзенькаючи бубонцями, клоун-арлекін, а за ним поспішали інші витівники. Цікавими були розваги матросів. Вони гуляли в свята вулицями Оденсе з музикою і прапорами. Моряцька гулянка завжди закінчувалась боротьбою двох молодих урвиголів на дошці, перекинутій з одного човна на інший. Переможцем був той, хто втримувався на дошці, а переможений під регіт глядачів намагався виринути з води.

Захоплювався маленький Ганс і дивними візерунками місцевих різьбярів. У містечку було багато умілих різьбярів по дереву, і старовинні будинки стояли прикрашені їхньою вигадливою різьбою. На одному з таких будинків висів щит з вирізаною рамкою з тюльпанів та троянд, а в рамці красувався вишукано викарбуваний рік побудови та цілий вірш. Про цей будинок написав майбутній казкар в одній із своїх казок.

Дід маленького Ганса був теж різьбярем по дереву. На старість він захворів і вже не міг працювати, але завжди вирізав з дерева різні химерні фігурки: людей із звірячими головами, тварин з крилами, дивовижних птахів. Ці фігурки

він складав у корзину, ходив по околицях і дарував їх сільським дітям та жінкам. Багато таких подарунків мав і Ганс.

Важко доводилось бабусі з своїм хворим чоловіком, і вона мусила сама працювати. Старенька доглядала садок при міській лікарні і часто приносила звідти своєму єдиному улюбленому внукові букетики запашних квітів. Хлопчик обережно ставив їх у глечик з водою і годинами спостерігав, як вони красувались над скринєю, на якій він спав. Ліжка для нього не було де поставити в тісній комірці.

Хлопчик завжди почував себе щасливим і завжди був чимось зайнятий. То він уважно розглядав листя на своєму кущуку агрусу, як воно розпускалося з маленьких бруньок, виростало, а на осінь жовкло, сохло і опадало, то його увагу привертала якась комахка, квітка або камінець. Усе для нього було живим, мало власну цікаву історію. Він помічав те, повз що інші проходили байдуже. Годинами він міг сидіти тихо з своїми іграшками, шити вбрання лялькам і грати у театральні вистави.

Якось батьки повели Ганса в театр, і відтоді театр став його мрією. На часте відвідування театру в батьків, звичайно, не було грошей. Двічі-тричі на рік, правда, траплялись такі щасливі випадки. Та хлопчик заприятелював з рознощиком афіш, і за те, що допомагав йому, той дарував Гансові щодня одну афішу. Ганс читав назви п'єс, список дійових осіб і вигадував сам цілі комедії, змішуючи все те, що чув від батька, що бачив у театрі. У цих вигаданих п'єсах грали його ляльки.

Він ріс мрійним, ласкавим хлопчиком. Йому здавалося — всі його люблять. Та поки що так і було. Ганс часто бігав до стареньких бабусь, які доживали свій вік у притулку для бідних — «богадільні», і вони розповідали йому безліч народних казок та різних історій, а потім він і сам починав їм розповідати те самісіньке, тільки додаючи багато свого. Старі хитали головами і дивувались — що то за розумний хлопець росте!

У школі, куди його віддали згодом батьки, Ганс був наймолодшим. На перервах учитель гуляв із ним за руку, щоб того не збили з ніг старші учні. Його дивував цей незвичайний хлопчик. Якимось учителем покарав старшого хлопця, який не вивчив уроку. Раптом маленький Андерсен почав гірко плакати і просити пробачити покараному. Він був зовсім невтішний і не заспокоювався, поки учитель не змилювався над винним.

Та от Ганса спіткало перше велике лихо. Батько його все життя журився, що не міг вчитися, не мав освіти, ніде не

бував, нічого не бачив. І він вирішив стати солдатом. То була пора наполеонівських війн. Данія була в союзі з Францією, і Наполеон був улюбленим героєм батька. В армії йому довелося бути недовго. Незабаром уклали мир, і Андерсен повернувся додому. Незвичні важкі походи підірвали його здоров'я, і невдовзі він помер.

Життя стало важким. Вони ледь перебивались з хліба на квас. Мати щодня ходила на поденну роботу, а хлопець лишався напризволяще. Але він весь час був зайнятий своїм ляльковим театром, перечитував усі трагедії Шекспіра та чимало інших класичних творів.

Сусіди звертали увагу матері, що хлопець тиняється без діла, тоді як його однолітки, хлопці 12—13 років, уже працюють на фабриці. Мати вирішила віддати на фабрику і Ганса. Спочатку все йшло гаразд. Хлопець не перетомлювався на роботі. У нього був гарний голос, і частенько замість роботи він співав, декламував цілі сцени з комедій Гольберга і трагедій Шекспіра своїм товаришам по роботі. Всі підмайстри і робітниці були дуже задоволені й охоче виконували за нього його частку роботи. Та от один з підмайстрів почав жартувати, що Ганс не хлопець, а дівчина. І співає таким високим, ніжним голосом, і соромливий та тихий, як дівчинка. Жарти перейшли в глузування, і дома хлопець, плачучи, заявив матері, що він більше нізащо не піде на фабрику.

Незабаром мати вдруге вийшла заміж, знову за шевця, ще зовсім молодого. Вітчим був спокійний, тихий, але він зовсім не втручався у виховання хлопчика і просто не звертав на пасербка ніякісної уваги. Сидить собі хлопець, годинами шиє лялькам вбрання, щось бурмоче до них, — ну й добре, що нічим не заважає. А мати навіть казала: це згодиться, він обов'язково буде кравцем. Ні, син не хотів бути кравцем.

— Я хочу грати в комедіях, бути актором, — сказав він матері і на її розпач тільки й твердив про це.

Багато освічених родин в Оденсе зацікавились хлопцем, який так любив читати, знав слово в слово безліч уривків з різних драматичних творів і до того ж мав прекрасний голос. Його часто запрошували в гості, і він розважав товариство своєю декламацією та співами. Але мало хто турбувався про його долю, про його майбутнє, мало хто думав, що здібному хлопцеві треба всерйоз вчитися, що йому треба допомогти вийти на шлях.

Проте знайшлися і такі люди. Один старий морський полковник пообіцяв взяти його до палацу в Оденсе, де перебував тоді датський принц.

— Якщо принц питає вас, чого вам найдужче хотілося б, скажіть, що ваше найпалкіше бажання — вчитися у гімназії.

Полковник виконав свою обіцянку, і справді, на запитання принца Андерсен відповів йому так, як порадив добрий друг. Але принц сказав, що гарно співати та декламувати — це ще не є ознакою генія, треба пам'ятати, який важкий і довгий шлях навчання, і краще йти вчитись якомусь ремеслу. Так хлопчик повернувся ні з чим, хоча для вступу до гімназії дітям багатіїв зовсім не треба було мати ніяких ознак не тільки геніальності, а навіть і будь-яких особливих здібностей.

Хлопець знову почав ходити в школу для бідних, де вчили сяк-так, аби діти вміли читати та трохи рахувати. А роки минали, треба було серйозно думати про долю Ганса, і мати настоювала, щоб син пішов учитися на кравця. Та хлопець із сльозами на очах благав відпустити його в Копенгаген. Він плекав мрію про театр, про мистецтво і вірив, що в столиці досягне свого.

Нічого не можна було вдіяти з цим палким бажанням. І от мати збрала в маленький вузлик жалюгідні манатки сина, зав'язала у хустину 10 далерів — гроші, складені за багато років, а 3 далери дала поштареві, який обіцяв провезти хлопчика «сліпим» пасажиром, тобто без квитка — «зайцем».

Настав день від'їзду. На світанку мати провела Ганса за міську браму. Там уже чекала їх стара, зовсім посивіла бабуся. Обидві жінки з сльозами обняли хлопця, поштар засурмив у ріжок, і диліжанс рушив. Перед хлопцем був далекий невідомий шлях... Він опинився у великому місті Копенгагені.

Безпосередній, щирий і довірливий, не розуміючи ніяких умовностей у взаєминах з людьми, він звертається до багатьох, розповідає про своє життя, про свої мрії і надії. Поети, актори, незнайомі жінки, випадкові сусіди на гальорці в театрі слухають незвичайного хлопця. Хто дивиться на нього, як на дивака, хто зворушений і щиро хоче допомогти хоча б порадою...

Десять далерів, зав'язані матір'ю у хустинку, швидко прожиті, але хлопця підтримує впевненість, що врешті він досягне свого. Скільки разів, повертаючись в комірку, найняту за грош, він втішає себе думкою: «Треба багато страждати, зате потім з тебе щось вийде».

Все-таки було видно: хлопець має якісь здібності, він, без-

перечно, талановитий. Але в чому саме? Це ще важко було відгадати.

Один актор, вражений голосом і почуттям хлопця, зібрав серед своїх колег — письменників, композиторів — трохи грошей на життя Андерсена і став давати йому уроки співів. Життя немов усміхнулось і сповнило серце надіями. Та ненадовго. У хлопців у такому віці часто ламається голос і тимчасово зникає зовсім. Так трапилось і з Андерсеном. Знову почалось напівголодне існування, різні спроби знайти роботу. В обідню пору він ішов з дому, і хазяйка думала, що хлопець обідає у когось із знайомих, а Ганс сидів у міському Королівському саду і їв копійчану булку. Тільки віра в майбутнє не давала занепасти духом. «Ну, нічого, незабаром усе буде гаразд», — думав він, хоча особливих підстав для таких висновків нібито й не було. Та кожне привітне слово, навіть просто сонячний день окрилювали його. Андерсен пише, як раз «весною вийшов погуляти у Фредеріксберзький сад. Дерева були вкриті свіжою зеленню, що тільки-но визирнула, сонце просвічувалось крізь листя, трава була така запашна, і пташки так чудово співали, і вся моя душа сповнилась захоплення. Я обняв стовбур найближчого дерева і став вкривати його поцілунками. «Та він з глузду з'їхав, чи що?» — вигукнув, проходячи повз мене, сторож.

Я злякався, втік звідти і тихо, стачечно побрів додому».

Кожна людська усмішка була для нього як сонячний промінь, та тільки він не розбирався в усіх усмішках! «На мене дивились як на яесь курйозне явище, розважались мною, а я бачив у кожній усмішці схвалення. Один з моїх друзів пізнішого часу розповідав мені, що він побачив мене в ту пору в домі одного комерсанта, куди мене покликали і для забави попросили продекламувати один з власних віршів. Я не кваплячись виконав бажання присутніх, але продекламував з таким почуттям, з такою непідробною щирістю, що дивування перейшло в співчуття».

Хлопець почував себе цілком залежним від ставлення до нього «добрих людей». А всі, хто допомагав йому — чи то багато, чи то мало, або й зовсім нічого, — усі повчали його, кожен хотів, щоб Андерсен слухав тільки його порад і йшов тільки тим шляхом, який той вказує. На його перші спроби писати здебільшого дивились глузуливо і радили не витрачати на це час.

Але, на щастя, серед багатьох нових знайомих були і щирі, розумні люди, які бачили, що Андерсенові перш за все треба вчитися, що він, з його здібностями, мусить мати вищу,

університетську освіту, а не лише випадкові елементарні знання. І от 16-річного Ганса влаштували в гімназію в невеличкому місті Слагельсе.

Директор театру в Копенгагені Коллін виклопотав для нього стипендію і сам стежив за навчанням Андерсена. З того часу Коллін і вся його сім'я стали найближчими людьми для Андерсена, хоча самі вони, статечні, розсудливі та спокійні, часто і не розуміли поетичної, вразливої натури юнака.

Майбутньому письменникові було вже 16 років, коли він вступив до гімназії. Скільки приниження, скільки гіркоти довелося йому там зазнати! Хай він сам розкаже про це:

«У гімназії мене посадили з маленькими хлопчиками у другий клас. Адже я по суті аж нічогосінько не знав. Я був схожий тепер на вільну пташку, посаджену в клітку. Бажання до навчання у мене було велике, але давалось воно мені важко. Становище моє можна було порівняти з становищем людини, яка не вміє плавати, а її кинули в море. Йшлося про життя і смерть, і я з усіх сил боровся з хвилями, що загрожували потопити мене: одна хвиля називалась математикою, друга — граматиною, третя — географією і т. ін. Я захлинався і боявся, що мені ніколи не пощастить виплисти. То я перебріхував імена, то переплутував назви, то задавав неймовірні питання, які не задасть хоч трохи розвинений школяр. Директор наш, взагалі великий насмішник, звичайно, знайшов у мені підходящу мішень і врешті зовсім залякав мене».

Коли перечитувеш листи Андерсена тих років, стає до нестями шкода бідного юнака. Як він старався! Він сидів дні і ночі над підручниками і не тільки наздогнав, а й випередив решту учнів. Він прекрасно писав шкільні твори, любив літературу, історію, а директор присікувався до кожного слова.

Дивний це був учитель і вихователь. Власне, цьому причепі і невдасі найменше слід було обирати своєю професією виховання молоді. Треба було мати велику віру в життя і невичерпне прагнення до знання, які мав Андерсен, щоб стерпіти весь глум, знущання і насмішки, якими осипав його щодня цей «вихователь». В той же час директор писав Колліну, що Андерсен дуже старасться, робить великі успіхи і, безумовно, заслуговує тих турбот, які має з боку своїх друзів. Коллін одержував ці листи і радів за Андерсена. Але траплялось, що того ж дня приходив лист від Андерсена, повний розпачу, бо директор не тільки ніколи не хвалив

Його, а, навпаки, виставляв на посміховисько перед усім класом.

Андерсен уже давно писав вірші, але приховував це від директора, мов якийсь злочин. Та й друзі, і знайомі — всі радили йому не думати, що він поет, і кинути це заняття. «Будь ласка, не думайте, що ви поет, — писала одна літня жінка, яка досить співчутливо ставилась до нього. — Ну, що б ви сказали, якби я раптом уявила себе майбутньою імператрицею бразильською? Це було б божевіллям, але так само безглуздо і з вашого боку уявляти себе поетом!»

Коли б тоді хтось хоч трохи підтримав його творчі пориви, це б осяяло і зігріло все його життя. Він страждав, як загнаний, забитий птах. Це був найважчий, найгірший час у житті письменника. Нарешті один із учителів зрозумів нестерпне становище бідного юнака, поїхав у Копенгаген і розповів про все Колліну. Андерсен переїхав у Копенгаген і після підготовки у приватних учителів витримав іспит в університет...

Ще довго шлях Андерсена не був легким, і хоч хлопець був набагато і розумніший, і талановитіший за своїх сучасників — датських поетів та письменників, більшість з них дивилась на цього юнака, що вийшов з простого народу, згорда, довго не визнавала його таланту, замовчувала його твори або нещадно критикувала. «Все хороше в мені затоптували в грязюку», — згадував він сам. Навіть дивно, що, пройшовши такий шлях, Андерсен не загубив своєї любові, привітної доброзичливості до людей. Він скрізь жадав знайти хороше, бачив красу там, де її ніхто не помічав, його твори промовляли до серця кожного, їх розуміла кожна проста людина.

Першими його творами були нариси про мандрівки та роман «Імпровізатор». Але справжню славу письменник здобув своїми казками. Коли вийшли його перші казки — «Кресало», «Принцеса на горошині», «Русалочка», про них заговорили скрізь. А коли він написав «Гидке каченя», багато знайомих та й незнайомих зрозуміли, що в цій казці відображено багато чого з його власного життя, і деякі «друзі» цілком легко пізнавали себе в образі курки, kota та інших.

Твори Андерсена, особливо його прекрасні казки, перекладались різними мовами, про нього заговорили і у Франції, і в Англії, і в Німеччині, а в Данії ще довгий час не визнавали уже відомого казкаря і «повчали» його. Проте Андерсен, хоча й часто страждав від такого ставлення, йшов далі своїм шляхом і не згинався. Він наполегливо працював. Багато їздив, любив мандрувати і сам порівнював себе з пере-

літнім птахом. Франція, Німеччина, Англія, і особливо Італія, завжди манили його, та найдужче він все-таки любив свою маленьку Данію.

Кращі європейські письменники того часу, композитори, художники, актори дуже любили Андерсена і раділи зустрічам з славетним казкарем, в якому все життя лишалось щось дитяче. В Італії він зустрівся з видатним датським скульптором Торвальдсеном. Дружба їхня тривала і на батьківщині. У Парижі він часто зустрічався з Генріхом Гейне. На пам'ять про ці теплі, дружні зустрічі Генріх Гейне написав Андерсенові зворушливий, сердечний вірш. Присвятив йому вірш і французький поет Ламартін. У Парижі Андерсен познайомився з письменниками Гюго, батьком і сином Дюма і Бальзаком, бував у товаристві поетів, акторів, художників. Знаменита актриса Рашель написала йому: «Мистецтво — це правда. Сподіваюсь, що афоризм цей не здасться парадоксальним такому видатному письменникові, як Андерсен». Міцна дружба з англійським письменником Діккенсом була найсвітлішими сторінками в житті Андерсена. Датський казкар гостював у Діккенса в Англії, листувався з ним. Був він знайомий і з німецькими казкарями, яких теж знають всі діти, — братами Грімм. Славетні композитори Ліст, Мендельсон грали Андерсенові свої твори, а найкраща співачка того часу Дженні Лінд звала його своїм «любим братом». «Скільки кращих благородних людей мого часу, — писав Андерсен у своїх спогадах, — ласкали мене і відкривали мені свою душу! Моя віра в людей рідко була обманута».

Коли почалась війна між Німеччиною і Данією, Андерсен неймовірно страждав і всім серцем жадав миру між усіма країнами. «Націям — їх права, всьому доброму і корисному — успіх і розвиток! — писав він більше як сто років тому. — Ось що мусить бути гаслом Європи, воно допоможе мені з вірою дивитись у майбутнє. Німці — чесний, люблячий істину народ; вони зрозуміють нарешті справжнє становище, і злоба їхня перетвориться в повагу і дружбу. Дай, боже, щоб цей час надійшов швидше!»

Читаючи ці рядки, можна подумати, що Андерсен живе й зараз, що він іде в когорті славних борців за мир у всьому світі. Для Ганса Крістіана Андерсена, який був завжди великим патріотом своєї батьківщини, не існувало кордонів, коли йшлося про культуру, прогрес. Тому кращі люди світової культури були його справжніми, щирими друзями, адже він був одним з передових людей, вірив у прогрес, в науку.

Одним з найбільших друзів Андерсена був знаменитий фізик Ерстед. Він завжди читав твори Андерсена, так само як і Андерсен знайомився з усіма науковими відкриттями Ерстеда. «Наука осяює весь світ світлом істини! — писав він. — Поет повинен просвітитися світлом науки. Навіть окремі відкриття спроможні окрилити його думки...»

Природа була для Андерсена живою книгою, таємниці якої поступово відкриває людина. Треба тільки пильно придивитися до неї, так само, як і до всіх проявів життя. «Світ навколо нас повний краси, вона проявляється в найменших перелітних образах, яких часто не помічають люди. У краплині води, взятої з калюжі, вирує цілий світ живих істот. Доба — крапля, схоплена з буденного життя, теж містить в собі цілий світ у картинах, повних поезії і краси. Відкрий тільки очі і дивись. Поет і повинен вказувати на них іншим людям... Потім і вони звикнуть вдивлятися, і життя усіх збагатиться, збагатиться красою...»

Андерсен це й робив у своїх казках, і кожен, хто читав їх, збагачувався новими прекрасними почуттями.

Славетний казкар пишався тим, що походив з бідняків. Він перший з письменників почав виступати в «Союзі робітників» у Копенгагені з читанням своїх творів. «Я перший прорубав цю кригу (себто почав виступати перед робітниками — *О. І.*) і цієї честі не бажаю уступити нікому», — писав він.

Популярність Андерсена росла з кожним роком в усіх шарах народу. Особливо любили свого казкаря діти. Часто, побачивши його високу, худу, незграбну постать, діти підбігали і віталися з ним. Якось одна жінка зробила зауваження своєму синові: «Як ти насмілився заговорити з чужою людиною?» А хлопчик відповів: «Та це ж не чужий, це Андерсен, його всі хлоп'ята знають».

А то якось Андерсен одержав лист від незнайомого йому студента. У лист була вкладена суха билінка клеверу з чотирма листочками. Студент писав, що читав його казки ще дитиною і дуже полюбив їх. І ось мати розповіла йому, скільки горя переніс Андерсен, і хлопчик дуже засмутився. Незабаром він знайшов у полі чотирилисту стеблинку клевера і попросив матір послати її Андерсенові на «щастя». «З того часу минуло багато років, — писав студент, — моя мати вмерла, і я знайшов у її книжці цей чотирилистик. Цими днями я прочитав вашу нову казку з тією ж дитячою радістю, з якою читав ваші казки дитиною. Тепер щастя слідує за вами, і вам не потрібний чотирилистик, але все-таки я посилаю його вам на згадку». А один маленький хлопчик,

син знайомих, наслухавшись казок Андерсена і знаючи, що письменник збирається у подорож, подарував йому свого олов'яного солдатика, щоб солдатик був казкареві товаришем у дорозі.

Цікава історія трапилась якось з паличкою Андерсена. У письменника була улюблена паличка з пальми, яку він придбав в Італії. Він з нею ніколи не розлучався. Якось перед від'їздом із Шотландії на батьківщину він проїжджав степом. Один з супутників високо підніс паличку і закричав: «Ну, пальмо, бачиш найвищу гору в Шотландії? Бачиш те величезне озеро?»

В тон своєму супутникові Андерсен пообіцяв, що, коли вони будуть знову в Італії, паличка розповість про все, що бачила в своїх північних мандрах.

А другого дня пароплав, яким вони мали вирушати в подорож, прийшов раніше, ніж його чекали, і в метушні Андерсен забув свою паличку в готелі. Згадав він про неї тільки на пристані. Він попросив передати паличку через когось із земляків у Данію.

Андерсен плив пароплавом, потім їхав омнібусом, потім знову поїздом, і в Единбурзі, коли мав пересісти на лондонський поїзд, його наздогнав кондуктор іншого прибулого поїзда і передав йому паличку. Вона проїхала одна тим же самим шляхом. На ній був лише причеплений папірець з словами «Датському письменникові Гансу Крістіану Андерсену». Паличка переходила з рук в руки, і всі, хто тримав її, згадували чудесні казки Андерсена і з любов'ю передавали її далі. Можна з певністю сказати, що ця супутниця казкаря могла пройти всю Європу, бо казки Андерсена знали і любили всі.

Ще за життя письменника його твори перекладалися багатьма мовами, зокрема і російською, і Андерсен казав, що дуже радіє з цього.

В листі до перекладачки він писав: «Я радий знати, що мої твори читаються у великій, могутній Росії, чию квітучу літературу я частково знаю, починаючи від Карамзіна до Пушкіна і аж до новішого часу».

Коли Гансу Крістіану Андерсену було під 50 років, він приїхав у Оденсе, де на його честь жителі міста влаштували свято. Всі вулиці були ілюміновані, грала музика, у міській ратуші письменникові вручили грамоту на звання почесного громадянина міста Оденсе, міста, де минуло його дитинство, міста, з якого він пішов у широкий світ самотнім чотирнадцятилітнім хлопцем шукати своєї долі.

Та не тільки Оденсе так шанувувало славетного казкаря.

Андерсен писав у одному своєму творі: «Перемагає поет. Він багач, якщо навіть бідняк. Він не самотній, якщо навіть сидить у своїй комірці сам-самісінький». Справді, Андерсен не був самотнім, хоч у нього ніколи не було своєї родини. Все життя (а він прожив 70 років) він був з усім народом, з усіма дітьми, добрий, привітний казкар. Він дружив з хорошими, чесними людьми і ненавидів та картавлених, несправедливих, пихатих, зарозумілих.

Письменник-казкар говорив, що життя його схоже на казку. Але хіба це дивно, що його, доброго і сердечного, любивши люди, що він досяг пошани і слави, і ця пошана і слава живуть і житимуть ще довгі-довгі роки!

1953

ЧЕРЕВИЧКИ

(З дитинства Ганса Крістіана Андерсена)

Ну, починаєм!

— Ну, починаєм! — сказав правий черевичок лівому, і Ганс Крістіан побачив, як вони трошки, зовсім трошечки присунулися один до одного.

— Зараз вони танцюватимуть! — подумав хлопчик. Тепер треба не дихати і примружити очі, тоді ніхто не знатиме, що Ганс не спить, а дивиться крізь ситцевий квітчастий пологжок, яким завішене велике батьківське ліжко. Ліжко таке велике, постіль м'яка, добра, ласкава, в ній затишно, нічого і нікого не страшно. Як тільки сутінки сунуть до хати — крізь вікна, крізь усі щілини, — і всі речі починають себе поводити зовсім не так, як удень, — Ганс шмиг у це ліжко — тоді хай собі і сердитий верстат супиться на нього, хай собі щітка загрожує своєю довгою палицею, — у ліжку йому нічого не страшно.

Хоч сьогодні Гансові здається, мабуть, що у всіх хороших настроїв. Навіть верстат не такий страшний, мабуть, тому, що на ньому сьогодні тато зробив ці чарівні шовкові черевички. Он вони зараз красуються на маленькому столику, і всі дивляться на них і не можуть надивитися. Що вони чарівні — про це не може бути ніякого сумніву. Коли вже навіть тато сказав: — Ну, хай вони будуть насправді чарівні для нас, ці черевички, — то це вже дійсно так. Тато, який не

вірить, що на горищі живе маленький старий домовик і що чорт вночі заглядає по хатах!

Але ж сьогодні такий чудовий вечір, що ні про що зле не треба думати. Мабуть, і домовичок — старенький, маленький — може, такий на зріст, як Ганс, дідуганчик, з довгою білою бородою в гостроверхому червоному ковпачку виліз з горища і сидить у куточку під розмальованими дверима. Він, напевне, задоволено потрушує бородою і думає, що і він переїде з ними. Ще б пак! Ганс Крістіан сам подбає, аби і в новій хаті було домовичка таке ж затишне місце, як тут під дверима, які тато розмалював різними цікавими візерунками. Тільки подумав про це Ганс, а двері рип-рип:

— Ми перрреїдемо тежж, ми перрреїдемо тежж,— зарипили вони,— нас перрренесуть!..

— Переїдете! Переїдете! Тато вас перенесе! — усміхнувся їм Ганс.

— А ми? А ми? — мовили малюпочки на стінах. — Без нас тобі буде сумно!

— Звичайно! — махнув рукою Гансик. Ці малюпочки — теж татова робота — висять тут з дня народження хлопчика, і він знає кожне деревце, кожнє листик на кущику. Він навіть знає, що там за кущиками, хоча це й не намальовано. Але ж Ганс там не раз гуляв увечері, коли все робилося насправдішнім.

— Ми думаємо,— сказали черевички і гордовито розсунули носочки (лівий — ліворуч, правий — праворуч), — там, куди нас завтра понесуть, а через знайомство з нами переїде і дехто з цієї кімнати,— там, напевне, мебліровка і обладнання далеко краще! Адже коли ми ще були рожевою шовковою матерією і жили в шухляді у самої пані — о! ми багато дечого чули і бачили!

Цим вони хотіли натякнути, що вони зовсім іншого походження, ніж усі ці речі в кімнаті, і хто-хто, а вони вже повернуться туди.

— Не забувайте, хто вас шив,— зашипіло пило, воно було гостре на язик і любило іноді вколоти.— Коли б не батько цього хлопчика і не дехто з його помічників (шило явно думало про себе), ви б не мали такого вигляду, як зараз. А що таке просто матерія — шматок матерії?

— І підшви теж тутешні,— прошепотіли тихо підшви — вони були скромні, не пнулися наперед, і тому шепотіли: — Без підшов не буває черевиків, а нас поставив батько хлопчика.

— Краще б уже танцювали,— подумав Ганс,— вони такі гарненькі, ці черевички, навіщо їм сперечатися?

— Краще б уже танцювали,— лагідно мовила товста ступа, вона сама любила інколи підтанцювувати в парі з товкачем.— А завтра — туп-туп — в путь-доріжку, і ми з вами. Я завжди мріяла про сільське життя.

— Так-так, тік-так! — застрибав старий борнгольський годинник, що висів на стіні.— Ми починаємо музику на честь черевиків і нашого хазяїна. Він зробив їх, і тепер він буде шевцем у самому замку. І ми переїдемо усі з ним. Тік-так — ми починаємо. Кавалери, запропуйте дам і починайте молінаски — наш старий улюблений датський тапець.

— Менует! Менует! — заокотіли черевички.

Що тут почалося! Усім хотілося танцювати — і стільцям, і старій скрині, на яку переносили батьки вночі Гансика, і верстагові, і навіть великому столу, за яким сиділи батько, мати, бабуся і сусідка Анна-Лізбета. Про ляльок-балерин, які вирізав для Ганса тато, нема чого й казати, вони ж були створені для цього!

Дідусь-домовик потрупував білою бородою, ворухив ніжками у м'яких кашках і підморгував Гансику — вони давно приятелювали. Усі так крутилися перед очима, що Гансик заплющив очі — а зовсім не тому, що заснув; і за музикою годинника уже нічого не чув, про що говорили дорослі за столом.

— Ну, що це за дитина, наш Ганс Крістіан,— казала мати батькові,— його й не чути, лежить собі тихесенько, нікому не заважає, ніякої шкоди від нього ніколи!

Батько, завжди зосереджений, мовчазний, усміхався і з любов'ю дивився на ліжко, де міцно спав такий ласкавий, такий ніжний його синочок. Він худенький, слабенький, і хоча батькам він здається найкращим у світі, насправді він некрасивий, маленький Ганс Крістіан. Але у нього такі допитливі розумні очі, він ніколи не капризує, завжди чимсь зайнятий, навіть з простої цурпалочки може уявити собі найцікавішу іграшку. Коли в домі нема нічого, крім квасолі і хліба, йому цілком байдуже, він їсть їх, як найкращі страви.

Добре було б, коли б справдилися їхні надії.

Сама баронеса з замку дала батькові на пробу попити пюшкові бальні черевички, і коли вони прийдуться до смаку, вона дасть йому в селі, поблизу свого маєтку,— хатинку з садиком, і туди він переїде з своєю невеличкою родиною — дружиною і маленьким Гансом Крістіаном — і матиме

постійну роботу. Про це і мріють вони сьогодні увечері за столом.

— Він би так поправився там, наш Гансик,— каже мати,— а я — я завжди мріяла жити на селі!

— Коли б тільки черевики припали до смаку! — мовив батько.

— Що ви, що ви, сусіде,— загомонила, підіймаючи здивовано плечі Анна-Лізбета,— такі черевики! У королівській доньки тільки такі можуть бути, ви мені вже повірте, я немало бачила на своєму віку, ні у кого в цілому Оденсе нема і не було таких черевиків. Що й казати, вам пощастило! Будете там собі, як у гусячому гнізді, розкошувати. Там навіть є пасовисько для корови, коло хати, яку вам дадуть, а корова — це ж для вас буде все. І молоко, і масло, і сметану — все матимете!

Бабуся хитала головою у білому чистенькому чепчику й тихо мовила:

— Дай боже, дай боже, хіба ж такі черевички можуть не сподобатися. Коло хатинки будуть квіти, луки, розцвіте наш Гансик. І я приходитиму щонеділі...

— І завжди буде робота...— зітхнувши, сказав батько.— Ми зможемо Ганса віддати вчитися в гімназію.

— Коло хати я розведу город, не те що тут: висить два ящички, та в них росте цибуля і пастернак — там у мене буде горох, картопля,— мрійно казала мати... і в сотий раз взяла один черевичок в руки, і, подувши на нього, хоч жодної поршинки там не було, так любовно глянула, як дивилася на свого маленького Ганса Крістіана.

— Чарівні! — мовила вона.— Не тільки баронесі, а й справді королівні не соромно такі одягти,— і з гордістю подивилась на дружину — це ж він такі зробив!

* * *

Годишник на ратуші показував тільки пість, а батько з Гансом Крістіаном вже виходили з міських воріт св. Юргена.

Тут уже закінчувалось їхнє місто Оденсе. Далі йшли луки, поля, зелені і ніби шовкові від молодого вівса, білі й кучеряві від гречки, такі запашні, привільні, вдалині майорів гай — Богородичин гай, як його звали. Туди ходили гуляти по святах мешканці Оденсе, і Ганс Крістіан з татком часто гуляв, а мати ходила з ними тільки на зелені святки. Вона одягала своє святкове ситцеве брунатне в дрібних квіточках плаття і здавалася Гансові красунею. Мати приносила зав-

жди з лісу березове гілля і клечала ним кімнатку. Тільки частіше ніж раз на рік їй ніколи було одірватися від роботи. Вона варила, шила, ходила на поденну, а у вільну хвилину прибирала і чепурила кімнатку. У них було чистенько і затишно, хоча вони й жили коло самісінького горища. От тепер, коли вони житимуть на селі, у них завжди будуть у хаті квіти і зелень...

...Ганс підстрибує, немов горобчик, і, немов горобчик, щось наспівує — щось таке, що йому одному зрозуміло. Коли йому весело, він завжди наспівує, — а йому майже завжди весело і радісно. От світить сонце — як добре. Пташки співають — як добре! Он повзе равлик до великого лопушиного листа — ну, що може бути краще? Ой, скільки лопуху росте в рівчаку край дороги! Найбільше листя на світі — це, звичайно, листя лопуха і з нього усе можна зробити — і фартушок, і зонтик, і навіть накидку, як у рицарів, про яких читав тато якось увечері. Зараз Ганс зірве найбільший з листків — їх так багато тут, вони ніколи не ростуть поодиноці, а тільки в товаристві — і зробить собі капелюшок. Ну, хіба не чудовий капелюшок вийшов?

Тато, як завжди, йде мовчки. Він думає — коли б це здійснилося — жили б вони тихо й мирно, він багато б працював, а увечері читав би жінці і Гансу свої улюблені кпижки. Хіба він так уже багато хоче? То він колись хотів багато. Він хотів учитися, бути освіченою людиною. Він добре вчився в школі, і батьки працювали і жили в достатку, але раптом нещастя за нещастям посипалися на них. Раптом здохла корова, упав кінь, згоріла хата, і батько його збожеволів. Про яке вчення можна було думати? Віддали його в науку до шевця.

Але, може, пощастить Гансику? Батько обережно несе під пахвою загорнені в найкращу жінчину хустку черевики — і від них залежить усе.

Маленький Ганс ніби знає, про що думає тато, — він одгортає з очей свій зелений капелюшок і питає батька:

— І коло хати там садок?

— Так, синку, і садок.

— І в садку кущики найсправдішні, он як тут?

— І кущики.

— І пташки там живі?

— І пташки.

— І зозулі там є? Ку-ку! Ку-ку! — закував Ганс і побіг наперед.

Він навіть не чує втоми, коли вони підходять до замку. У Ганса Крістіана очі робляться великі, і він хапає батька

за руку. Він ще ніколи не бачив такого чудового будинку, який височить там на горбочку за великим садом. Це старогинний панський будинок з баштами, з шпилем на даху, оточений глибоким ровом, через який перекинута міст. Перед будинком висока щогла з Данеброгом на вершечку — датським національним прапорцем, а коло неї ще щогла, перевита запашним хмелем.

Тато всміхається і каже Гансові:

— А взимку замість хмелю прив'яжуть до щогли сніп вівса — щоб і пташкам було що їсти.

— Тут, мабуть, добрі люди живуть,— каже переконано маленькій Ганс, обережно переходячи місток.

Йому дуже хочеться зайти в замок — адже там, напевне, все в золоті і сріблі — так, як у казках «Тисяча і одна ніч». І так цікаво подивитися на баронесу — вона, напевне, і дома ходить в оксамитових платтях і перлинах, а її чоловік — в панцирі і латах. Але тато наказує йому посидіти на низенькій лавочці коло дверей кухні, і Ганс слухняно сідає. Нічого, коли вони житимуть на селі,— це ж тут, відразу за садом, він уже пробереться всередину замку, і все там добре-добре огляне і побачить, як танцює пані-баронеса в чарівних черевичках. А зараз і тут цікаво. Такий великий сад з старими височезними деревами і над ними кружляє безліч ворон. Вони кричать: «Кра-кра».

Тато казав, що ворони живуть багато-багато років, триста років — це дуже багато, ніякий дідусь і ніяка бабуся стільки не може прожити. Ганс підводить голівку і уважно прислухається до їхньої воронячої, мабуть, дуже розумної, розмови, як раптом чує, що хтось його бере за руку.

— Ходім, Гансику, додому.— Це був тато.

Що таке? В його руках підшви — самі підшви від чарівних рожевих черевичків.

Ганс здивовано і злякано подивився на тата і на підшви.

— І міряти не схотіла,— гірко всміхнувся тато.— Каже — загинула моя матерія.— Ну, коли так,— кажу я,— хай гинуть і мої підшви,— узяв свій ніж і відрізав підшви. Ходім!

— Значить, ми не переїдемо в хатинку з садком? — тихо спитав хлопчик.

— Ні, синку,— похитав головою тато, і хлопчик побачив па його очах щось вогке, і у самого у нього так залоскотало, залоскотало в носі, він підшморгнув ним, та це не допомогло, бо з його очей теж закапали сльози. Вони швидко мовчки пішли — і тільки ворони щось збуджено і роздратовано кричали своєю воронячою мовою: «Кра-кра».

Мама гірко плакала, і бабуся теж, а сусідка Анна-Лізбета лаяла всіх баронів і всіх князів на світі.

— Куди вже горобцям з журавлями танцювати! — мовив батько.

Гансик сидів у куточку під розмальованими дверима, і найбільше шкода було йому чудових рожевих черевичків.

Але, може, ще якимось можливо зробити справжні чарівні черевички?!

1940

ПАЛИЧКА КАЗКАРЯ

Уже давно, сто років тому, жив-був старий поет, такий хороший добрий старик, справжній поет. Він умів розповідати цікаві казки, і тому його всі любили — і дорослі і діти.

— Така вже в мене повадка — розповідати, — казав він.

І на що він не погляне — про те й розповідь цілу історію: і про квітку, і про чорногуза, і про звичайнісіньку голку. Здавалося, всі речі при ньому оживали і приятелювали з ним, нічого від нього не приховували і довіряли всі свої секрети. Він наче розумів усі мови на світі не тільки людські, але й пташок і тварин. А часто йому мова була й непотрібна: погляне на якогось хлопчика і, не розпитуючи, знає, чого той плаче або радіє.

Іноколи можна було подумати, що при ньому все стає чарівним, як і повинно бути в казці.

І от раз люди переконались, що це справді так, і я вам зараз про це розповім.

Звали того казкаря Ганс Крістіан Андерсен, і жив він у маленькій країні Данії. Він дуже любив мандрувати по всіх світах. Просто, як перелітний птах, то на південь поїде, то на північ. Недарма його улюбленими птахами були лелеки.

От якимось під час подорожі на півдні в Італії йому подарували тоненьку, але міцну пальмову паличку, і Андерсен так до неї звик, що ніколи з нею не розлучався в своїх мандрах. Мабуть, через це паличка трималась завжди струнко і досить самовпевнено. По-перше, вона була з такого прекрасного дерева — пальми, яке виростало в країні, де ніколи не буває зими, по-друге, вона стільки мандрувала, та ще й в руці казкаря. Адже це вона допомагала йому ходити по горах, вона підтримувала його, коли він трохи зморювався, і взагалі паличка була певна, що без неї старому було б просто нудно, бо коли Андерсен гуляв сам, без товариства, він часто розмовляв з своєю улюбленою паличкою.

Паличка завжди мовчала, в цьому теж була певна гордість, але що знала, те знала.

І уявіть собі, яка трапилась колись неприємність, і саме під час мандрів, далеко від батьківщини палички — Італії, далеко від батьківщини Андерсена — Данії.

Вони подорожували до Шотландії, як завжди, вдвох. Якось Андерсен з своєю паличкою їхав степом у товаристві однієї привітної і люб'язної родини.

— Яка хороша паличка! — сказав юнак, молодший серед усіх. Він сидів поряд з Андерсеном і з захопленням дивився на нього.

— О, моя паличка могла б багато розповісти! — засміявся Андерсен, примруживши невеличкі добрі очі. — Сама вона з пальмового деревця, родом з Неаполя, з Італії, і вже багато років мандрує зі мною.

Юнак узяв паличку в руки і високо підніс її.

— Ну, пальмо! Подивись і на нашу Шотландію! Тут, правда, часто тумани і далеко холодніше, ніж на твоїй батьківщині, але й тут є багато цікавого. Он бачиш, на обрії найви-

ща в Шотландії гора! А он яке величезне озеро! Вона запам'ятає? — спитав він сміючись, Андерсена.

— Обов'язково,— переконано мовив Андерсен.— І не тільки тумани, гори і озера. Коли ми будемо знову в Італії, вона розповість про людей Шотландії і передасть від них привіт і в Данії, і по дорозі у Франції, і в Швейцарії, і скрізь, де ми будемо. Адже ми й подорожуємо для того, щоб потім розповісти одним про інших щось хороше.

До міста приїхали пізно, і Андерсен ліг спати, а паличка стала в кутку кімнати, як на варті. Вона тільки трохи прихилилась до стінки, щоб теж відпочити після денної прогулянки. Другого дня вони мали вже вирушати додому, в Данію.

А вранці, зовсім рано, їх несподівано розбудив гудок пароплава. До кімнати готелю вбіг той самий юнак, з яким вчора гуляли.

— Швидше! Швидше! Милий Андерсен! Поспішаймо! Пароплав відходить раніше, ніж ми гадали!

Він метушився, хотів допомогти швидше зібратися, але більше заважав, ніж помагав. От він сунув у руки Андерсена валізку, і вони майже бігом поспішили на пристань.

А паличка лишилась стояти в кутку — одна, в чужому домі, в чужій країні, серед чужих людей!

Вона ображено мовчала. Невже Андерсен зовсім забув про неї?

Ні, він згадав, звичайно, згадав, але коли? Вже тоді, коли пароплав відчалював од берега, він поставив свою валізку і помітив, що в руці нема палички!

Він підбіг до борту і закричав:

— Я залишив у номері готелю мою паличку! Будь ласка, передайте її мені в Данію через когось із земляків!

Андерсена проводжало багато людей, знайомих і незнайомих. Усі побачили, що він дуже засмутився, бідний старий. Його висока незграбна постать виглядала зовсім понурою, його великий довгий ніс так сумно опустився, що всім стало його шкода. Адже всі розуміли, що він звик до своєї палички.

— Ах, подумайте, Андерсен забув свою паличку,— передавали один одному на пристані.— Треба якнайшвидше послати її, бо він зажурився, як мала дитина.

— Можна й не чекати, поки хтось їхатиме до Данії,— сказав юнак, який розбудив Андерсена вранці.— Це може бути й нескоро. Я зроблю все далеко швидше!

І він побіг у готель і взяв паличку, яка сумно, але мовчки прихилилась у куточку.

— Завтра, шановна паличка, вирушите ви з першим пароплавом навздогін своєму хазяїнові! — мовив він, прив'язуючи до палички записку. В ній було написано: «Датському поетові Гансу Крістіану Андерсенові», а далі йшов точний маршрут, яким їхав поет.

Але до чого бувають легковажні молоді люди! Паличка, будьте певні, не спала цілу ніч, бо дуже хвилювалась, хоч і трималась, як завжди, струнко і рівно, а юнак? — Юнак проснав! Йому треба було вже поспішати на лекції і треба було поспішати на пристань. У розпачі він вибіг на вулицю. Ох! па вулиці майже нікого не було. Якась жінка поспішала на базар, та маленький хлопчик йшов до школи і, мабуть, не дуже квапився, бо заглядав у всі вітрини крамниць.

— Хлопчику, — підбіг до нього юнак, — я бачу, ти розумний і хороший хлопчик, бо ти рано вийшов і у тебе ще є час погуляти. Може, ти пробіжишся на причал і даси кому-небудь, хто сідатиме на пароплав, цю паличку?

Хлопчик здивовано глянув на незнайомого.

— Ти, мабуть, дуже любиш казки. Ну, певне, ти читав про олов'яного солдатика?

— Звичайно, читав! — гордо відповів хлопчик. — І я так добре вчуся, що бабуся подарувала мені цілу книжку казок. Там є і про Дюймовочку і про вогниво, але я найбільше люблю про непохитного олов'яного солдатика, — признався він.

— Ти знаєш, усі ці казки написав Андерсен, а це його паличка, я думаю, вона, можливо, теж чарівна, але він забув її у нашому місті, і йому треба якнайскоріше її передати. От ти і віднеси мерщій, до школи ти не запізнишся!

Хлопчик схопив паличку і побіг, побіг! Він так міцно тримав її, що коли б паличка була не з пальми, а, наприклад, з очерету, вона б тріснула. Але вона не сердилась на хлопчика, навпаки, їй було спокійніше у нього, ніж у легковажного юнака. Крім того, хлопчик знав казку про олов'яного солдатика, яку вона чувала безліч разів, бо Андерсен часто розповідав її дітям. Паличка навіть не образилась на хлопчика, коли той, озирнувшись навколо і переконавшись, що ніхто не бачить, сів на неї верхи і пострибав, як на коні, і їй самій навіть здалося на хвильку, що вона не паличка, а бойовий кінь!

На пристані було багато народу, як завжди перед відходом пароплава, і хлопчик спочатку трохи розгубився. Але він був певний, що у нього в руках чарівна паличка, значить, нічого не могло бути страшного, і, головне, ця паличка

належить доброму Андерсенові, який знає стільки чудових казок. Андерсен, мабуть, журиться, що вона загинула, і, може, без цієї чарівної палички він не зможе написати нових? І хлопчик сміливо підбіг до трапа, на який саме сходила худенька дівчина у серпанковій хустинці.

— Передайте, будь ласка! — закричав хлопчик, сушув їй паличку і втік — адже пояснити однаково він їй нічого не міг!

— «Гансу Крістіану Андерсену!» — прочитала дівчина, зійшовши на палубу.— Андерсену! Датському поету! От диво!

Худенька дівчина була швачкою, у неї не було батьків, тільки маленькі братик і сестричка. Вона сама мусила годувати сім'ю, і часто їй бувало непереливки. Якось сестричка принесла книжку і прочитала про поневіряння дівчинки Ельзи та її братів і як любов, терпіння і самопожертва сестри перемогли всі нещастя. Їй стало тоді легше на серці, їй здалося, що її любов, терпіння теж переможуть усі злигодні. Цю казку вона полюбила найдужче.

— Яка хороша людина написала її,— думала вона,— який добрий цей письменник Андерсен. Він ніби хотів заспокоїти мене і не дати вмерти надіям.

І от дівчина тримає в руках його паличку. Спочатку вона подумала, що він їде на пароплаві, треба розпитати людей, де він. Вона підійде і мовчки віддасть йому його річ. Але потім вона прочитала записку юнака і зрозуміла, що треба передати паличку за призначенням. Їй дуже хотілось щось приписати, якось подякувати Андерсену, але вона не намілилась і лише ті кілька годин, які їхала, весь час тримала паличку в руках, і паличці здавалось, що її гладять тонкі пальці дівчини, і хоч не були вони дуже ніжними, а всі поколоті голками та шпильками, паличці було тепло від її ласки і стало шкода, коли дівчина на зупинці передавала її веселим студентам, які зійшли з пароплава і сіли в омнібус.

— Андерсен! — закричали вони.— Хто не знає з нас Андерсена! Пам'ятаєте, друзі, його «Нове плаття короля»? Вам не здається, що надто багато на світі таких «голих королів»? І нам треба розвінчувати їх, а не бути схожими на його підлабузників придворних!

— Ні на пройдисвітів-гкачів,— зауважив статечний чоловік в кутка омнібуса.

Студенти почали навперебій згадувати інші казки Андерсена: і «Принцесу на горошині», і «Тінь», і «Калоші щастя». Паличці було дуже приємно, що вона потрапила в таке освічене товариство, і вона сповнювалась гордістю. Що там не

кажи, вона також мала відношення до цих казок; адже Андерсен під час своїх прогулянок ділився з нею своїми думками і спирався на неї. До того ж з студентами було дуже весело — вони співали, жартували і навіть хотіли написати Андерсенові листа і дочепити на паличку з її подорожньою запискою, але за співами і жартами не встигли.

— Ну, йому передасть наші привіти і побажання його чарівна паличка! Дивись, паличко, не забудь, ми всі дуже любимо твого хазяїна! — І вони передали її з рук на руки аж до виходу з омнібуса. Паличка була певна, що всі вони милуються нею, бо вона ж така струнка та гарненька, але паличка ніколи не губила почуття власної гідності і тому гордо мовчала.

А далі її передали знову на пароплав, і знову люди стрічали її як знайому, бо, прочитавши записку, починали згадувати всі казки, які вона знала напам'ять і була наче найбільшою родичкою і «Ялинці», і «Льонові», і «Ромашці», наче сама проробила весь шлях, шукаючи з маленькою Гердою хлопчика Каю у володіннях «Снігової Королеви».

Її передавали з рук у руки, і вона їхала то пароплавом, то омнібусом, то кебом, і нарешті потрапила в поїзд, у купе, де їхали дві жінки. Одна з них, молода і дуже красива, була співачка. Вона задумливо взяла паличку в руки.

— Андерсен! Я знаю Андерсена, хоч ще не бачила його. Його казки примушують замислюватися кожного. Я б хотіла співати так, як його справжній соловей, якому не почесі, не слава, а сльоза людини була найвищою нагородою. О! Коли б і я своїм мистецтвом будила у людей найкращі, найбагатродніші почуття! Коли я зустрінуся з Андерсеном, в подяку за його казки проспівую мої найкращі пісні.

— Бач, якої нагороди заслугував,— засміялася її сусідка, стара сива жінка.— Яка щаслива його доля. Навіть нам, старим, відрядно читати його казки. Чи думав він про таку славу серед усіх людей, коли був бідним сиротою і пішки прийшов шукати щастя в Копенгаген, коли поневірявся по людях, і всі його, як те «гідке каченя», шпиняли, глузували з нього, а він несподівано став таким лебедем!

— Хіба несподівано! — так само задумливо мовила співачка.— Він твердо вірив у свій шлях, і, головне, він любив і любить усе добре, хороше, що є в людях, він вірить у перемогу добра над злом, і тому будить у кожному все хороше. Я знаю, його казки житимуть і житимуть завжди. Ах, коли б можна було з цією паличкою передати йому мою подяку і любов! — Вона взяла паличку в руки і заспівала півголосом чудесну пісню.

Коли б паличка не сумувала так за Андерсеном, вона не хотіла б нізащо покинути цю жінку. Але вона знала — Андерсенові важко без неї.

Так і було. Андерсенові весь час не вистачало його палички, і він боявся, а що як її загубили, і чи скоро їхатиме якийсь земляк з Англії до Данії?

Він переночував в Едінбурзі і сідав уже в поїзд, який мусив привезти його до Лондона. Уже просвистів свисток начальника станції, як раптом він почув крик:

— Містер Андерсен! Містер Андерсен! — До нього біг кондуктор з поїзда, який тільки-но прийшов з Шотландії, і тримав в руках його паличку!

— Бачите, вона сама доїхала до вас!

Андерсен стояв розгублений на східцях вагона з своєю паличкою. Його підхопили під руки супутники і втягли в вагон, бо поїзд рушив.

— От бачите, а ви журилися! — сказали йому. — Ваші казки облетіли весь світ, і вас усі знають. Як швидко доставили вам паличку. Ви зробили її чарівною своїми казками, і вона могла б проїхати так ще багато країн.

Андерсен розгублено і серйозно поглянув на сусідів. Справді, паличка сама стільки промандрувала, стільки людей тримало її в руках, і їх об'єднувало всіх одне почуття, зворушене його казками. Невже його знає так багато зовсім різних людей? І було це йому радісно і приємно, і в той же час якось злякало. Значить, думки його літають по всьому світу і западають в серця інших людей. Хай же будуть воци, ці думки, завжди хороші і добрі.

Він подивився на свою паличку й усміхнувся. Хіба це не була справжня казка — її чарівна подорож?

— Що ж, доведеться про все написати, — сказав Андерсен. Паличка мовчала, але мовчання, як відомо, — знак згоди.

1952

СИНИ ЛЮДСТВА

*Миколі Семеновичу Тихонову
присвячую*

Його корабель ширяє по хвилях океану. Хай хвилі здіймаються вище за Альпи, хай лютують шторми, скаженіють норд-вести, вони лише загартують його друзів. Усі матроси, лейтенанти, юнги і навіть коки — його друзі — революціонери різних країн, вигнанці-емігранти, які вибрали не гір-

шу долю. Поки не можуть боротися за волю у рідній країні, вони об'єднались у цій «плавучій революції», що готова завжди пристати до того чи іншого берега, де поневолені жадають їхньої допомоги. Це незалежне товариство, побратимство, яке з'єднав у своїй армادі Джузеппе Гарібальді. Де повстання за праве діло, туди поспішаймо!

Але серед тривоги і небезпек випадає коли-не-коли ясний день. О, острів Хантер! Вони причалили до його ласкавих берегів. Зграї куріпок вилітають назустріч, серед велетенських дерев дзюрчать ручаї. Ніщо не нагадує брехливого, лицемірного цивілізованого суспільства з його політиканами, чорними попами, зборами. Спочиньте, друзі!

...То все мара. Маячня. Далека казкова мрія. Він, Джузеппе Гарібальді, лежить у полоні, поранений, і, коли біль трохи вгамовується, напівсні, напівспоглади прилітають до нього. І наївна мрія про «плавучу революцію» — корабель. Про неї він розповів другові і вигнанцю Олександру Герцену. Джузеппе Гарібальді, тоді найманий капітан корабля, прибув до Лондона з Південної Америки і став у Вест-Індських доках. Він мав навантажитися вугіллям у Нью-Кастлі на Тайні і вирушити в Середземне море. Герцен щиро позаздрив його морському життю, і тоді Гарібальді намалював йому таку вабливу казкову картину: об'єднання всіх революціонерів-вигнанців у небувалій армادі.

...Зараз мариться, що це здійснилось...

...А от острів Хантер — він був насправді в його житті. Він виригнув насправді, коли йшли Індійським океаном і везли вантаж з Кантона. Це були роки вигнання з рідної Італії, і він паймався на різні кораблі. І справді, цей острів був несподіваним перепочинком і лишився чарівною казкою в пам'яті.

Яких земель, яких тільки островів не звідав він! Скільки морів перепливав! Та що є рідніше, любіше до нестями за Італію...

Він приходить до пам'яті, і рана починає боліти дужче, болять пальці на руках і ногах, покручені ревматизмом, — пам'ять почівлі в болотах, горах, лісах, пам'ять походів і боїв за тебе, Італіє.

Томик Данте, генія Італії, лежить у його простому будиночку на Капрері, але скільки рядків викарбувалося в його пам'яті назавжди! Як часто спливають оці:

У грізній бурі човен без керма,
Італіє — ти вогнище скорботи...¹

¹ Переклад з італійської Н. Забіли.

Данте, великий син батьківщини,— він жадав об'єднання Італії. Минали сторіччя, і Італія лишалась тим же вогнищем скорботи і човном без керма.

Він стримує стогін. Ані друзі, ані недруги не повинні знати, як він конає. Друзі — щоб не мали ще більших турбот та жалю; недруги — щоб не бачили його слабкості і не відчували через це хоча б підсвідомого злорадства...

Він знав, що коло нього вештаються і недруги. Він знав, що приходять лікарі, надіслані королем і лицемірним міністром Палавічіні.

Хоча він стримав стогін, але вірний Барберіні, супутник багатьох років життя — в походах, на Капрері, скрізь — чує найменший рух і поквалливо підходить до свого Джузеппе.

— Тобі погано? — питає Барберіні стурбовано. Він зовсім загубив властивий йому гумор і жартівливість і сам відповідає сердито: — Ще б пак! Скільки їх оглядало сьогодні? І всі копірсаються в рані. Всі лізуть туди пальцем, інструментами, роз'яत्रюють і думають, що ти справді кам'яний, якщо ти не стогнеш і не кричиш. Коли б ти дозволив, я б усіх вигнав під три чорти.

Справді, їх надто багато, лікарів. І коли б тільки свої, вірні гарібальдійці, лікарі його бойових загонів — Ріпарі, Альбанезе, Базіле, але ж ці, надіслані...

І вони всі без кінця оглядають рану, потім сперечаються. Весь час сперечаються, як усі італійці, розпалюються і, почавши з незрозумілих медичних термінів, велемудрої латині, сповнені власної гідності і гордості, переходять на гарячу, нестримну простонародну мову, забуваючи, що хворий усе чує. А може, гадають, він спить. Після оглядів, перев'язок він завжди заплющує очі, щоб не було видно його болю.

Потім навшпиньках лікарі виходять. Першими — чужі, останніми — його друзі. Вони зажурені, зніяковілі, занепокоєні. Ну навіщо Барберіні дивиться на них докірливо? Вони й так роблять усе, що можуть, і чергують коло нього вночі.

— Багато диму, а страви не видно,— бурмоче Барберіні. Йому не терпиться піти за ними в сусідню кімнату, де сперечання триває і переходить у сварку.

— Піди, я засну,— каже Гарібальді.

Йому самому також цікаво, до якого ж висновку дійдуть лікарі, але стіни товсті, кам'яні в цьому старовинному палаці, який набув такого жалюгідного ветхого вигляду, що темним склепінням, вогкими брудними плямами на колись розмальованих стінах, маленькими гратчастими віконцями, куди ледь-ледь просякає сонце, нагадує більше в'язницю.

Так, у цьому палаці давно не розкошували. Його займали тимчасово під різні військові й адміністративні потреби.

В одній із кімнат, та й то чи не з гірших, не пошкодували покласти пораненого Гарібальді. Народ, обурений полонем свого героя, на думку короля і його міністрів, міг тепер заспокоїтись.

Адже король дав йому амністію, і все ж таки це палац, а не в'язниця!

До кімнати вбігає темпераментний Барберіні.

— Джузеппе, у Спеції ми загинемо, я кажу тобі, тут у Спеції не можна тобі лишатися. Вони не дають тобі спокою, вони знову йдуть сюди. Чого це король раптом так неспокоїться за твою рану? Це ж його куля порапила тебе. Після того, як він злигався з папою, з його чорним воронням, не може бути до нього віри. Вівчар, який хвалить вовка, не любить своїх овець.

Барберіні все це випалює одним духом, гасаючи по певличкій кімнаті. За мить справді заходить і той лікар, якого надіслав міністр, і Дзанеті, якого надіслали друзі з Неаполя, і лікарі, соратники Гарібальді. Краще заплющити очі і вдати, що спиш.

— Я хочу висловити свою категоричну думку,— каже перший.— Ногу треба ампутувати.

— Що ви! — виривається у Ріпарі.

Альбанезе нахилиється начебто поправити ковдру в ногах, і Гарібальді, напіввідкривши очі, бачить, як той жахається цих слів.

Бертані, головний хірург гарібальдійського загону, помічає, що Гарібальді не спить, і мовить похмуро:

— Життя дорожче ноги. Життя ваше ще потрібне Італії. Але над цією пропозицією треба подумати. На це не можна одразу наважитись. Треба з'ясувати, де саме куля.

— І чи є взагалі в рані куля,— перебиває його гаряче Ріпарі.— Я певен, що вона рикошетом відскочила.

— Але ж зрозумійте, ви можете зтягти до гангрени. Що, ви візьмете на себе відповідальність? Мене надіслав сюди міністр, я відповідаю перед ним.

— А я відповідаю за Гарібальді перед народом, це більше, ніж ваш міністр.

Сперечання знову переходили в сварку.

— Генерал спить, чого ви тут галасуєте! — не витримує Барберіні.

І лікарі знову виходять з кімнати, і тільки окремі роздратовані голоси лунають здалека.

Вони, лікарі, розгублені, непевні у своїх твердженнях, припущеннях, здогадах, і Гарібальді знову стає гірко. Немовби прокинулись усі старі рапи, старі хвороби. Вони верушилились, шматували його. Усі тілесні болі. Всі душевні болі. І не той переможний похід «тисячі» в Сіцилії, не останній триумфальний в'їзд у Неаполь, а немов пасунули на нього, давили всі важкі спогади. Поразки. Вигнання. Останні години його Аніти.

...Вона завжди була поряд із ним в усіх боях, в усіх походах. Незрівнянна ні з ким, його красуня Аніта. Мати його дітей, його ад'ютант і боєць без краплини страху і вагання. Завжди поряд... А потім її смерть. Смерть у нього на руках.

...Йому здається, це було вчора. Ні, ні, то примарився страшний сон. Зараз йому здається, не було років без неї, вона весь час була з ним. І в поході «тисячі», і в Неаполі, і в Римі, і тепер при Аспромонте, рокованому Аспромонте.

«...Ти ж розуміла, Аніто, я не міг стріляти в братів, хіба вони, солдати, розбираються, куди і на кого їх ведуть король і напа. Зброя попів — брехня. Як я непавиджу цю чорну зграю! Від брехні крок до злочину, від злочину — до вбивства. Скільки отрути вливають ці сзуїти в душі італійців. Затуркані люди завжди стають жертвою підлих нікчем, що уміють їх обманювати».

Справді, яка різниця, який контраст оцей його похід 1862 року з тим, як стрічали його «тисячу» після Сіцилії. Король Віктор-Еммануїл злякався випущеного заклику Гарібальді «Рим або смерть!»

Гарібальді писав:

«Народ Палермо! Володар Франції¹, який зрадив 2 грудня, захопив Рим. Ця людина проливала кров паризьких братів під приводом охорони папи, охорони релігії, католицизму. Але це брехня! Брехня! Він діяв під впливом низьких спонук бандита, через злочинну жадобу влади. Він — перше джерело всілякого розбою... Він став на чолі розбійників і убивць.

Народ «Сіцилійської вечірні», народ 1860 року! Треба зробити так, щоб Наполеон очистив Рим від своїх військ. Якщо буде потрібно, нехай відбудеться нова «Сіцилійська вечірня»!

Король Віктор-Еммануїл оголосив Гарібальді заколотником. Він боявся його революційного запалу. Уряд Туріна оголосив його поза законом, і проти гарібальдійців виступили урядові війська.

¹ Наполеон III.

Віктор-Еммануїл дійшов згоди з папою. Папське чорне вороння настроювало народ проти гарібальдійців, його захисників.

Які страшні картини постають знову перед Гарібальді.

«...Ти ж знаєш, Аніто, ми йшли голодні, мої хлопці і я з ними, їли сиру картоплю. Ми нічого не могли здобути. Ми не могли пояснити, для кого ми все це терпимо».

Він знову марив тим нещодавнім, що ятрило душу.

«...Може, це ти, моя швидка, як гірська лань, Аніто, дісталась у гори, і пастухи-вівчарі принесли нам хліб, сир, вино. А я давно знаю, завжди знаю — народ обдурити не можна. Врешті він дізнається, де правда і хто його істинний захисник».

Він знову переживає ці жахливі хвилини, що пережив при Аспромонте.

Урядові війська накинулись на загони гарібальдійців, а він, він заборонив відповідати на стрільбу, хоча їхня позиція була вигідна. Але Гарібальді закричав своїм бійцям:

— Не відповідайте на постріли! Хай живе Італія!

«...Ти ж розумієш, Аніто, ми мали або заплямувати себе братерською кров'ю, або загинути. Ми могли легко оборонитись, але я гукнув нашому синові Менотті, який командував на правому фланзі, щоб він припинив стрільбу. Я не міг допустити кровопролиття...

І я, сам поранений, опинився у полоні короля, якому так недавно здобув перемогу і корону. Може, це моя помилка, помилка республіканця, що я повірив королю. Але ж для мене завжди перш за все Італія».

Так, спочатку для Гарібальді було найважливіше вигнати австрійців з його рідного дому — Італії і об'єднати весь італійський народ. Він вірив, що і для Віктора-Еммануїла це важливо також. А тепер він у нього в полоні, поранений і безсилий, король милостиво тримає його в Спеції і надсилає своїх лікарів.

«...Не кидай мене, Аніто, ти віриш мені, Аніто, як завжди, як уперше, з першого погляду повірила чужа бразильська дівчина. Перед тобою з'явилась людина з розбитого корабля, яка ледь врятувалась від аварії, й заговорила з тобою чужою мовою.

Ти, як і колись, кажеш, що любов на всіх мовах одна! Нахились до мене, рідна моя Аніто. Де, де ти поділася?

Я тебе не бачу...

Хто це нахилився наді мною? Це ж не ти! Не ти!»

Як уві сні — треба закричати, і він кричить, але сам знає,

що не вимовляє ані слова. І ані звуку ніхто не чує. Він увесь палає.

— У вас, генерале, підвищилась температура. Випийте ліки,— каже з невимовною ласкою в голосі старий Ріпарі.

Генерал! Він одержав звання генерала. Зараз це б звучало глумливо, коли б не з вуст близьких.

Значить, все знову мара, сон? Аніти давно немає з ним, і не було при Аспромонте. Аспромонте ж було, було!

Йому хочеться заспокоїти стурбованих Ріпарі і Барберіні. Як вони змінилися!

— Я, певне, трохи засну,— каже він.

Може, йому знову привидяться Аніта, всі друзі, товариші, яких він вже ніколи не побачить. Багатьох друзів, котрі загинули в морі, в горах, у в'язницях, в степах Уругваю і на рідній землі.

«...Я пам'ятаю вас, мої товариші, мої друзі! Я пам'ятаю кожного з італійського легіону під час кампанії в Уругваї. Певне, це було дуже, дуже давно. Я був ще молодим. Я бачу кожного з вас зараз. Які ви ще молоді і красиві! Відважний Бадані, моряк з прекрасної Венеції, Алесандро звідтіля ж — ви загинули далеко від батьківщини, але в боях за свободу. Хто бореться за свободу рідного краю — наш брат, і йому паша допомага!

Фіорентіно і Луїджі, я бачу знову, як ви змагаєтесь із хвилями. Але горе, вони подолали вас. І море — ваша бездонна могила...

А скільки загинуло вже на рідній італійській землі... Я ніколи не забуду боїв під Калатафіні. Коли я помиратиму, я згадаю Калатафіні, і на моєму обличчі з'явиться усмішка, хоч мені буде важко. Але не зараз, заспокойтеся, живі друзі, я ще не збираюся помирати!»

— Що ти говориш, тато? — підходить до нього Менотті, його син Менотті, що командував правим флангом при Аспромонте і не міг не послухатися наказу батька. Менотті відчуває себе без вини винним — чому не затулив батька від кулі, чому зараз не може повірити жодному лікареві і сам не знає, що робити. Та що він може? Адже тепер усе в руках лікарів.

Та батько зараз усміхнувся.

— Я згадую наших юнаків. Ти пам'ятася, у нашій славній «тисячі» — насправді, ти знаєш, було більше за тисячу,— скільки з'явилось друзів поляків, руських, угорців. У кожного з них батьківщина також поневолена. Тому вони прийшли до нас боротися за свободу Італії, бо вони

розуміли нас. Ти пам'ятаєш, Менотті, російського юнака, студента?

— У нього був зовсім не бойовий вигляд, але ж він нічого не боявся і на всіх привалах співав,— згадав і Менотті.

— І він був дуже обізнаний, той хлопець. Якимось він читав по пам'яті Байрона англійською мовою.

Хто не може боротись за волю свою,
Хай підтримує в цьому сусіда,
Хай за греків і римлян в далекім краю
Він па смерть за визволення піде!
Дбать за щастя для людства — то рицарська путь!
Тож за волю людей завжди й всюди,
І як куля та зашморг тебе обминуть,
Твоя доля прославлена буде!¹

Менотті радів, що батько спокійно розмовляє, бо лікарі так налякали його. Але ж при згадці про лікарів тривога знову заворушилась у серці Менотті. Він не хотів вірити, що батькові треба відрізати ногу. А коли це загрожує смертю? Він же не лікар. А ще тут Барберіні весь час торочить, що не можна вірити всім лікарям. Кожен або наполягає на своїй думці, або вагається — вранці каже одне, ввечері інше.

А втім, зараз було добре так посидіти коло батька. Що? Знову Барберіні?

— Менотті! Там тобі принесли телеграму з Гейдельберга.

— З Гейдельберга? Чому з Гейдельберга? Хіба у нас там є знайомі? — схоплюється Менотті.— Тато, я зараз повернуся.

* * *

Справді, чому Гейдельберг?

Звідки йому тут, у Спеції, пораненому, полоненому, і його близьким знати, що в старовинному німецькому місті Гейдельберзі рана Гарібальді хвилює не менше, ніж в Італії.

Гейдельберг — місто славетного університету, відомих учених і студентської молоді.

Щось дуже часто на вузеньких вулицях Гейдельберга лунає російська мова. Лунає в лабораторіях і аудиторіях, ну і, звичайно, в тому будинку, де ці неспокійні росіяни влаштували свою читальню...

¹ Переклад з англійської Н. Забіли.

До чого не схожі ці руські на німецьких студентів-буршів! Не схожі своїм фанатизмом у навчанні, в науці. Коли ці молоді вчені починають працювати в лабораторії, здається, вони ладні там днювати й ночувати, здається, що їм лишилось кілька днів жити, а треба ще багато встигнути. Вони забувають про їжу, сон — будь-який режим для них неможливий. Їхні вечірки, гулянки, сходки теж не подібні до німецьких студентських розваг, які зберігають традиційні, ще середньовічні звичаї, що виглядають тепер безглуздо і сміхотворно.

У цих росіян здійснюються такі сперечання, немов саме вони повинні розв'язати негайно всі прокляті споконвічні питання, немов саме вони відповідають за минуле, сучасне і майбутнє всього світу, своєї батьківщини і кожної країни взагалі. А коли вони починають співати,— а співати вони починають обов'язково, лунають і російські, і українські пісні,— тоді хочеться зупинитися і слухати, й слухати без кінця.

Тут багато молодих російських учених удосконалюють свої знання, щоб повернутися професорами, багато студентів, які закінчують тут університетський курс. А отой старий із суворим виглядом, який ходить завжди в глухо застібнутому пальті-сюртуці, то відомий академік, славетний хірург Пирогов. Він нещодавно з дружиною і синами приїхав до Гейдельберга як попечитель російської молоді, і, незважаючи на його суворий вигляд, високий генеральський чин, європейську славу, молодь почуває себе з ним вільніше, ніж німецькі колеги, з якими він стрічається тільки в справах.

Пирогов інколи заходить і до читальні. Він сам вітав і підтримував ідею її організації, дбав про передплату з Росії журналів, газет, і, як кожному старому, йому здається, він знає все про своїх підопічних. Хто над чим та як працює. Та він навіть знає, хто вибився з грошей і кому треба швидко допомогти. Він знає, що, крім стипендіатів, тут є студенти, перед якими були зачинені двері Московського та Петербурзького університетів. На його думку, юнаки не винні! Він переконаний, що винні тільки керівники, тільки влада, яка сама своїми репресіями штовхає зелену молодь на шлях нігілізму.

Звичайно, Пирогов здогадується, що в читальні, крім виписаних російських газет і журналів з Росії, трапляються і російські видання з Лондона.

Але чому сьогодні така багатолюдна сходка всієї російської колонії в цій читальні, він ще не знає. Він дізнається про це незабаром.

Сходка зібралась багатолюдна, як ніколи. Прийшли не тільки постійні відвідувачі читальні. Вони справді регулярно одержують «Колокол» і всі лондонські видання, і не лише одержують, вони переправляють їх додому, в Росію! Вони передруковують їх.

Старий професор здогадується, що Гейдельберг — це станція по дорозі в їхній Єрусалим — Лондон і звідти. Верховодить завжди вродливий, енергійний, веселий Лев Модзалевський. Він звик верховодити і в Петербурзі на студентських сходках, і — що там ховати — всілякими розвагами і навіть мазурками на студентських вечірках!

Напевне, йому спало на думку скликати негайно сходку, і він з властивим йому запалом зумів блискавично оповістити всіх. Крім постійних відвідувачів, у читальню сьогодні прийшли навіть ті молоді професори, які, здавалось, крім лабораторій, товстелезних наукових фоліантів та своїх досліджень, нічим не цікавляться.

— Уявіть собі, — палко лунає голос Модзалевського, — Гарібальді опинився в полоні Віктора-Еммануїла, хоча ні для кого не секрет, що тільки завдяки Гарібальді, його одчайдушним загонам, його відданості були вигнані австрійці з Італії. Власне, він передав владу Віктору-Еммануїлу. І що ж? Віктор-Еммануїл іде на змову з французьким імператором Наполеоном III, домовляється з ворогом Гарібальді — римським папою і, боячись народу, його ватажка Гарібальді, виступає проти гарібальдійців і бере пораненого в полон, героя, про якого вже складені легенди по всьому світі! Правда, ви вже знаєте, йому ніби дано амністію, його лікують, але як? Пропонують відрізати ногу. Одне ясно — життя Гарібальді в небезпеці.

Гомін, запитання і вигуки перервали гарячу промову.

Яких би поглядів не тримався кожний із тих молодих людей, що зібралися тут, у гейдельберзькій читальні, усі без винятку обурювалися і хвилювалися. Борець за визволення Італії! Гарібальді! Його життя в небезпеці!

— Колеги! Тихше! — вигукує дзвінко промовець. — Увесь світ обурений. В Америці, Англії, Швеції — скрізь відбуваються мітинги, і всі вимагають звільнення Гарібальді. У Лондоні робітники оголосили збір «пенні» на допомогу Гарібальді. Є пропозиція допомогти Гарібальді!

— Як? Чим? — знову знялась хвиля голосів. Що можуть зробити вони, російська молодь за кордоном?

— Є пропозиція просити нашого Миколу Івановича Пирогова поїхати до Гарібальді.

Це було дивовижно і водночас просто.

— Просити Миколу Івановича, просити професора Пирогова!

— Колеги! Прошу слова. Та тихше, я не можу всіх пере-
кричати! — схопився Якобі.— Я пропоную зібрати гроші на
поїздку. Адже ви самі знаєте, наш професор не з багатіїв.
І негайно послати делегатів до професора.

Кожному здавалось, що від його студентського ф'ранка за-
лежить життя Гарібальді. Старші давали більше, студенти,
не соромлячись, вишпорили по своїх кишенях, позичали
один в одного: «До стипендії внеси за себе і за мене».

— А хто йде до Пирогова? Кого посилаємо?

— Звичайно, Модзалевського! Йому й карти в руки.

— Гаразд,— з радістю погодився Льова.— Тільки додай-
те Якобі на допомогу.

— Я боюся Олександри Антонівни, дружини Пирогова,—
пожартував Якобі.

— От таке, а ще колишній військовий!

— А ви, хлопці, поділіться: один хай говорить із профе-
сором, а другий заговорює професорушу!

— Та що ви, вона розумна жінка!

— А професора їй однаково од нас не вберегти!

Настрій був піднесений, бадьорий.

* * *

Ще у вікно Олександра Антонівна Пирогова побачила двох
молодих людей, що наближались до їхнього будиночка. Во-
на їх знала, і серце одразу закалатало. Даремно їй заздрили
вінницькі дами, коли дізналися, що з тихого хутора «Вишні»,
де жили вони після відставки чоловіка з попечительства
Київської учбової округи, Пирогови їдуть за кордон у
Гейдельберг. Як це вабливо лунало, і багатьох брали за-
видки!

Вона-то знала — може, для когось іншого нова посада чо-
ловіка була б просто почесною, а Гейдельберг став би тихою
заводдю, спокійним відпочинком на старості, прогулянками
під віковичними липами у гейдельберзьких парках. Але ж не
для її чоловіка! Обоє вони розуміли, на це сподівалися
і в Петербурзі,— може, цей Пирогов нарешті вгамується!

Бідолашні дружини великих людей! Він не приховував
від своєї парченої труднощів, які на неї чекали. Наука —
от що для нього найперше й найголовніше в житті. А вона,
його дружина, мусить створювати умови, щоб він увесь міг
віддатися своїй діяльності. Адже наука у нього ніколи не
була відірвана від життя. Праця в госпіталях, севастополь-

ська кампанія, він був справжній подвижник у своїй роботі, у науці.

Можливо, немало жінок заздрили «багатому» життю дружини академіка. Та це було просто смішно! Про яке багатство може бути мова?

«Сапо, ми повинні виховувати наших дітей, дати їм добру освіту і завжди відкладати щось на допомогу бідним», — так він їй писав і казав, коли вона, захоплена його статтею «Питання життя», згодилась вийти заміж за некрасивого, немолодого, суворого, навіть сердитого на вигляд, удівця з двома синами.

Вона мала одразу стати їм дбайливою і ніжною матір'ю. Він чекав цього від неї. Він написав тоді вірш — так, так, багато хто здивувався б, дізнавшись, що він пише вірші. Вона пам'ятає — він і тоді ходив у незграбному пальті-сюртуці, зп'яковіло дивлячись з-під насуплених брів завжди серйозними і зіркими очима, в яких несподівано вона прочитала і біль, і чекашя, і вагання, незграбно простягнув їй вірш — «Мати-мачуха».

Вона зрозуміла його, зрозуміла, який тягар бере на себе, і згодилась на все. Вона зрозуміла його вимогливість поряд із безмежною людністю, а про розум — що ж казати про розум Пирогова!

Ох, може, не з усім вона впоралась, може, не завжди була на висоті. Інколи намагалась для сім'ї (звичайно, для сім'ї, а не для себе!) заощадити гроші, які він віддавав на ліки хворим, на догляд за хворими, інколи хитрощами зберігала його короткий відпочинок від сотень жадаючих його порад. Ні, нелегко бути звичайній жінці дружиною Пирогова!

Одразу і тут, у Гейдельберзі, почалися його лекції. Їх відвідують не тільки медики, а вся російська молодь, якої так багато в Гейдельберзі. Вечорами часто збираються у нього, і вона спочатку не могла звикнути до велелюддя, до суперечок. Вони сперечаються навіть із ним, своїм професором, Миколою Івановичем Пироговим, таким авторитетом для всієї європейської науки?! І він не ображається! Згодом вона відчула, з якою любов'ю і довір'ям ставляться до нього. «Це наш патріарх!» — вирвалось колись у Льовушки Модзалевського, який тільки-но в кабінеті щось палко заперечував Миколі Івановичу.

— Ах, Сапо, — казав їй чоловік, — коли б там у Петербурзі нагорі зрозуміли: студенти — це ж барометр нашого суспільства. Кажуть повсякчас про повагу до старших, а не хочуть знати, що й молодь треба поважати, розуміти...

От і в Києві він захищав завжди своїх студентів, а тут, вона ж знає певне, всі мають стосунки з Лондоном. Це ж при ній той невеличкий Якобі раптом хитро спитав:

— А ви не читали, Миколо Івановичу, яку статтю в «Колоколе» написав про вас Герцен, про ваші проводи з Києва?

Микола Іванович стиснув губи і перевів розмову на інше.

Якоюсь жіночою інтуїцією Олександра Антонівна, побачивши у вікно Модзалевського і Якобі, відчула, що вони йдуть до чоловіка у важливій справі. Льовушка, правда, їй подобався, такий приємний, чемний, завжди веселий, він з усіма знаходив спільну мову. Але зараз щось незвичайне було в його погляді. Краще, коли б чоловіка не було дома або припаймні він спав би, і можна було ж сказати: «Панове, на жаль, професор відпочиває».

На жаль, Микола Іванович і дома, і, звичайно, не відпочиває.

Микола Іванович сидить над своїм звітом міністрові Голвніну.

Його звіти абсолютно не схожі на офіційні формальні відписки... Адже молоді люди, з якими він має справу,— майбутні професори російських університетів.

Він пише докладно про кожного.

Треба написати, що деякі дуже матеріально незабезпечені. А от Мечникову, який поїхав для своїх досліджень на Гельголанд, треба обов'язково продовжити термін відрадження. У нього надзвичайна робота, яка матиме велике значення для науки.

А які талановиті молоді філологи Олександр Потебня, Веселовський!

Обов'язково про кожного написати, і неодмінно про матеріальний стан. Треба написати і взагалі про життя в Гейдельберзі, вони не марнують тут час і не відриваються від батьківщини.

«...У Гейдельберзі існує російська читальня, яка одержує майже всі російські журнали. Кожен відвідувач за право читання платить належну суму».

Він, безперечно, не знає про постійне сперечання своїх улюбленців Льовушки Модзалевського і Павла Якобі. Хто може бути членом читальні? Якобі намагається звузити це коло (адже для нього читальня — вогнище революційної пропаганди), бажання Льовушки — зробити читальню центром усіх росіяп.

Постукавши, юнаки зайшли до невеличкого кабінету. Професор мовчки кивнув їм, показав на стільці коло столу, а тим часом закінчив речення, відсунув списаний папір. Після їхньої схвильованої інформації у мовчанні минуло кілька хвилин.

Хоча і Льовушка Модзалевський і Павлуша Якобі були не з боязких, обидва збентежились. Невже вони помилились? Чи, може, йому важко вирушити у таку подорож? Та він же нещодавно побував і в Парижі, і на Гельголанді, і всюди, де тільки перебувають російські стипендіати... Може, його страхає, що Італія зараз як Везувій перед вибухом?

А може, просто після опального сидіння у «Вишні» він не хоче пакликати на себе знову незадоволення влади?

— Так от що,— нарешті вимовив Пирогов таким топом, яким інколи наказував студентам і служителям в анатомії.— Негайно телеграмою запитайте, чи приймуть мене, коли я приїду. По-друге, хай зі мною поїде хтось із ваших колег, хто знає італійську мову, на ті гроші, що ви зібрали. А в мене вистачить своїх. І треба поспішати, щоб наше втручання не вийшло запізнлим. Те, що я прочитав у газеті, мені, як лікареві, не дуже до вподоби. Але треба пересвідчитися самому на власні очі.

— Миколо Івановичу! — схопився Льовушка. Йому хотілося обняти Пирогова, але цього, звичайно, він не намілювався зробити.— Так ви згодні? Ви їдете?

Пирогов здивовано глянув на нього. І його погляд промовисто сказав: як це могло спасти когось на думку, що він не згодиться? Хіба в цьому річ? Річ у тому, як швидко все організувати і справді стати потрібним і корисним.

— Професоре,— мовив, почервонівши, Павлуша,— адже Модзалевський знає італійську мову...

Так, на жаль, не він, а його товариш знає італійську мову.

— От і добре, Лево Миколайовичу, треба в найкоротший термін зв'язатися з Спецією, одержати нам дозвіл і їхати. *Bis dat qui cito dat*¹.

Занепокоєна Олександра Антонівна чекала в їдальні. Вони вийшли всі втрьох. Ні, вона не помилилась. Юнаки були схвильовані, а на обличчі Миколи Івановича ані тіні суворості. Він дивився на них добрими батьківськими очима. Молоді люди підійшли до неї, поцілували руку.

¹ Двічі дає той, хто дає швидко (лат.).

— До побачення, шановна Олександро Антонівно,— мовив Льова.

— Що ж ви так поспішаєте, панове? А чашечку чаю по-нашому, по-домашньому? — Їй так кортіло дізнатися, в чім справа.

— Не затримуй молодих людей, Сашуню. Я зараз тобі сам усе розкажу,— зрозумівши її, поблажливо усміхнувся професор.— Я чекаю на вас,— підкреслив він юнакам...

За ними зачинилися двері. Професор підійшов до вікна. Юнаки майже бігли.

— Сашо, яка в нас хороша, чуйна, благородна молодь! Чому не розуміють т а м її природних поривів до благородних справ, до благородної діяльності...

Дружина розуміла, що значить «там».

— Пам'ятаєш, Сашуню, коли цар був у Києві і спитав у мене про студентів, і я доповів, що студенти поводять себе бездоганно, цар глянув на мене так недовірливо, що я був ображений і за молодь, і за себе. А це його постійне зауваження, я не раз чув від нього: «Дай боже, щоб навчання йшло на пуття». Як це монарх може хоча б припустити, що навчання, наука не підуть на пуття, на користь? Не йому, звісно, а людям...

— Миколо Івановичу,— обережно перебила його дружина,— ти хотів мені сказати, чого приходили до тебе молоді люди.

— Так, так, Сашуню. Я навіть повинен тобі сказати. Збирай мене в дорогу. Ти ж знаєш сама, ми ж удвох учора читали з тобою в газеті. І ти ще так бідкалась. Життя Гарібальді в небезпеці. Я їду в Італію, в Спецію, може, я зумію чимось допомогти.— І додав з неприхованою гордістю: — Мене посилає туди наша російська молодь.

* * *

— Свята Мадонно! — шепоче Барберіні.— Вчора Джузеппе оглянуло сімнадцять лікарів! Хіба це можна витримати!

— Барберіні,— роздратовано каже старий Ріпарі,— це ж був консилиум, розумієте, консилиум. Зібралися всі, щоб остаточно вирішити, що робити.

— Ну і що? Ви ж нічого не вирішили.

Ріпарі первується:

— Ви ж самі бачили, Барберіні, що не було того російського професора з Гейдельберга, на якого ми чекали. А він для нас, усіх хірургів, найвищий авторитет.

— Авторитет, авторитет! З Неаполя — авторитет, — з Лондона — авторитет, — бурмоче Барберіні. — На Капрері я б їх і близько не підпустив.

— Припиніть своє базікання, — сердиться Ріпарі. — Уся Європа схиляється перед цим професором. Йому самому доводилось бувати на полі бою в Севастополі, на Кавказі. Навіть у Європі всі читають його книгу про кавказьку експедицію, а по його анатомічних атласах вчать усі медики. І взагалі, я зараз з Базіле робитиму перев'язку. І, будь ласка, без зайвих розмов.

Барберіні бурмоче своє, але слів, на щастя, ніхто не може розібрати, бо він мальовничо лається.

Гарібальді знає, що насправді вони друзі, — і Барберіні, і Ріпарі, і Базіле — скільки пережито разом! А треба ж якось вилити свою досаду. І Гарібальді дивиться на них співчутливо. Наче не його, Гарібальді, а цього буркотуна, Барберіні, і схвильованого Ріпарі треба заспокоїти.

Справді, вчора оглянуло сімнадцять лікарів, але чекали ще одного, про якого сповістила телеграма з Гейдельберга. Професор Пирогов. Кажуть, світило в медицині. Даруйте мені, я знаю лише своїх соратників-лікарів. А цей — росіянин. Росія — батьківщина Герцена, щирого друга. Коли вмерла в Німці його, Гарібальді, стара мати, а його ж там не було тоді, всі емігранти-революціонери прийшли на похорон, як друзі, як рідні, і вночі, за італійським звичаєм, несли труну на кладовище. І Олександр Герцен був серед них.

Знову згадав першу зустріч у Лондоні, мрію про корабель — «плавучу революцію», статті Герцена в «Колоколе», дзвін якого доходив і до них, згадав хлопця-студента з «тисячі».

Хто не може боротись за волю свою,
Хай підтримає в цьому сусіда!

Ці спогади принесли заспокоєння. Йому завжди хотілося вірити в людей, йому здавалось, на його шляху стрічалось багато надзвичайно щирих людей, він любив їх, любив своїх гарібальдійців, і ця любов і віра завжди вливали сили в його душу.

Що ж, треба перетерпіти ще одного лікаря і цю перев'язку, до якої готуються його бідолашні друзі. Ріпарі і Базіле мовчки миють руки. Хоч би не застогнати. Не так уже приємно, коли щоразу віддирають бинти.

І в цей час заходять з їхнім Альбанезе підстаркуватий чоловік у білому халаті, накинутому на старомодне пальто-сюртук, і юнак років двадцяти, стрункий, з гарним, зараз

схвильованим і навіть трохи розгубленим обличчям. Юнак одразу просто уп'явся очима в Гарібальді.

Старий, навпаки, підходить спокійно, діловито, з-під насуплених кущавих брів глянули зіркі очі. Нічого професорського, аристократичного, гордовитого нема ані в обличчі, ані в постаті. Просте, зовсім просте, досить суворе обличчя в рамці бакенбардів. От тільки ці пильні, уважні очі, високе, широке чоло виявляли людину глибокого, падзвичайного розуму.

І раптом Гарібальді проймається до нього довір'ям, незважаючи на строгість і навіть суворість рис обличчя, а може, саме через них.

— Сильйоре професор,— каже він, намагаючись трохи підвестися зі свого ліжка-крісла, і привітна, якась дитяча, усмішка з'являється на устах хворого, немов він перепрошує, що стрічає славетного професора в таких жалюгідних умовах.

— Лежіть, лежіть,— добродушно наказує професор по-французьки і простягає руку. І Гарібальді відчуває, яка вона міцна і в той же час обережна.

— Льовушка,— звертається Пирогов до супутника по-російськи,— я посиджу подивлюся на перев'язку, хай собі спокійно роблять своє діло. Я огляну потім. Перекладіть їм.

По-різному заходять знамениті лікарі до хворих. Одні набирають одразу такого гордого, тасмничного вигляду, паче тільки їм відома велика істина життя та смерті. Щоб близькі вірили в це, вони оточують себе якоюсь урочистістю. Інші, навпаки, виказують поблажливу фамільярність, немов усі думки, бажання і переживання хворий давно розкрив перед ними сам (хоча й бачаться вперше), і хворий відчуває фальш у кожному слові. А то починають розмовляти тоном, яким розмовляють з малими нерозумними дітьми, не думаючи ані про вік, ані про життєвий досвід або й просто обізнаність і розум хворого. Інколи ж навпаки, коли лікують якихось визначних осіб, бояться взяти на себе відповідальність, і тільки щоб догодити, прислухаються до слів хворих, які самі в медицині розуміють мало. В усіх цих випадках лікарі дбають перш за все про враження, яке вони самі справляють, і про ставлення до них.

Микола Іванович і зараз, як завжди, найменше дбав про те враження, яке справляв він сам. Він спокійно, тихо сидів на ослінчику, йому було видно всю процедуру перев'язки.

— Будь ласка, колеги, продовжуйте, я подивлюся звідси. У вас добрий вигляд,— звертається він до Гарібальді.— Це вже запорука, що нічого небезпечного нема.

Справді, зараз у Гарібальді жваве обличчя, температура непомітна. Пирогов уважно спостерігає за перев'язкою, схвально покиваючи головою, і це заспокоює лікарів. Що там не кажи — сам Пирогов! І якийсь давно незнаний спокій лице до Джузеппе Гарібальді, і навіть сердите обличчя Барберіні яснє, і він непомітно хитрувато підморгує хворому.

Ні, зовсім він не суворий, цей знаменитий професор! То він суворо, навіть сердито одразу поглянув на стіни з вогкими плямами, на ґратчасті вікна, крізь які немов із зусиллям просякає сонячне світло. А на Гарібальді і на лікарів, що, хвилюючись, роблять перев'язку, він дивиться доброзичливо, уважно, з якимось добрим, товариським співчуттям.

Після перев'язки Пирогов каже Гарібальді:

— Відпочиньте. Коли дозволите, я огляну вас удень. Ми знайдемо з професором Петріджем із Лондона. Ми зустрілися з ним у дорозі. Я тільки попрошу колег принести мені подивитись прострелене взуття і уламки кістки, навіть найдрібніші, які вийняли одразу з рани. Сподіваюся, ви їх зберегли.

Льовушка намагається перекласти якнайточніше.

Барберіні моквапливо киває головою. Кістки — то справа лікарів, а от взуття — звичайно, він зберіг те взуття, що прострелила клята куля! Гм, ніхто ще цим не цікавився, але цей старий взагалі не схожий ні на кого, хто оглядав його генерала, його Джузеппе.

* * *

Від тої самої хвилини, коли було вирішено, що професор їде, і саме він, Льовушка Модзалевський, супроводитиме його, юнак перебував у неймовірно збудженому стані.

Усі товариші щиро і неприховано заздрили — Італія! Побуваш в Італії! Гарібальді! Подумай, побачити Гарібальді!

Але саме він хвилювався найдужче, спочатку тим — чи поїдуть? Потім — несподівані перешкоди у дорозі, зміна розкладу швейцарських поїздів, вони спізнавались на консилиум, про який їх сповістили у телеграмі-відповіді. Це все заважало приходити в захоплення від Альп, від не бачених досі краєвидів. Добре професорові, він проїздив тут не раз і в Італію їде не вперше.

А втім, коли переїхали італійський кордон і дихнули італійським, хоч уже ледь осіннім жовтневим повітрям, почули італійську мову, юнакові здалося все сном. І сьогодні, зараз — він з Пироговим був у Гарібальді.

Він стільки бачив портретів героя і навіть мав невеличку картку (їх в Петербурзі продавали спочатку потай, а згодом майже відкрито), що пізнав би його одразу, коли б зустрівся і не в таких обставинах, але жодне фото, жоден портрет і малюнок не передавали насправдішнього Гарібальді. І не благородство правильних рис красивого обличчя, немов якогось античного героя, здивували юнака. Це можна було довити і по портретах. Здивував ясний, щирий погляд добрих блакитних очей, ясна, щира дитяча усмішка. І в очах, і в усмішці світилися довір'я, доброзичливість. Юнак знав про легендарну хоробрість Гарібальді, і він уявляв людину, хай хоч і поранену, і полонену, але яка вражає своєю силою. А тут ця дитяча щирість і усмішка... Раптом Модзалевський зрозумів: саме за такою людиною йдуть тисячі, їй вірять, в ній нема нічого «для себе», а тільки для інших. Нічого для показу, усе від душі.

І от жалюгідна кімната, майже в'язниця, рана, над якою мудрують, і він — поранений, благородний, зараз безпомічний лев у тенетах.

Пирогов зосереджений, насуплений, йде мовчки. Не годиться зараз задавати йому питання. Стає страшно. Там, у Гейдельберзі, здавалось — варто Пирогову поглянути, і все буде гаразд. Але ж невідомо, що скаже ще Пирогов, коли погляне! Юнак не витримує, проте заводить здалеку:

— Миколо Івановичу, не пощастило нам, що спізилися на консиліум.

Але професор каже:

— Нічого, може, це й краще. У кожного свої звички, свої прийоми огляду. Можливо, вони протилежні моїм, а заперечувати одразу було б незручно. Краще я оглянусь наодинці. Оцей англієць, професор Петрідж, якого ми зустріли в дорозі, людина спокійна, коректна, з ним ми дійдемо згоди. А тутешні — Альбанезе інформував нас — все сперечаються між собою. І знаєте, друже, в кожного народу є свої традиції лікування, свої звички, що переходять із покоління в покоління. Якщо вони не шкодять, можна з цим примиритися і не заперечувати, щоб не ображати національного почуття.

Він помовчав трохи і раптом засміявся по-старечому добродушно:

— Ну приміром, французи люблять клістири, а англійці їх не терплять і інколи можуть сперечатися з піною на губах. А це ж не має ніякого значення. Друга справа, коли деякі звички і методи явно шкодять. От про що я думаю

завжди.— Він замовкнув, і хлопець зрозумів, що не треба зараз відволікати його своїми балачками.

«Як він усе враховує, скільки в цьому такту, чутості,— з захопленням подумав Льова.— Хоч би йому, саме йому поцятило вилікувати Гарібальді».

І хоча тільки-но він вирішив не заважати роздумам професора, знову не витримус:

— Миколо Івановичу, а все-таки так хочеться, щоб саме ви вилікували. Це буде така гордість для всієї російської медицини.

Пирогов зупинився, глянув строго:

— Знаєте, у мене з дитинства, поряд з глибокою любов'ю до батьківщини — про це не годиться говорити, але я підкреслюю, щоб ви зрозуміли,— так, поряд з безмежною любов'ю до батьківщини розвинулась якась гидливість до національних хвастоців і будь-якого шовінізму. Це завжди породжує національну ворожнечу, що неодмінно нищить наукові прагнення. Наука повинна мати безмежні простори для думки, слова, діяльності. Нам треба допомогти цій винятковій людині. Треба її врятувати — от головне. Ну, до четвертої ви вільні. О, та нас паздоганяє той гарібальдієць, який так люто дивився, коли ми зайшли. Коли б зустрілися з ним у горах, можна було б злякатися. Певне, йому набридли всі лікарі і він уже нікому не вірить...

Але Барберіні був не тільки не лютий, а, навпаки, весь доброзичливість і готовність до послуг.

— Будь ласка, синьйоре, от взуття. Може, вам ще що треба? — І він весь час додавав, невідомо чому: — Грація, грація! (Спасибі, спасибі!)

Льовушка одразу вирішив скористатися з дозволу професора.

— Коли дозволите, я пройдуся з ним,— сказав він Миколі Івановичу.— Якщо ваша ласка,— звернувся він до Барберіні,— я хотів би, щоб ви провели мене до моря, показали місто.

Барберіні тільки того й хотів.

— Грація, грація! — повторював він метушливо: — Прего, прего! (Будь ласка!)

Як добре, що хлопець знає італійську мову. Барберіні розповість йому про всі інтриги, що плетуться навколо пораненого генерала. А лікарі й досі не знають, де куля. Хай, хай він усе передасть своєму професорові. А у його професора таке чесне обличчя. Барберіні одразу зрозумів, що і панські, і королівські прислужники йому байдужі, що він не піде ні на чьому поведи.

— Льовушко, тільки не загайтеся, рівно о четвертій ми у пораненого.

Гарібальді нетерпляче чекав четвертої години, повторного приходу цього старого професора.

Як серед бурхливого океану, коли плавав він на кораблі, раптом виринає острівець — земля, до якої можна було пристати, і в нього, і в товаришів, змучених боротьбою з хвилями, вливались нові сили й надії, так і зараз душа його раптом потягнулась до цієї сторонньої, підстаркуватої, навіть суворої людини. Професор скаже правду. Йому можна повірити. Що ж, Гарібальді ладен знову перетерпіти біль, як при кожному огляді, і про себе він вирішив: як скаже цей старий, так і буде.

Італійські лікарі, Барберіні і Льова Модзалевський, затамувавши подих, стежили за кожним рухом Пирогова. Уважно і зосереджено дивився професор Петрідж. От Пирогов відкинув теплу ковдру, Льова побачив неймовірно схудлі неживі ноги, які так контрастували з міцним торсом Гарібальді.

Але Пирогов дивився спокійно, так само спокійно поглянув він на розбитовану ногу. Скільки тисяч поранених довелось йому бачити на своєму віку! Скільки тисяч ран, куди жахливіших, ніж ця. Гарібальді вже чекав, що от зараз знову почус наказ подати зонд, але він і стопоном, навіть віддихом не викаже ані болю, ані хвилювання. Та Пирогов лише злегка провів рукою по позі зокола рани і сидів кілька хвилин мовчки, уважно дивлячись на обидві ноги. І Гарібальді здавалось, що його очі бачать наскрізь, крізь м'язи, суглоби, кістки. І здавалося, що коли хто поворухнеться — рух буде чути в цій тиші, яка запанувала в приміщенні.

Професор заговорив неголосно, зовсім не намагаючись щось доводити, заперечувати, відстоювати, а просто, немов розмовляючи сам із собою, констатував незаперечний для нього факт.

— Куля ось тут, у кістці. І уламки роздробленої кістки, і прострелене взуття підтверджують мою думку. А зондувати або вводити палець у рану, щоб переконатися в цьому, зовсім не треба, це зайвий біль. Зараз негайно виводити кулю також не треба.

Так, так, з десятків тисяч випадків на Кавказі і під Севастополем він уже склав собі за правило — не виводити сторонні тіла з вогнестрільних ран доти, доки не з'явиться для того явна необхідність, завжди пам'ятаючи, що виведення може бути шкідливіше, ніж присутність. Все мистецтво

лікаря полягає в тому, щоб уміти дочекатись певного моменту.

Він кладе свою руку на руку Гарібальді і знову повторює:

— Жару нема, температура цілком нормальна, треба спокійно чекати.— І, повертаючись до лікарів, каже: — Не слід дратувати рану введенням різних інструментів, бодай найдосконаліших... А головне, треба уважно спостерігати за раною і своєчасно вийняти кулю. Синьйоре Гарібальді,— звертається він до Гарібальді,— небезпеки для вашого життя нема. Зараз не може бути й мови про ампутацію. Потрібно тільки терпляче, спокійно чекати. Але свіже повітря! Неодмінно свіже повітря! Хіба можна лежати в такій кімнаті! І клімат Спеції теж не для вас. Адже у вас, певне, ревматизм, вам потрібне інше підсоння. Куди б ви хотіли переїхати?

— Неаполь! — вихопилось у Гарібальді. Йому здається — він знову народжується на світ.

Не тільки Гарібальді зітхає полегшено після ясного діагнозу, після цих, здається, таких простих порад. Раптом у всіх присутніх змінюється цей гнітючий, схвильований настрій, що панував тут увесь час.

— Ви згодні зі мною, колего? — питає Пирогов Петріджа.

— Абсолютно, — з задоволенням каже англісець.

Палкі італійські лікарі тиснуть йому руку, а Барберіні дивиться, як на бога.

Йому повірили всі, а перш за все сам Гарібальді.

— Чим і кому зобов'язаний я вашому приїзду, дорогий докторе? — питає Гарібальді проникливо і вдячно.

— Мене надіслала до вас російська молодь,— відповідає Пирогов так просто, немов це звичайна, сама собою зрозуміла річ.— Спійть спокійно, все буде гаразд.

* * *

Це перша спокійна ніч після Аспромонте. В його вухах лунає ще і ще: «Мене надіслала до вас російська молодь».

Незнана, далека молодь турбується про його життя. Значить, воно потрібне і їй! Він засинає, і та дитяча усмішка, якою він зустрів лікаря Пирогова, лишається на його вустах.

«Мене надіслала до вас російська молодь».

А Пирогов не спить. Зараз, уночі, він зосереджує свої думки, згадує увесь свій досвід, щоб самому для себе підтвердити свій діагноз і метод лікування, в якому був переконаний, який для нього був беззаперечний і ясний. Але ж він знову віткнувся з тою давно відомою для нього істиною, що нема

жодної справи, якою б вона простою і ясною не була, в якій не можна було б при бажанні знайти причин для сумніву, вагань і суперечок.

Вигляд рани, прострелене взуття, шматки кістки доводили, що куля аж ніяк не могла відскочити рикошетом... Він ясно уявив собі, де вона застрягла. Постійне зондування, копірсаання пальцями може завдати непоправної шкоди. А це наполягання на ампутації? Даруйте, але мені щось здається, що ці загрозливі погляди виникли не стільки від серйозних наукових переконань, як від закулісних, вірніше, запостільних обставин. Хворий Гарібальді, точнісінько так, як тоді, коли був здоровий, не перестає бути предметом дій різних партій. Хіба це не зрозуміло з тих суперечок лікарів і всіх, хто оточує його і кого я категорично заборонив би впускати до кімнати хворого. Звичайно, нема нічого дивного, що навколо його пораненої ноги стільки національних хвилювань, побоювань з одного боку, надій на поворот справи — з іншого. Але я можу і мушу заспокоїти італійський народ і всіх щирих шанувальників Гарібальді: ані життя, ані нога його не перебувають в небезпеці... Та не слід бути їй абсолютним оптимістом. Куля лишилась у носі людини, схильної до ревматизмів. І все ж таки вік — п'ятдесят шість — це не жарти. Незважаючи на його геройський стоїцизм, на міць, витриманість, потрібні максимальна увага, найщильніший догляд.

Шкода, що він, Пирогов, не може лишитися. Але він докладно напише всі свої поради лікарям, вірним соратникам Гарібальді. Він надішле ґрунтовну, але таку, щоб зрозуміли всі, докладну інформацію в пресу, щоб усі знали його думки і метод лікування. Справжню науку завжди можна викласти просто. Тим вона і відрізняється від наукоподібної писанини, в якій за нагромодженням наукових термінів, різних викрутасів губиться зміст і вся сіль досліджень. Справа не в наукоподібних формулах.

На своєму довгому життєвому шляху він не відкидав і досвід народних лікарів.

Наприклад, Кавказ. О, його багато чому навчила та давня кавказька експедиція! Між іншим, і увазі до народних лікарів. Він згадує: госпіталь з тяжкопораненими. Він тільки-но приїхав і робить перший обхід із фельдшером. Призначає: цього завтра на операцію, цього приготуйте і цього.

Солдати, бліді і без того, бліднуть смертельно, але мовчать. Фельдшер покірно записує прізвища. Але вигляд у нього як перед стратою.

Другого дня, вранці, Пирогов заходить до палат. Що ж

це? Ліжка, на яких лежали призначені до ампутації ніг чи рук, порожні.

— У чому справа? — питає він у фельдшера.

— Перед операцією забрали родичі або знайомі, — явно бреше фельдшер і не дивиться в очі. Які тут родичі в горах? Пирогов ледве стримує себе, але закінчує обхід і кличе фельдшера до себе.

— Ну, без дурнів, кажіть правду.

Фельдшер мнеться, та бачить, що цей лікар не відчепиться.

— Тільки не виказуйте, — бурмоче він.

Кому виказувати? Але Пирогов розумів його нерішучість, змовницьки підморгує і нахиляється до нього.

— Та тут таке діло. Раз на тиждень з гір спускаються діди-хакіми, вони лікують зіллям і своїх, і наших. А ми їм теж дещо даємо. Не кажіть нікому. Кого діди лікували, жодному ані руки, ані ноги не відрізали. Саме завтра їхній день, тих дідів-горців. Христом-богом братушки благали, щоб діди їх оглянули. Самі розумієте, людина без руки чи без ноги кому потрібна? Каліка!

— А як помре, краще?

— А у дідів ніхто не помирає... Ну, як уже помре, то воля божа, — філософськи закінчив фельдшер.

— Знаєте що? Несіть солдатів назад сюди і, як діди придуть, ведіть їх до них, а про мене скажіть, що я також фельдшер. Я хочу подивитись, як і чим вони лікують.

— А мене не викажете начальству?

— Навіщо? Не вірите — присягнув.

Так і було зроблено...

Які мальовничо-красиві, поважні, сповнені власної гідності, стрункі, сиві, серйозні зайшли діди-хакіми в той примітивний госпіталь. Як спокійно виймали з горнят зварене зілля, з торбинок свіже, змочували настоями чоло, руки, ноги. В одного пораненого Пирогов з острахом побачив у рані черву. Він би, не замислюючись, ампутував ногу.

— Спитай, як же тут, он бачиш, черва, — прошепотів він фельдшеру.

Фельдшер розмовляв трохи мовою горців. Старий хакім покивав головою, глянув з-під сивих брів на лікаря, спокійно щось пояснив.

— Каже, черва — нічого, черва гній з'їсть, а соком з якогось там коріння та зілля — протруть.

Діди спускались з гір не раз і не два. Пирогов, звичайно, ризикував, але він приглядався, навіть допомагав — багато солдатів було врятовано.

А потім, далеко згодом, коли вже чутка про нього сягала за найвищі Кавказькі гори, сам Шаміль просив Пирогова оглянути його сина, тільки надто пізно він схопився. Син Шаміля, той, що виховувався змалку в Петербурзі, а потім був покараний самим батьком і засланий у глухе міжгір'я, де безпросвітний морок та холод, захворів на туберкульоз.

Зараз у маленькій Спеції осінньої італійської ночі Пирогов згадав тих дідів-горців. Ні, він правий, не треба послішати з операцією.

Микола Іванович запалив маленький ліхтарик і почав про все докладно писати.

Він ніколи не робив секрету з свого лікування, а зараз і поготів, адже з усіх країн світу жадібно чекають звістки, як здоров'я Гарібальді. Він надрукує в газетах докладні інформації і статті, він пояснить італійським колегам, як терпляче чекати, що робити і коли та як можна буде виїняти кулю. Може, і за місяць — не раніше. *Est modus in rebus*¹.

А поки що — завтра — завтра ж вранці, негайно він вимагатиме перевести пораненого у світле, чисте приміщення з свіжим повітрям, якнайшвидше взагалі із Спеції. Він вимагатиме відповідного харчування, догляду — усього, що треба для тяжкохворих. Хто може послухатись його авторитетного наказу?

Він іронічно стиснув губи. І на Кавказі, і в Севастополі, та й скрізь часто обурювались на нього, позаочі лаяли, але ж виконували, виконували всі його вимоги!

Гарібальді видужає! Гарібальді житиме!

Він знову відчув приплив енергії, ясність думки і ту особливу міць у пальцях, яку часто відчував у важких випадках, коли був абсолютно переконаний у своїх діагнозах всупереч багатьом і знав, що діє вірно. Але тут операція не потрібна. Ні.

Він дуже любив вірші Пушкіна. Про це знала добре його дружина. У нечасті години спільного відпочинку він читав їх напам'ять вголос. Бувало, на своїх безкінчених шляхах, у далеких мандрівках — скільки йому довелося проїздити «то в кибитке, то верхом!» — в думках читав любимі вірші. І зараз він згадав також рядки, але перефразував їх і повторив ще й ще:

Не случайный, не наирасный
Дар таинственный, прекрасный!
Жизнь, ты с целью мне дана.

Гарібальді повинен видужати!

¹ Є міра в речах (лат.).

— Ну от, Льовушко, і закінчується наша блискавична подорож до Італії, а ви її й не побачили зовсім,— мовив Пирогов Модзалевському.— Певне, ви чекали іншого від мандрівки?

— Я бачив Гарібальді і його друзів,— тихо заперечив Льова.— Мені здається, я відчув серце Італії.

Він хотів додати: «І я був з вами», але знав, Пирогов не любить таких зовнішніх проявів почуття, та вони й не потрібні. Він однаково все знає.

Коли вони прийшли попрощатися і побачили Гарібальді, для Пирогова в його діагнозі сумніву не було ані краплини. Не було сумніву і для самого Гарібальді, а Барберіні метушився знову, меткий, дотепний, жартівливий, як колись. Усі тиснули руку Пирогову, а Модзалевського обіймали. Гарібальді глянув на Пирогова.

— Дорогий докторе, ви ще раз довели, що для добрих справ і для істинної науки нема кордонів у сім'ї людства.

Боже мій, що він вигадав знову, цей певгамовний професор Пирогов!

Міністр освіти Олександр Васильович Головнін одержав від нього великого листа. Власне, лист і докладний зміст про поїздку в Снецію, до Гарібальді. Немов його послав сам російський уряд!

Там усе, що передумав Пирогов тої осінньої ночі. Усе він написав. І що казати, Головнін, не відриваючись, з величезним інтересом і навіть хвилюванням прочитав це все.

Молодий, досить ліберальний міністр розумів ту вагу, що має Пирогов для Росії і як неперевершений хірург, слава якого лунала по всій Європі, і як новатор-педагог та громадський діяч. Головнін, ще не будучи міністром, замолоду захоплювався його статтями. Але ж цар, імператор! Ні для кого при дворі і в міністерстві не було таємницею більш ніж негативне ставлення імператора Олександра II до Пирогова, і дехто успішно використовував це для своєї кар'єри.

Київський генерал-губернатор Васильчиков аж розпинався. Він при всякій нагоді доводив до відома, що попечитель Пирогов поблажливо ставиться до викладання в школах «малоруською» мовою, потурає безмежно студентській молоді, опирається втручанням поліції в справи університету. Ці недільні школи, які вперше з'явилися саме в Києві,— це ж роз-

садник баламутства! Врешті, винуватцем усіх непорядків у Києві стали називати Пирогова, і Васильчиков ставив питання: він або Пирогов.

Як завжди, в кулуарах міністерства знали, що Васильчиков використує нелюбов імператора до Пирогова не тільки через свої вірнопідданські почуття, а й через нешанобливе ставлення професора до губернаторші. Тій забажалося для власної пиhi притягти всесвітньовідомого вченого у свій салон. З того вийшов один конфуз. Про це гомонів увесь Київ.

Цар не злюбив Пирогова ще з Севастопольської війни, коли народ, вся Росія схилились перед ним. Перше введення наркозу, організація польових госпіталів, загопи сестер-жалібниць Червоного Хреста. Тисячі солдатів молилися за нього і на нього.

Але він насмілився доповідати особисто імператорові про безладдя, про крадіжки в госпіталах, про жахливі умови транспортування поранених, нелюдське ставлення до солдатів.

Його промова була криком душі, адже він прибув з поля воєнних дій. Цар обурився і перебив його:

— Це неправда!

— Правда, ваша величність, я сам бачив! — трохи не закричав Пирогов, і присутні сановники перелякались, так змінився в обличчі і ледь стримувався цар. І зненавидів Пирогова.

— Живодер! — просичав він крізь зуби, коли Пирогов пішов. Не тільки з палацу. Він змушений був піти у відставку, покинути Медичну академію.

Але після його статті «Питання життя» в той час реформ, коли імператор грав роль янгола-визволителя, хіба можна було лишити Пирогова, про якого гомоніла вся Росія, не при ділі?

Його призначили попечителем Одеської учбової округи (звичайно, було б доцільніше для всієї країни зробити його міністром освіти!). Та й в Одесі Пирогов розвинув таку діяльність, зняв, на думку одеського генерал-губернатора, таку «колотнечу» своїми реформами, клопотами про створення студентської преси, а головне — намаганням перетворити лицей на університет.

Всі переказували слова царя, коли він дізнався про плани Пирогова:

— Тоді, врешті, університетів у нас буде більше, ніж кабаків!

Імператор був сам задоволений цим казарменим жартом

і перший засміявся із свого дотепу, не маючи гадки, як заплямував себе ним в очах культурних людей.

А втім — «язик таки до Києва довів», радів одеський губернатор.

Потім вижили і з Києва — вже у відставку, і він оселився в маленькому своєму маєтку «Вишня» під Вінницею. Влаштував лікарню для селян. Лікував. Приходили не тільки околицьні селяни, приїздили звідусюди. Писав наукові праці. А всі прогресивні люди обурювались: Пирогов, світило науки, у п'ятдесят два роки у відставці на пенсії!

Отоді новий міністр Головнін і вигадав йому посаду почесну і порожню, що ні до чого не зобов'язувала, посаду попечителя російських молодих вчених за кордоном.

Можливо, в цьому бажанні Головніна витягти Пирогова відіграв неабияку роль «Колокол». Що там не кажи, не дуже приємно, коли про тебе, як про ретрограда, продзвонять по всю Європу. Адже яку шанобливу, велелюбну статтю про Пирогова та його надзвичайні проводи з Києва написав Герцен. «Відставка Пирогова — наймерзепніша справа Росії дурнів».

Головнін дипломатично підвіс імператорові свою пропозицію з приводу попечительства в Гейдельберзі, натякнув і на «Колокол», і так, між іншим, на значення Пирогова як вченого, на резонанс в Європі; імператор погодився, і Головнін був задоволений. Йому імпонував цей старий. Він розумів, ім'я Пирогова ввійде в історію російської науки, йому було приємно протегувати великому вченому, правда, з дуже важким характером!

Та зараз, зараз! Його зворушив цей лист, але що він може викликати?!

«Ох, що мені робити з цим невгамовним лікарем?»

Він довго міркував, вигадуючи різні дипломатичні ходи, і раптом вирішив ризикнути на сміливий крок. Звіт буде надрукований в офіційній пресі. Адже, напевне, докладна інформація вже надрукована за кордоном.

Звіт з'явився в газеті «Санкт-Петербургские ведомости». Головнін з його відбитком і з листом Пирогова чекав прийому в палаці.

На вустах, як завжди, наймиліша, пайскромніша посмішка, в очах — захоплення перед добрістю і мудрістю імператора. День, здається, вибрано непоганий. Приятель-камергер шепнув, що імператор у доброму гуморі.

— Ваша величність, — доповідав міністр таким тоном, немов не знав, що робити з цими витівками. — А наш Пирогов таки відзначився, поїхав лікувати Гарібальді, і, уявіть собі,

серед усіх європейських знаменитостей саме він поставив вірний діагноз! От він сам надіслав нам докладний звіт.

Міністр стояв у позі без вини винуватого вихователя, навіть трохи, зовсім трохи, щоб не порушити етикету, розвівши руки.

Імператор пробіг очима звіт.

— Що ж, я біди в цьому не бачу,— сказав він досить байдуже.

Справді, що ж йому тепер лишається робити, коли вся Європа цікавиться цим Гарібальді, і він же амністований королем. Король сам надсилав лікарів.

Захоплення засяяло в очах міністра. Захоплення, яке так любив «цар-визволитель».

Вийшовши з палацу на площу, Головніт зітхнув на повні груди. Пронесло.

* * *

Льова Модзалевський не міг увійти в звичайну свою клію. Усіма думками він був ще там, в Італії, в Спеції, коло ліжка Гарібальді. Він трохи картав себе, треба було більше поговорити з його бійцями, з Барберіні, посидіти коло самого Гарібальді. От тепер друзі цікавляться, ніби Льова міг розпитати Гарібальді про становище в Італії, ставлення до папи, до короля, до Наполеона III, розпитати про всю складну італійську ситуацію. Але ж там і він, як і Микола Іванович, думали тільки про одне — як вилікувати Гарібальді. Хіба можна було говорити про щось інше, про політику? Найважливіше було те, що приїхав Пирогов, що він оглянув, сказав своє слово, і тепер,— як не розуміють товариші,— він і Льова чекають нетерпляче листа з Італії. Коли Олександра Антонівна одчинила двері Льові, він уже з її очей зрозумів — «парешті».

— Все гаразд? — спитав він, схопивши її руку і гаряче цілуючи.

— Все гаразд. Ідіть до Миколи Івановича.

Микола Іванович простягнув йому коротенький лист.

— Я вже переклав так-сяк сам. Прочитайте.

До кімнати зайшла дружина, і юнак прочитав голосно по-італійськи, одразу перекладаючи:

— «Мій дорогий докторе Пирогов. Моя рана майже вилікувана. Я відчуваю потребу подякувати за сердечні турботи, які ви проявили до мене, і уміле лікування. Вважайте мене, мій дорогий докторе, вашим

віданням Джузеппе Гарібальді».

Були ще листи від колег-лікарів. Вони дочекались потрібного моменту, і лікар Дзанеті легко і вправо вийняв кулю. Всі вони також палко дякували професору Пирогову.

— Ну, Львовушко, порадуйте ваших друзів, які послали нас. Гарібальді житиме, і ще довго житиме. І передайте їм його слова, які він нам сказав прощаючись: «Для добрих справ і для істинної науки нема кордонів у сім'ї людства».

1971

МАЛЕНЬКИМ ПРО ВЕЛИКОГО ТАРАСА

Коли я була зовсім малою, отакою, як ви зараз, у нас дома дуже любили співати. Зберуться після роботи літнім вечором під свято і співають.

Я знала, що завжди наприкінці співатимуть дідові любимі пісні «Реве та стогне» і «Як умру». Дід теж підтягатиме. Я знала всі слова, і хоч не всі вірно вимовляла і розуміла, тоненько і собі співала. І ніхто з мене не сміявся, бо я сиділа у діда на руках або коло нього.

Ми жили далеко від Дніпра, але з самого малку я уявляла собі, який він широкий, могутній, і вночі, під час бурі, реве та стогне і підіймає високі хвилі. А закінчувалась пісня тихо-тихо, і дід завжди трохи піднімав руку, щоб співали тихо, паче вже буря скінчилась і все засинало. Я дуже любила цю пісню.

А коли співали «Як умру», починали її завжди басами — тато, сусід дядя Яша і дорослі хлопці, мені ставало сумно і трохи страшно. Пісню звали «Заповіт». Я не все розуміла в цій пісні, але уявляла високу гору над Дніпром, па ній могли і звідти ген-ген далеко видно: лани, річки, всі міста і села. І хтось це все бачить, кличе, щоб люди повставали, рвали кайдани, і просить, щоб його згадували.

А коли я стала трошки старшою, я спитала діда:

— А хто це просить?

— Хіба ти не знаєш? — здивувався дід. Йому здавалось, мабуть, якщо я співаю, я вже все розумію і знаю. — Це просить той, хто написав цю пісню, а написав її Тарас Шевченко, наш Кобзар.

Великий портрет Тараса Шевченка висів у нас над столом. Тільки я пам'ятала себе, так уже знала його обличчя. Він немов дивився на мене, завжди уважно, лагідно і сумно.

— Це він написав «Заповіт», і «Реве та стогне», і «Садок вишневий коло хати», і ще багато пісень та віршів, — сказав дід. — Їх люблять, бо він кликав ними людей боротися за волю, щоб не було багатих і бідних, а щоб усі люди жили в мирі і дружбі, спільно працювали.

— А він ще живий? — спитала я. — Адже він писав «Як умру». Можливо, він ще не помер?

— Ні, — похитав головою дід, — він жив давно, я був тоді зовсім маленький, коли він помер. Але про нього знали всі, хто боровся за волю народу. Недарма його «Заповіт», коли був ще цар, забороняли співати жандарми, бо він сам, Тарас Шевченко, боровся за народ і все своє життя поклав за це.

— Як? — спитала я. — Розкажи.

І дід кілька вечорів підряд розповідав мені про Тараса Шевченка.

Ось що він мені розповів.

I

Страшний був тоді час. Пани розкошували і жили у величезних маєтках, а працювали на них інші люди, їхні кріпаки. Пан свого кріпака міг покарати як завгодно, міг продати, наче якусь річ. Міг відібрати дітей від батька і на мисливських собак виміняти. І нікому було поскаржитись, бо правив усім цар, найбільший пан, і, звичайно, він був з панами заодно.

І от у селі Кирилівці, яке все належало одному багатому панові, в бідній родині кріпаків Шевченків, народився хлопчик Тарас.

Родина була велика, дітей багато, злидні страшні. У Тараса були старша сестра та брат — Катруся і Микита та молодші за нього — Йосип, Яринка і сліпенька сестричка Марійка. Батьки, як і всі селяни, повинні були на панщині працювати, себто на пана робити. З ранку до ночі вони й гнули спину на панському полі, на панській стайні, у панських садах та городах. А вдома їхні діти лишались голодні, голі, босі.

Жінки брали немовлят з собою на поле. Покладуть під снопом, а самі жнуть пшеницю. Дитина часто плаче, заливається, а мати і підійти зайвий разочок боїться, бо панський наглядач з капчуком в руках скрізь ходить, дивиться, як працюють.

Хто з дітей трошки підросте — одразу теж працювати, чи погоничем, чи пастушком.

Та у Шевченків була дружна сім'я. Любили одне одного, жаліли. Зберуться усі ввечері після роботи, постелять у маленькому садочку коло хати рядно, посідають, вечеряють вкупі. Потім, уже згадуючи свою сім'ю, раннє дитинство, написав Гарас Шевченко вірш:

Садок вишневий коло хати.
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все... Тільки дівчата
Та соловейко не затих

Приходив до них часто старий-престарий дід Іван. Його дуже любив маленький Тарасик. Притулиться до нього, і розповідає дід давні минулі часи.

Цікавий був до всього Тарасик, про все йому хотілося дізнатись: і чи є де залізні стовпи, які небо підтримують, чому шлях, що мимо села йде, Чорним зветься, і хто такі були гайдамаки, які проти панів повставали?

Хлопець рано до школи пішов і швидше за всіх вивчився читати й писати і дуже любив малювати, хоч цьому його ніхто не вчив.

II

Поки була жива мати Тараса, все-таки якимось перебивались. Та от умерла мати, ще молодою, від непосильної праці та злиднів. Лишилися діти бідолашними сиротами. Не знав батько, що й робити з ними. Старша сестра Катруся ще при матері вийшла заміж і переїхала в інше село.

Оженився батько вдруге на вдові з трьома дітьми. Думав — легше буде, жінка і з дітьми, і в господарстві дасть лад. Та де там! Мачуха трапилась люта, не злюбила дітей, особ-

ливо Тараса. Тарас не давав своїх молодших сестричок кривдити, завжди за них заступався. Ну, а мачуха, хто що не нашкодить з її дітей — все на Тараса зверне і Тараса покарає.

Тільки їй було радості, коли якимось одним літом батько пішов з чумаками і взяв Тараса з собою. А чумаками звалися люди, які ходили з України аж у Крим по сіль та рибу. Не було тоді поїздів. Їхали чумаки возами, в які запрягали дужих, спокійних волів. Воли йшли поволі, і чумаки, власне, не на возах їхали, а йшли коло них поряд довгим шляхом, степами, полями, понад ріками, озерами аж до Чорного моря.

От і Тарас вирушив з батьком у таку «чумачку» — подорож з чумаками. І багато-багато побачив по дорозі.

Побачив він і могутній Дніпро з мальовничими берегами, високі давні могили в широких степах, де трава, вища за людину, гоїдалась од вітру, немов хвилі у морі, а вгорі у блакитному небі літали орли.

Минали чумаки зелені гаї, села і міста, і різні люди стрічались їм. То сліпий кобзар сидів, грав на кобзі і співав старовинні пісні-думи, то стрічали вони рекрутів-хлопців, яких забрали в солдати. За ними йшли матері, жінки, плакали, прощались, наче на все життя. Та воно майже так і було, бо в ті часи в солдатах служили двадцять п'ять років.

Бачив Тарас, що скрізь тяжко працюють люди, як і в їхньому селі. Стрічались їм пани в розкішних каретах, на баских годованих конях. Замислювався малий Тарас так само, як удома: чому скрізь одні працюють, поневіряються, а інші тільки гуляють, панують та розкошують?

Та під час подорожі дуже радів Тарас, що йде з батьком, з чумаками, так багато бачить навколо, стільки цікавого чує, а головне, ніхто на нього не гримає, не лає так, як мачуха.

Обіцяв батько і другого року взяти Тараса з собою, коли пан його самого з чумаками пошле.

Та це довелось, бо, як писав Тарас потім,—

...Батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на пащині!.. А ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам...

III

Був у тому селі учителем п'яничка-дяк. Дяки у церкві співали, читали вголос церковні книги, допомагали панам. В ті часи вони бували і учителями в школах.

Після смерті батька Тарас прийшов до учителя-дяка. Сказав йому:

— Все робитиму для вас: воду носитиму, дрова колотиму, в школі прибиратиму, тільки дозвольте жити в школі і вчитись.

Дуже Тарас вчитись хотів.

Дяк погодився. Ще б пак — даровий наймит! Та більше знущався він з Тараса, ніж учив його.

Завжди голодний, обідраний був Тарас, а п'яний дяк не шкодував для школярів ляпасів та березової каші — себто бив усіх нещадно березовими різками.

Втік від нього Тарас. Він чув, що в сусідньому селі дяк дуже письменний, живе добре, не те, що цей п'яничка, і до того ж маляр.

— Може, вивчить мене! — подумав Тарас і прийшов до нього.

Та новий вчитель наказав одразу Тарасові воду носити з річки аж на гору, де його хата стояла, потім фарбу примусив розтирати, а вчити й не збирався.

Пішов від нього Тарас до третього дяка, теж маляра.

— Вивчіть мене малювати! — попросив хлопець. — Усе вам робитиму, що накажете.

Але той тільки глянув на Тараса і мовив:

— Нічого з тебе не вийде. Ні швець, ні кравець, ні на дуді грець.

Повернувся сумний Тарас у своє село та й пішов у найми.

IV

Весь час мріяв Тарас вчитися малювати. Заробить якусь копійку, купить своїм бідним сестричкам Яринці і сліпенькій Марійці цукерку чи бубличок, а собі аркушик грубого сірого паперу. Сховається десь у бур'янах, малює і співає сумні пісні. Дуже хороший був голос у Тараса, і він добре співав.

Через деякий час знову він пішов у інше село ще до одного вчителя, і той погодився взяти його в учні. Треба було тільки дозвіл від пана мати.

Та коли прийшов до панського управителя за дозволом, той залишив хлопця у пана «козачком» — прислужником.

Сидить пан у кріслі, нічого не робить, тільки Тарасові гукає:

— Подай води! Віджени муху!.. Подай люльку!.. Що ти там розспівався? Ану помовч!

Пан багато їздив і скрізь брав з собою Тараса, щоб той йому прислужував у дорозі. Деякий час жив пан у литовському місті Вільнюсі — Вільні, як тоді його називали. Якось поїхав пан з своєю дружиною на бал, а Тарас сів малювати.

Так захопився, що й не чув, як пан повернувся. Бачить пан — Тарас малює. Розлютився і наказав відшмагати хлопця на стайні. А проте вирішив пан, що добре мати свого власного художника.

Незабаром він віддав Тараса вчитися до одного професора малювання.

V

Та недовго провчився Тарас. Пан переїхав до Петербурга, так тоді звався Ленінград.

Їхав пан каретою, а вся челядь йшла пішки за возами, навантаженими панським добром. А була вже зима. Віхола замітала шляхи, сніг сліпив очі. Чвалав і Тарас у дірявих чоботях... Потім писав Тарас про цей шлях:

Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо
Та чи ж то повірять?

...Минав Тарасові вісімнадцятий рік. Почав він просити пана віддати його хоча б у малярську артіль. Пан і віддав Тараса в учні до майстра-маляра. Той маляр хоч славився хорошим майстром, та людиною був жорстокою, скупюю. Працювати примушував він свою артіль — хлопців-підмайстрів — цілісінький день, майже без перепочинку. Оздоблювали вони покої, фарбували стіни, стелі. Жили хлопці надгольодь, ходили в замурзаних халатах, спали на голих, блаґеньких матрацах на горищі, над квартирою майстра-хазяїна.

У Петербурзі влітку бувають білі ночі — тоді видно, як удень. От білими ночами став Тарас тікати з свого горища у великий, гарний сад, який і тепер зветься Літнім. Сяде він там на перекинутому відрі з-під фарби і перемальовує

статуї, які стоять у Літньому саду. А то замислиться, замріється, згадає рідну свою Україну, Дніпро, і хочеться йому заспівати про них, про рідних, далеких, пещасних людей. І в голові складались, немов пісні, свої власні вірші.

На тому папері, що він брав для малювання, він почав записувати ці вірші, і один з найперших починається так:

Реве та стогне Дніпр широкий.
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потонав.
Ще треті півні не співали,

Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

Якось уночі гуляв у тому саду молодий художник. Побачив він — сидить хлопець, малює. Підійшов, поглянув.

— Дуже добре малюєш! — сказав художник. — Ти вчишся малювати?

— Я працюю в артілі майстра-маляра.

— А звідки ж ти?

— Я з України.

А молодий той художник, Іван Сошенко, і сам був з України. Він про все розпитав Тараса і вирішив будь-що допомогти йому, бо був доброю, чулою людиною.

VI

Іван Сошенко, молодий художник, учень Петербурзької Академії художеств, розповів своїм товаришам, друзям, учителям — професорам Академії, що зустрів надзвичайно талановитого хлопця — Тараса Шевченка. Дуже той хлопець Тарас хоче вчитись, а не може, бо кріпак, панові належить. А пан його — людина дарма що багата, а неосвічена, брутальна, пихата.

Учителем Івана Сошенка був славетний російський художник, професор Карл Брюллов. У нього бували інші художники, письменники, музиканти. Вони зацікавились Тарасом Шевченком і вирішили його викупити з неволі. А пан запросив за Тараса великі гроші — дві з половиною тисячі. Де такі гроші взяти? Таких великих грошей ніхто з них не мав, адже вони не багатії були!

Радилися вони, радилися і вирішили: Карл Брюллов намалює портрет свого друга — відомого і любимого всіма поета Жуковського, і розіграють той портрет у лотерею, а за виручені гроші викуплять Тараса. Так і зробили.

Настав великий день у житті Тараса. У Брюллова зібрались ті великі благородні люди, які викупили Тараса і дали йому папір, на якому було написано, що він уже вільна людина. Тарас поцілував той папір і заплакав. І всі ті добрі, славні люди — російські художники, письменники, музиканти, які допомогли йому, — теж плакали і раділи за Тараса Шевченка.

Став Тарас вільною людиною, почав учитись, прийняли його до Академії художеств. Став він учнем самого Карла Брюллова. Старанно вчився він і так добре малював, що й медалі в Академії одержував за свої роботи.

Та весь час думав Тарас про рідних братів і сестер, про нещасний народ, з якого сам вийшов. Адже він добре знав, як поневеряються убогі кріпаки і на Україні, і в Росії — скрізь, де панус цаґ, де розкошують пани-поміщики.

І Тарас писав про це вірші, пісні. Їх видали книжкою, яку він назвав «Кобзар», а його самого відтоді почали звати Кобзарем. Ту книжку полюбили всі розумні чесні люди, всі поневолені та скривджені.

Коли закінчив Тарас Академію, став художником, приїхав він на Україну. Зраділи йому брати і сестри, які стільки років не бачили свого Тарасика. А Тарас і радів, і сумував, бо горювали вопи, безправні кріпаки, так само, як і батьки. Скрізь, і в рідному селі, і в інших селах та містах, діялось те ж самісіньке, як і за його дитинства.

Отоді він написав багато віршів проти царя, проти панів і кликав тими віршами, щоб люди повставали, боролися за волю, жили однією вільною новою сім'єю. Отоді він написав і свій «Заповіт», хоч був ще молодою людиною, та почував себе відповідальним за свій народ і завжди думав про долю всіх поневолених людей.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

І от ці слова: «Вставайте, кайдани порвіте!» — тоді повторювали, передавали один одному, як заклик до повстання, революції.

Навколо Тараса Шевченка гуртувались молоді сміливі люди, які бажали волі і щастя своєму народові.

VIII

Пани, цар, його посіпаки — жандарми зненавиділи Тараса Шевченка.

Якось повертався Тарас з своїх мандрівок по Україні до Києва. Був чудовий весняний ранок. Поромом перепливав Тарас широкий Дніпро і милувався на любий Київ. Він поспішав на весілля свого друга. Зійшов на причал, раптом підходять до нього жандарми і арештовують. Відвезли Тараса до Петербурга і посадили в тюрму. Разом з Тарасом арештували й багатьох його друзів з їхнього товариства, та нікого не покарали так тяжко і жорстоко, як Тараса Шевченка. Розлютився цар за його сміливі вірші і наказав віддати Тараса в солдати і заслати далеко-далеко від України. А найстрашнішим і найтяжчим для Тараса було те, що немилосердний, мстивий і лютий цар заборонив йому писати і малювати.

Десять років пробув Тарас у далеких краях. Спочатку проходив він солдатську муштру в гарнізоні Орської фортеці, за малесеньким містом Орськом над річкою Уралом. Потім з солдатами пройшов походом тисячі верст по голих степах та пекучих пустинях, де самий пісок, колюча трава, гірка вода в рідких озерцях. Та й тій раділи і люди, і животина. Верблюди і коні тягли провіант, зброю і розібрану шхуну — невеличкий корабель. Солдати йшли пішки під налючим сонцем до маловідомого Аральського моря. Експедиція під команду капітана Бутакова повинна була вивчити це море.

Два літа плавав і Тарас Шевченко по Аральському морю, завжди бурхливому, неспокійному. Переносив шторми, качку. А взимку і на суходолі, на півострові, де стояв їхній форт, було не легше. Лютували різні східні вітри, занесли колочі сніги. Солдати і матроси хворіли від недостачі харчів.

Тараса дуже полюбили і матроси, і солдати, і сам командир експедиції капітан Бутаков. Вони побачили, що Тарас справедлива, добра і розумна людина і дуже талановитий художник. Бутаков і в експедицію взяв Тараса для того, щоб той малював береги Аральського моря. Тарасові було ж заборонено малювати, він дуже зрадів, коли йому доручили цю

роботу. Він зробив там багато прекрасних цікавих малюнків і моря, і берегів, і мешканців того пустинного тоді краю — казахів і туркменів. Малював він і себе з товаришамися-солдатами. Ті малюнки тепер зібрані і пильно бережуть, і по них багато людей бачать, де та як жив наш Тарас Григорович у засланні.

Серед тих малюнків є один надзвичайний. Малюнок, на якому зображений тигр. Так, величезний страшний тигр.

До стану рибалок, коло форту, занадився ходити тигр. Він загриз корову, кількох телят і навіть напав на людей. От і вирішили його знищити. Всі солдати, матроси, рибалки і казахи, які жили поблизу в своїх юртах, вийшли на полювання і убили хитрого лютого хижака.

Тарас був також на цьому незвичайному полюванні і з блискавичною швидкістю змалював забитого тигра.

І там, на засланні, Тарас однаково, хоч це було суворо заборонено царем, писав вірші. Він не скорився, він писав ще запальніше, ще одвертіше проти зла і неправди. Але він робив це погай, щоб ніхто не бачив. Потай записував свої вірші у малесеньку книжечку-зошит, яку сам зробив, і ховав її за халявою чобота. Ця маленька «захальвна» книжечка зберігається і зараз.

IX

Вже почали друзі Тараса і командира Бутакова клопотатися, щоб полегшили долю поета і художника, щоб дозволили йому хоча б малювати, бо експедиція вже закінчилась і Тарас з іншими перебував в Оренбурзі, де приводили до ладу матеріали експедиції.

Та замість полегшення прийшло погіршення. Одна підла людина, заздрисний нікчемний офіцер, написав донос у Петербург, що Тарас не живе в казармі, а з товаришами по експедиції, малює, ходить з дозволу Бутакова не в солдатській шинелі, а в своєму пальті. Оренбурзьке начальство перелякалось і спочатку одправило Тараса на гауптвахту до Орської фортеці, а потім загнало Тараса у відлюдний далекий форт на східному березі Каспійського моря. Туди і пошта півроку не доходила, бо півроку не можна було туди доставатись морем.

Везли в цей форт Тараса під вартою, наче страшного злочинця. Перед тим як сідати у човен, який перевозив морем, підібрав Тарас на дорозі вербову гілочку. Впала вона з воза. Тарас заховав її за пазуху, а коли приїхав до форту, встроїв на порожньому тоскному місці.

Не сподівався він, що щось вийде з цього. А навесні гілочка несподівано пустила паростки, і рік по року виросла чудеспа верба.

Довго, безжально муштрували Тараса Шевченка, як солдата, у цьому форті. Тут ще важче було, ніж в Орській фортеці, ніж на Аральському морі.

Та й тут так само, як і там, прості люди — казахи, що жили навколо форту, солдати, які поневірялись однаково, як і він, — усі дуже любили справедливого, доброго «батька Тараса». А його найбільшою відрадою були діти, маленькі казашата і діти коменданта форту.

Часто приходили вони до «дяді Горича», як звали вони Тараса Григоровича, бо не могли вимовити «Григорович». Діти сідали навколо його, меншенькі вмощувались у нього на колінах у затінку єдиної гіллястої верби. Він співав їм, розповідав казки, розповідав про свою далеку батьківщину — нещасну рідну Україну.

Тарасова верба росла, красувалась. Тарас переконав коменданта форту і солдатів, що тут, у голій пустині, можна виростити ще дерева і яка це буде радість для всіх людей! І тоді там посадили цілий сад. Він і тепер є, цей сад, і звуть його садом Тараса Шевченка. І досі живий старий-престарий садівник, дід якого — казах Сатангул, садив разом з нашим Тарасом цей сад.

X

Повернувся Тарас Шевченко з заслання через десять років. Забрали його молодим, дужим, а вертався хворим, сивим, от як на портреті.

Та не скорився він цареві, не кинув боротися за правду, за краще, вільне життя народу. І після заслання писав він знову такі вірші, що їх у всьому світі знають, на всі мови і тепер перекладають, бо і зараз в інших країнах є багаті і бідні, є пани і ті, що працюють на панів, є ще поневолені народи, які борються за свою волю, за свої права.

Тарас Григорович завжди багато думав про дітей, він часто згадував своє нещасне дитинство і писав:

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Мові долі молодій:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу

Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось від гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя...

Тарас Шевченко мріяв про той час, коли всі діти вчитимуться, ростимуть на волі. Він завжди закликав, щоб усі учились:

Учіться, брати мої,
Думайте, читайте.
І чужому научайтесь.
Й свого не цурайтесь!

Вже незадовго до своєї смерті він склав для дітей буквар українською мовою, щоб був він зрозумілий дітям селян на рідній Україні, і починався той буквар словами:

Чи є лучче, краще в світі,
Як укупі жити?

Він мріяв про той час, коли на світі не буде неправди, лиха, воєн:

І на оповленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Перед смертю він просив своїх друзів, щоб поховали його на Україні, над Дніпром, як писав він у своєму «Заповіті»:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій...

Так і зробили.

Поки були царі, вони забороняли співати пісні Тараса Шевченка, влаштовувати свята на честь Кобзаря, навіть арештовували за це. Бо всі, хто боровся за волю народу, любили твори Тараса Шевченка, пам'ятали його.

А тепер, як стала в нас Радянська влада, у всьому Радянському Союзі читають його твори, його «Кобзар», співають його пісні, шанують його пам'ять.

* * *

Я слухала уважно діда, і для мене Тарас Шевченко був уже близькою, рідною людиною.

Незабаром я пішла вчитися до школи. Напровесні учителька нам сказала:

— У березні буде шевченківське свято. Давайте готуватись. Вивчимо вірші Тараса Григоровича Шевченка, його пісні.

Я сказала, що я знаю «Садок вишневий».

— От і добре. Ти й прочитаєш.

На свято я прийшла з дідом. Він ішов такий урочистий, задоволений.

— Дочекався,— сказав,— свято Кобзаря по всіх усядах вільно справляють.

Всі дівчатка були в українських вишиваних сорочках і з віночками і стрічками на голові. Ми казали і співали вірші Тараса Шевченка, а на кінець усі-усі учні школи,— і молодші, і старші, і всі учителі, і директор, і батьки, які прийшли на свято, і мій дідусь,— усі встали і співали «Заповіт»:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

А посередині сцени стояв у квітах великий портрет Тараса Григоровича Шевченка. Він дивився ласкаво-ласкаво, наче він був з нами насправді і радів, що тепер усім дітям добре, і ми справді були як одна сім'я.

1963

ВЕРБОВА ГІЛКА

Минав жовтень місяць. У безмежних степах застогнав вітер холодний та заквилів звір голодний. Треба було поспішити, щоб переплисти сердите й примхливе восени Каспійське море, поки не припинилась навігація. Тому на останній зупинці, у маленькому степовому містечку Гур'єві пробули лише кілька годин. Незабаром мав вийти в море останній

у цьому році поштовий човен, і унтер-офіцер Булатов домовився, що їх довезуть на ньому до Мангишлаку — півострова на східному березі Каспійського моря. Їх було двоє — проїжджих. Унтер-офіцер Булатов і доручений йому під догляд рядовий окремого Оренбурзького батальйону Тарас Шевченко.

Булатову наказали пильно стежити за рядовим Шевченком, щоб, бува, чого не писав, нічого не малював у дорозі, щоб ані клаптика паперу, ні олівця, ні пера не тримав у кишені чи в ранці.

Нічого того й не було у Тараса.

Самий ненависний солдатський ранець за плечима. От-от уже три роки носить його Тарас.

Так, за плечима вже три роки неволі. Орська фортеця, походи в пустині, плавання на Аральському морі. Та комусь там з начальства, нагорі, здалося, що ще не досить карасться поет і художник Тарас Шевченко, і знову тюрма в Оренбурзі, в Орську і от відправляють його в далекий форт Новопетровське.

У серці Тараса невсипуща туга. Не можна звикнути до неволі.

«Хоча й волі, сказати по правді, не було», — пролітає в думках рядок з його ж вірша, написаного десь на шматочку паперу. Тарас гірко всміхається сам до себе. Тепер і цього не можна буде — пильне око наглядача не кине його й на мить.

От і зараз унтер Булатов подивився підозріло, але ж навіть йому присікатися нема до чого. Булатову нема діла та й не цікавить його, що це за людина, за віщо потрапила під «червону шапку». Для нього, власне, це вже не людина — це арештований, засланий, покараний, яких він багато бачив у своєму житті.

Тарас весь час мовчить. Такий мовчазний, сумний, лише коротко відповідає на запитання.

Коли дісталися до Гур'єва, правда, трохи ніби ожив, колишня юнацька цікавість засвітилася в сірих очах — та одразу й погасла. Нічого цікавого не було в цьому маленькому рибальському містечку. Треба було не баритися — перекусивши хлібом і рибою, подалися до ріки Уралу, влаштувалися на шхуну.

Перед ними проїхав віз з палицями.

— От для «зеленої алеї» було б, — багатозначно промовив Булатов, — а може, для цього й везуть.

Тарас здригнувся. «Зеленою алеєю» звали кару шпіцрутенами. В два ряди вишиковували солдатів, давали кожному

палицю в руки, покараного роздягали до половини і вели з зв'язаними назад руками між цими рядами, і кожен з солдатів повинен був ударити його по оголеній спині палицею. Іноді присуджували тисячу ударів, іноді дві — мало хто виживав після цього.

Тарас нагнувся — одна палиця лежала на дорозі, мабуть, упала з воза. Він підняв її. То була ще свіжа гілка.

— З верби,— тихо промовив Тарас.— Вербова гілка.

І вмить увив тихий став там, ген-ген, на Україні, і широкі верби похилили свої віти над ним.

Він не кинув гілки. Так і прийшов з нею до річки і в човен сів, стаскаючи її в руці.

Гілка — не олівець, не перо — нею не напишеш віршів, не змалюєш малюнка. Булатов не звернув на це уваги.

От випливли в море, бурхливе, неспокійне, холодне осіннє море. Шхуну то підкидало вгору, як трісочку, то кружило, то заливало водою. Але під час плавання на Аральському морі Тарас звик і не до таких штормів. Він допомагав матросам, спокійній, замислений, заглиблений у свої думки. А гілочку не викинув у море, заткнув за пояс під свою солдатську кирею, ніби була та вербинка з далекої рідної України.

Так і прийшов він з вербовою гілкою до Новопетровського форту.

* * *

Піски та піски. Ні деревця, ні зеленого кущика. Скільки око сягає — сипучі руді піски, мертвий безмежний степ. Бур'яни, верблужі колючки та полин — оце вся рослинність. Голі сірі скелі височать над морем. На крутій скелі, верстов зо три від моря і стоїть форт Новопетровський.

Скільки тобі конати там, Тарасе?

Десять гармат мусять наводити страх на кочових казахів. Та хто там думає нападати на цю фортецю? Казахи мирно пасуть своїх верблюдів, овець та кіз, тільки не чіпайте їхні кибитки, та не кривдіть їх самі. Невеличка кам'яна церква височить над іншими будовами — будинком коменданта, госпіталем, флігелями для офіцерів, казармами для рядових. Усе пофарбовано в казенний жовтий колір, і не тільки здалека, а й зблизу зливається з пісками, яким ні кінця, ні краю...

— Широка моя незамкнена тюрма,— думає Тарас,— і хоч би де яке деревце!

Він виймає вербову паличку — і втикає в землю на гарнізонному городі.

Шхуна, що привезла Тараса до Новопетровська, була останнім за той рік зв'язком з світом. І вже до весни ні пошти, ніяких звісток не чекати у форті. Булатов здав Тараса Шевченка ротному командирові Потапову, і сам лишився на зиму в Новопетровському укріпленні.

Тарас тільки глянув на Потапова — так серце в нього і завмерло.

Ніякого павіть натяку на розуміння чогось людського не було в цьому грубому червоному обличчі з низьким чолом, синім носом любителя випити, злим поглядом невиразних жовто-зеленого кольору очей.

— Як ранець тримаєш? — гримнув він для першого знайомства.— Як стоїш? Я тебе вивчу стояти і відповідати як слід!

Він покликав одного з солдатів і наказав узяти Тараса Шевченка під особливий нагляд. Цей «дядька», як звали таких наглядачів, мусив виводити Тараса на роботу по форту, на муштру.

— От бідолаха,— зітхнув у казармі, куди привели Тараса, один з солдатів.— Одразу такому недолюдкові в лани потрапив.

Не тільки вся рота ненавиділа Потапова, навіть інші офіцери не любили бувати в його товаристві, і тільки що не є найгірші пропняки випивали з ним разом після «получки».

— Я таки зроблю з нього солдата! — похвалився якимсь, набудючившись, Потапов. І щоранку починав свої звичайні знущання.

— Виверни кишені! — гримав він, викликавши Тараса перед строем.— Може, ти там якісь недозволені віршички чи малюночки ховаєш? Відповідай голосніше! Дивись прямо, коли начальство з тобою розмовляє. Витягни носок, ще! Ще раз! Ще!

Ні, не здібний був Тарас до цієї солдатської мудрості.

— Дивіться,— звернув увагу коменданта один з офіцерів, дивлячися з ним у вікно на гарнізонний плац, де відбувалося вчення,— і сміх і горе з цим Шевченком. Погляньте на його постань! Ну, просто видно, що людина зовсім не здібна до цього. Ну, аж ніскілечки не здібна.

— Вона здібна до іншого,— тихо проговорив комендант, вакусивши сивий вус і почервонівши від досади, від ніяковості і від безсилля.

Старий комендант Маєвський трохи знав, хто такий Тарас Шевченко, але поки що ніяк не міг полегшити його долю.

Цей форт з двома десятками офіцерів, лікарем та невелич-

кий виселок, де жили крамарі, нагадував йому кубло змії, що стяглися сюди з найжахливіших кутків пустині. Коли й не кусають, так сичать: плітки, доноси, скарги — от їхнє сичання. Один брутальний Потапов чого вартий. А коли трохи обмежити його — одразу полетить донос за потурання політичному злочинцеві Тарасу Шевченку.

— Ну, чого ти так присікуєшся до цього нещасного Шевченка, — питали інші офіцери Потапова, — хіба ти сам не бачиш — не здібний він до цього.

Потапов випинав груди — так, він бачив, робив полковник в Оренбурзі — і кидав:

— Мені за нього на смотрі відповідати доведеться. Я з нього цей неслухняний дух виб'ю.

Понурий, похмурий повертався Тарас до своєї казарми.

— А що, Тарасе, — жартома сказав йому офіцер, — краще було б, коли б тебе знову послали на морську службу або призначили в козаки?! Адже на чайках або на конях вам, запорожцям, більше до лиця, ніж в піхоті!..

Тарас трохи підвів похилу голову, глянув на офіцера сумними очима.

— А ще краще було б мені — або зовсім на світ не родитися, або вмерти швидше, — відповів він. І дві великі сльози скотилися з його очей.

Офіцер зніяковів, а Маєвський одвернувся.

* * *

І там, у пустині, широкий, незамкнений Тарасовий «тюрмі», минають завірюхи та хурделиці і приходять весна, і сонце світить на ті піски, на ті скелі.

«А у нас там зілля зеленіє, верби розпускаються, бруньками вкриваються...» — згадує Тарас, ідучи гарнізонним двором.

— Тарас! Джолдише Тарасе! — раптом чує він. Обертається — молодий юнак казах, який допомагав городникові носити воду, гукає його.

— Чого тобі, Сатангуле? — питає Тарас, підходячи до нього.

— Джолдише Тарасе! — каже радісно Сатангул, його чорні очі сяють від задоволення. — Ти посадив палицю торік — дивись, ходімо, дивись — вона зазеленіла.

Сатангул підводить Тараса до того місця, де Тарас торік восени увіткнув вербову паличку. Тарас дивиться, і невимовна радість охоплює його — з гілочки побігли паростки, свіжі, зелені паростки. Вона перебула страшну зиму, сніги, вітри, завірюхи і витримала, витримала все!

Сатангул дивиться на неї, як на чудо. А Тарас, Тарас радий, щасливий, ніби одержав найдорожчий дарунок.

Вони обидва стоять якийсь час мовчки.

— Ходімо, Сатангуле, принесемо води та поллемо нашу вербинку, наше перше деревце. Воно витримало зиму, треба зберегти і від палючого літнього сонця пустині перше деревце!

Перше деревце в цій мертвій пустині!

* * *

Воно росте, перше деревце в мертвій пустині. Минають роки, і це вже зелена, чудесна верба. В її затінку можна посидіти. Вона виросла наперекір усьому, наперекір різкому підсонню пустині, сама однісінька.

Минають роки. У Тараса вже борода виросла, і голова полисіла, як у старого, і так, як і раніше, виводять його на муштру. Та, як і раніше, не скоряється його душа. «Караюсь, мучуся... але не каюсь!..» — написав він у маленькій саморобній книжечці. Тарас вписує туди нишком свої вірші і ховає її за халяву чобота. Як він стережеться, щоб, бува, хто не побачив цю «захалявну книжечку», бо досі заборонено йому писати і малювати.

Перевели в інше місце жорстокого Потапова. Помер старий комендант Маєвський, який усе-таки чим міг полегшував долю поета.

І раптом на гарнізонному подвір'ї затупотіли швидкі дитячі ніжки, забринів ніжний дитячий сміх, залунала жіноча привітна розмова.

— Дядю Горич! Дядю Горич! — кричить маленька кучерява дівчина і з розгону кидається на руки Тараса Григоровича.

— Справжній тобі Горич, — сміється ласкаво Тарас, цілує дівчинку і пригортає до себе. — Дружочку мій, Наталонько!

— Казку, дядю Горич, розкажи казку! — і дівчинка показує рукою на город, де розкинула зелені віти Тарасова верба.

Це маленька Наточка Ускова, дочка нового коменданта Іраклія Олександровича Ускова, який приїхав сюди з дітьми і з дружиною Агатою Омелянівною. І Агати Омелянівні й Іраклію Олександровичу ще в Оренбурзі, звідки вони їхали, розповіли про Тараса його знайомі і друзі; просили зробити те, що можна, для нього. Обоє Ускови, люди освічені і культурні, обіцяли і виконували тепер, як могли. Та найбільшим щастям для Тараса було в їхнім домі — діти. Увесь вільний час Тарас проводив з своєю улюбленицею, маленькою На-

талочкою, яка, не вмючи ще вимовляти «Григорович», казала «Горич».

— Справді, мабуть, горе мені за батька,— всміхався Тарас.

От і зараз потягла вона його на їхнє місце — під Тарасову вербу,— а там уже чекав на них городник Сатагул з своїм братиком і сестричкою, маленькими чорнявенькими казашатами, і приятель Тараса, його земляк з України, рядовий Андрій Обеременко.

— Казку, розказки казку, дядю Горич.— Наталочка маленькими рученятами ніжно гладить Тарасову бороду.

Він уже багато розповів Наталочці «казок» — спогадів про свою далеку Україну, про її зелені гаї, Дніпро, сади. Він стільки переспівав їй рідних пісень. З не меншою увагою слухали його завжди і Сатагул, і маленькі казахські діти, а Андрій Обеременко тільки зітхне завжди та й одвернеться, щоб не побачили люди сліз на його добрих ясных очах.

— Що ж розповісти тобі сьогодні, Наталочко? — спитав Тарас.— От дивлюся я на цю вербу і згадую стару легенду. Ти ще мала для неї, та нічого — я розповім.

Був собі на світі страшний розбійник, скільки він лиха накоїв — і сказати важко: от почув він, що смерть його близько, а не хочеться і розбійникові помирати без каяття в своїх злочинах-гріхах. Довідався він, що в тому лісі живе праведний старець — пустельник. От і прийшов до того старого розбійник з величезною дубовою палицею, залізом окованою. Прийшов, замірився на нього палицею та й каже: «Сповідай мене, або я уб'ю тебе». Що поробиш — смерть і старому не свій брат — треба вислухати розбійника. А той як почав розповідати усі свої злочини — аж злякався старий.

— Нема, каже, й покути такої, щоб такі гріхи простилися. Іди, каже, походи три дні, а я поміркую, яку покуту на тебе пакласти, щоб гріхи простилися.

Прийшов за три дні розбійник.

— Ну що, святий, вигадав?

— Вигадав,— каже старий. Вивів його з лісу в поле, на високу гору, увіткнув там його страшну дубову палицю у землю і наказав розбійникові носити ротом воду з глибокого яру і поливати цю страшенну палицю.— І тоді, каже, простяться тобі гріхи твої, коли з твоєї смертоносної зброї виросте дерево і плоди принесе.— Сказав це старий та й пішов. Минуло кілька років. Старий і думати забув про розбійника. Якось він вийшов з лісу у поле, замислено підійшов до гори і раптом почув чудові пахощі. Він зійшов на гору і побачив прекрасне грушеве дерево, вкрите стиглими

плодами, а під деревом спочиває старик з довгою до змлі бородою... Пустинник пізнав колишнього розбійника...

Тарас з мить помовчав.

— От і моя верба виросла і зміцпіла, а я все ще караюся в неволі,— сумно додав він.— Та то ж був розбійник... А я тільки писав вірші...

Зажурено дивилися на нього і Андрій Обеременко і Сатангул, а Наталочка, хоч і не все зрозуміла, почала водити маленькою ручкою по голові і бороді «дяді Горича», щоб не журився.

— Та от з палиці, яку, може, на «зелену алею» готували, виросло таке прекрасне дерево тут у пісках, у пустині, що, мабуть, бог забув засіяти зіллям,— усміхнувся раптом Тарас,— то, може, ми, люди, самі це зробимо.

— Що ви вже вгадали, Тарасе Григоровичу? — запитав Андрій Обеременко, і Сатангул присунув ближче своє живе смагляве привітне лице.

— Коли виросло одно дерево, виросте ще і ще. Ми посадимо тут і груші, і верби, і персики, і абрикоси, і виноград, і вони тут мусять вирости. А людям, а дітям яка радість буде! Колись оживуть усі пустині, ріками, озерами вмиються, садами зацвітуть. Наталочко, ясочко моя, ти хочеш, щоб тут сад був, а ви, малі, хочете? — звернувся він до дітей.

— Якші, ата Тарас, якші! ¹ — залопотали вони.

— Ну, тоді ходімо, Наталочко, порадимось та поговоримо з твоїм батьком.— І він пішов, натхнений великою своєю доброю думкою,— і рядки майбутніх віршів виринали в голові:

І дебрь-пустиня неполита,
Зділющою водою вмита,
Прокинешся; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть.
Веселим птаством оживуть.

* * *

Понад сто років минуло з того часу. Тоді не було ще на світі старого діда Сатангула, а батько його ата Сатангул жив у кибитці. Діти бігали босі й напівголі по пісках за козами та баранами, а не ходили, як тепер, до школи. Тоді й школи не було, і не було навіть цього зеленого саду, який з гор-

¹ Добре, батьку Тарасе, добре!

дістю показують усім приїжджим піонери-школярі. Тоді тут на багато кілометрів навколо навіть жодного тонесенького деревця не було.

Насадив той сад батир Тарас. Він жив тут, у цих пісках, у цій колишній пустині. І його бачив батько старого Сатангула і приятелював з ним, приятелювали з ним казахи, які пасли свої отари на цих безмежних пісках, на яких лише верблужі колючки, та полин, та вовил росли, й любили його маленькі казашата. І ата Сатангул казав своїм дітям — яка добра і прекрасна душа була у солдата Тараса, тільки не знав він, і ніхто не знав, яка то велика людина була, отой засланий солдат Тарас.

А тепер всі знають, скрізь знають, в усьому Радянському Союзі. І в Казахстані, в невеличкому місті Форт Шевченко, колишньому Новопетровському, є школа імені Шевченка, і діти можуть повести вас у великий зелений сад, про який піклується тепер старий дід Сатангул, відомий на весь Казахстан садовод-мічурінець, і вони з гордістю скажуть:

— Цей сад насадив Тарас Шевченко. Він жив тут. А оця стара верба — перше дерево, що посадив він у мертвій пустині.

1953

ВИШИТА СОРОЧКА

Звичайна собі вишита червоною і чорною заплоччю чоловіча сорочка. Такі сорочки парубки і дядьки одягають після роботи, на свята, а вже як приносять — то й щодня. Вишивана вона хрестиком — це кропітка робота, хрестик до хрестика, щільненько, охайненько, рахуючи за візерунком, і виходять як намальовані чи дрібні трояндочки, чи якісь інші, коли й химерні, квіти, яких насправді й нема, а тільки в уяві привиділись, — ласкаві, веселі, з видовженими вусиками, кучерявими пелюстками, одна за одною біжать, немов танок повели, або, навпаки, одна до одної личком повернулись і пишаються чи розмовляють.

І яка ж то жінка отак вишивати почала, перший візерунок поклала? Потім уже кожна вишивальниця від себе додавала чи листок, чи пуп'янок, чи просто якесь кружальце, щоб веселіше було, ділилась із подругами, навчала дочок, щоб і самі на широких рукавах вишивали братам своїм та майбутнім нареченим. Скільки ж у ці хрестики вкладено і мрій, і любові, і суму!

Хіба думала Маша, вишиваючи сорочку, що фігуруватиме ця сорочка в криміналі на допиті її чоловіка — підполковника Андрія Панасовича Крассовського?

«Маєте пояснити, ваше високоблагородіє, з якою метою на протривагу встановленим правилам ви, замість належного офіцерського одягу, як офіцер, що перебуває на службі, носили в селі Корсунь малоросійський одяг...»

«...17 липня, тобто в неділю, ви обідали з капітаном Яциною в саду, будучи вдягнені в селянську сорочку, вишиту червоною заповочтю, і в селянські широкі панталони, в цьому одязі ви були помічені того числа після обіду в таборі Житомирського батальйону».

Андрій Панасович писав у відповідях на ці питання достеменну правду:

«Малоросійський одяг я одягав, виходячи в поле і в пайближчі місця на прогулянку, через те, що бажав спокою абсолютного, а тому і уникнення цікавих поглядів, які привабив би мій майже небачений у селищах військовий гусарський одяг. Я виходив як на прогулянку, на полювання, так і на риболовлю в селянському одязі».

А щодо обіду, то: «Обідав я в садку, одягнений у вишиту сорочку, майже постійно, вважаючи, що вдома у себе кожен носить, що йому зручніше».

Більше про це нема чого писати. Адже не напише він, яка дорога йому ця сорочка!

Перед ним виринав рідний, любий образ дружини. От вона сидить, слухає його, схиливши голову над вишиванням. От вона сама щось розповідає дітям, а тонкі невтомні пальці, не звичні бути без діла, кладуть червоні і чорні хрестики на простому полотні.

Ще дівчиною, ще нареченою вишила вона йому першу сорочку. Новою сорочкою зустріла після війни — хоч поранений, але живий! Живий! Вона вірила, вона чекала, ці хрестики бачили і сум, і тривогу, і стримані сльози, і радість при кожній звістці.

Які вони були йому безмежно дорогі, ці сорочки. Крім того, завжди, одягаючи їх, він справді відчував себе більше самим собою, він був ближчий до людей, простих селян-бідолах, доля яких стала для нього найголовнішою справою життя.

«Дядьку!» — звертались до нього з довір'ям і старі, і молоді під час останньої його мандрівки, про яку розпитували на слідстві.

Не «пане», не «добродію», а так, як до свого, — «дядьку». Недарма кажуть у народі: «Дядько, як батько». Він поду-

мав: «Звичайно, далеко мені до батька, але й дядьком бути для мене велика шана».

А йшов він тоді саме від «батька», від батька Тараса. Отой був батьком усім! І коли в розмові ненавмисне згадав, що це був тільки-но в Каневі на Тарасовій горі, де навесні посадив власноручно калину і тополю,— прийнялися, півроку, тепер уже зеленіють,— одразу і старі, й парубки відчували — про все можна цього дядька розпитати. А були вони всі до краю занепокоєні, стривожені. Говорили, скаржились, чекали поради.

— Немов і очі, і руки розв'язали та навмани пустили — йди куди хочеш, роби що хочеш, ти тепер вольний.

— І вовк на волі — так ото й доволі? — сердито мовив ще зовсім молодий парубійко.

— Помовч, Олешко, не лізь поперед батька в пекло. Дай про уставні грамоти розпитати. Їх же пани складали собі, не нам на користь.

— Що ж, виходить самим собі біду купувати та за свої гроші?

— Скажіть, дядьку, правдошкю. Гомонять, за Богуславом люди відмовились і вже сокири у ковалів гострять.

— А всіх військом лякають та Сибіром.

— Усіх не залакаєш. Як землі до весни не буде, і в нас коси не поржавіли.

Усе, як умів, пояснював їм подорожній. Що, справді, уставних грамот приймати не слід, а треба разом, дружно відстоювати свої права.

Хіба могло кому на думку спасти, що розтлумачує їм усе гусарський підполковник царської армії? Бувала, своя людина. Якщо дерева на могилі батька Тараса посадила, то вже ж своя! І, може, знає про землю і волю саме те, що й батько Тарас знав і що пани від них приховують.

Він не сказав їм, що батька Тараса він сам добре знав ще замолоду, ще коли того і в солдати не засилали. Почали б розпитувати, де, коли... А було ж то в Петербурзі, коли він, Красовський, закінчив Пажеський корпус. Давно було...

Парубок, якого звали Олешком, меткий, моторний, з розумними, гострими очима, видно, письменний, мовив:

— Та, мабуть, поки Гарібалка до нас не добереться, пани добром землі не дадуть. Які там грамоти! Краще з ведмедем борюкатись, ніж з паном рахуватись. Обдурять однаково. Як наше довге, то втнуть, а як коротке, то натягнуть. Що ж, до пана знову в ярмо йти? От коли б до нас Гарібалка! — І додав переконано: — Він же з наших, козаків, родом.

Хіба думала Маша, вишиваючи сорочку, що фігуруватиме ця сорочка в криміналі на дошці її чоловіка — підполковника Андрія Панасовича Красовського?

«Маєте пояснити, ваше високоблагородіє, з якою метою на противагу встановленим правилам ви, замість належного офіцерського одягу, як офіцер, що перебуває на службі, посили в селі Корсунь малоросійський одяг...»

«...17 липня, тобто в неділю, ви обідали з капітаном Яциною в саду, будучи вдягнені в селянську сорочку, вишиту червоною заполоччю, і в селянські широкі панталони, в цьому одязі ви були помічені того числа після обіду в таборі Житомирського батальйону».

Андрій Панасович писав у відповідях на ці питання достеменно правду:

«Малоросійський одяг я одягав, виходячи в поле і в найближчі місця на прогулянку, через те, що бажав спокою абсолютного, а тому і уникнення цікавих поглядів, які привабив би мій майже небачений у селищах військовий гусарський одяг. Я виходив як на прогулянку, на полювання, так і на риболовлю в селянському одязі».

А щодо обіду, то: «Обідав я в садку, одягнений у вишиту сорочку, майже постійно, вважаючи, що вдома у себе кожен носить, що йому зручніше».

Більше про це нема чого писати. Адже не напише віп, яка дорога йому ця сорочка!

Перед ним виринав рідний, любий образ дружини. От вона сидить, слухає його, схиливши голову над вишиванням. От вона сама щось розповідає дітям, а тонкі невтомні пальці, не звичні бути без діла, кладуть червоні і чорні хрестики на простому полотні.

Ще дівчиною, ще нареченою вишила вона йому першу сорочку. Новою сорочкою зустріла після війни — хоч поранений, але живий! Живий! Вона вірила, вона чекала, ці хрестики бачили і сум, і тривогу, і стримані сльози, і радість при кожній звістці.

Які вони були йому безмежно дорогі, ці сорочки. Крім того, завжди, одягаючи їх, він справді відчував себе більше самим собою, він був ближчий до людей, простих селян-бідолах, доля яких стала для нього найголовнішою справою життя.

«Дядьку!» — звертались до нього з довір'ям і старі, і молоді під час останньої його мандрівки, про яку розпитували на слідстві.

Не «пане», не «добродію», а так, як до свого, — «дядьку». Недарма кажуть у народі: «Дядько, як батько». Він поду-

мав: «Звичайно, далеко мені до батька, але й дядьком бути для мене велика шана».

А йшов він тоді саме від «батька», від батька Тараса. Отой був батьком усім! І коли в розмові ненавмисне згадав, що це був тільки-но в Каневі на Тарасовій горі, де навесні посадив власноручно калину і тополю,— прийнялися, півроку, тепер уже зеленіють,— одразу і старі, й парубки відчували — про все можна цього дядька розпитати. А були вони всі до краю занепокоєні, стривожені. Говорили, скаржились, чекали поради.

— Немов і очі, і руки розв'язали та павмани пустили — йди куди хочеш, роби що хочеш, ти тепер вольний.

— І вовк на волі — так ото й доволі? — сердито мовив ще зовсім молодий парубійко.

— Помовч, Олешко, не лізь поперед батька в пекло. Дай про уставні грамоти розпитати. Їх же пани складали собі, не нам на користь.

— Що ж, виходить самим собі біду купувати та за свої гроші?

— Скажіть, дядьку, правдошкю. Гомопять, за Богуславом люди відмовились і вже сокири у ковалів гострять.

— А всіх військом лякають та Сибіром.

— Усіх не залякаєш. Як землі до весни не буде, і в нас коси не поржавіли.

Усе, як умів, пояснював їм подорожній. Що, справді, уставних грамот приймати не слід, а треба разом, дружно відстоювати свої права.

Хіба могло кому на думку спасти, що розтлумачує їм усе гусарський підполковник царської армії? Бувала, своя людина. Якщо дерева на могилі батька Тараса посадила, то вже ж своя! І, може, знає про землю і волю саме те, що й батько Тарас знав і що пани від них приховують.

Він не сказав їм, що батька Тараса він сам добре знав ще замолоду, ще коли того і в солдати не засилали. Почали б розпитувати, де, коли... А було ж то в Петербурзі, коли він, Красовський, закінчив Пажеський корпус. Давно було...

Парубок, якого звали Олешком, меткий, моторний, з розумними, гострими очима, видно, письменний, мовив:

— Та, мабуть, поки Гарібалка до нас не добереться, пани добром землі не дадуть. Які там грамоти! Краще з ведмедем борюкатись, ніж з паном рахуватись. Обдурять однаково. Як наше довге, то втнуть, а як коротке, то натягнуть. Що ж, до пана знову в ярмо йти? От коли б до нас Гарібалка! — І додав переконано: — Він же з наших, козаків, родом.

Не вперше чув Андрій Панасович, що Гарібальді родом з України, з чорноморців. Може, тому, що плавав Гарібальді юнаком до Одеси.

Стримав усмішку, помовчав. А він же сам три роки тому був у Гарібальді, в Італії на острові Капрера, і портрет Гарібальді, подарований йому особисто, зберігається у Красовського в столі. Дуже дорога пам'ять.

«У столі...» — згадав і смикнувся Андрій Панасович. Проте, що Красовський був на Капрері, не дізнаються... А портрети... Та їх же хтозна-скільки привозять з-за кордону...

...Капрера... Он він удалині, скелястий острівець. Стрункий гарний хлопчина-італієць вправно веде човен по хвилях. Море передбуряне, неспокійне.

— Ач, які хвилі, — зауважує Красовський. — Темпеста — буря.

— Но терібеле, — усміхнувся, похитав головою хлопець і виразно показав на два медальйони, що висіли у нього на шиї на дешевому ланцюжку. — Санта Мадонна, — підніс побожно один, потім з не меншою побожністю торкнувся іншого. — Пепе! Гарібальді! Нон пенсаре а нуле, но терібеле!

Красовський зрозумів: не треба хвилюватися, коли з тобою Мадонна і Гарібальді — тоді пічого не страшно.

І справді, берега дісталися, і хлопець гукнув:

— Ціо Пепіно! Гардете! Каміча роса! — це він вказував на червону сорочку — улюблений колір італійського героя. Тоді Джузеппе Гарібальді в червоній сорочці працював на своєму городі... у перерві між славетними походами.

Красовському нестерпно хотілося розповісти Олешкові, дядькам, яких зустрів у селі над Россю, про поїздку на Капреру, про зустріч із Гарібальді, за яким зараз стежив увесь світ.

Він кілька годин провів на тому острівку, де жив Джузеппе Гарібальді, змушений тимчасово відійти від своєї бойової діяльності. Пепе, Пепіно — ласкаво звав його народ Італії.

Із синами й доньками Гарібальді викорчував дикий чагарник. Вони посадили каштани, кипариси, плодовий сад, розвели город, збудували на горі білий невеличкий будиночок з плескати́м дахом і банею. У кімнаті з простими меблями Красовський підійшов до полиці з книжками. Шекспір, Байрон, Плутарх, байки Лафонтена, товсті трактати з навігації і військової справи.

Гарібальді побачив, що Красовський зупинив погляд на військових книжках, і мовив (обидва вони розмовляли по-французьки):

— Це все треба знати. Та в мене, певне, з народження, органічна огида до служби солдата. Правда, мені доводилось і ще доведеться бути солдатом, бо я народився в рабській країні, але це завжди викликає в мене огиду. Я переконаний, що вбивати один одного для того, щоб дійти взаємопорозуміння,— це злочин. Ні, я не солдат,— зітхнув він,— я просто людина, яка примушена взяти зброю, щоб вигнати розбійників із свого дому.— І він додав після короткої мовчанки: — Я ненавиджу війну, це сльози пригнічених наказують мені взятися за зброю.

Його мова була мальовнича і навіть дещо піднесена, та кожне слово йшло від серця, від глибоких переконань і болючих роздумів, а не від любові до пишномовності, і тому в його устах все лунало природно і щиро, і зрозуміла була та безмежна віра людей, що йшли за ним у нерівні бої.

А з якою цікавістю розпитував Гарібальді про настрої в Росії, як співчутливо говорив про Польщу, її вигнанців — емігрантів, і розмова перейшла на конкретні плани — організацію військової школи для польських офіцерів тут, в Італії.

— Мос перебування на Капрері вже минає,— мовив Гарібальді.— Коли йдеться про звільнення Італії від ярма чужоземців, я поступаюся усім своїм, я ладен іти простим солдатом. Я розумію прагнення народу до визволення.

Тоді на Капрері Красовський розповідав йому про рідну Україну. Йому здавалось, у характері українців і італійців багато спільного — та сама емоційність і в той же час лірична поетичність, природний гумор, що навіть у гірку хвилинку обов'язково прорветься і трохи звеселить душу,— так само, як журлива або весела пісня.

Без пісні не можна собі уявити ані українця, ані італійця.

А огиду Гарібальді до солдатчини, до військового мундира — адже він і в боях носив червону сорочку і плащ — Красовський добре розумів.

З тої хвилини, як батько, генерал-майор Красовський привіз його ще хлопчиком у Пажеський корпус і малий Андрій уперше змушений був одягти формений одяг, перший військовий одяг, він зненавидів його, як символ муштри. Роки йшли, мундири змінювались, кадетський — на прапорщика гренадерського полку, згодом — на майора-гусара., Різні варіації форми, але той самий символ приналежності до мільйонної російської царської армії.

Усі близькі знали його спокійну, лагідну вдачу. Правда, в Пажеському корпусі у нього інколи траплялась недовольно низька оцінка з поведінки. Її ставили за сатиричні

малюнки на начальство, саркастичні епіграми, свавільні віршики, а інколи й за дотепні репліки, кинуті ніби між іншим. Обуритися — значило прийняти на себе і епіграму, і дотеп, і малюнок і стати посміховиськом вихованців. Краще причепитись до якоїсь дрібниці і обмежитись низьким балом.

Маша, дружина, одразу зрозуміла, чому з такою радістю він скидає військовий одяг і надіває вишиту нею сорочку...

...От і Тарас Григорович був приємно вражений, побачивши його вдома.

Після закордонної подорожі вони не раз зустрічалися в Петербурзі.

Тоді Тарас Григорович розповів Красовському: при арешті в Оренбурзі одне з обвинувачень полягало в тому, що він ходив не в солдатській киреї, а в «партикулярному платті».

— Бачили б ви це жалюгідне партикулярне плаття! Старе горохове пальтечко! Але ж я змінив солдатський мундир, форму нашого бідолахи солдата, а ви, Андрію Панасовичу, зневажаєте таким блискучим, офіцерським, де «випушки, погонички, петлички», як казав наш левмирущий колега Скалозуб,— одразу видно, хто ви і в якому високому чині! — засміявся Тарас Григорович своїм добродушним, сердечним сміхом, що так привертав людей до нього, але вже рідко чувався останнім часом...

От і Красовському записали параграф про одяг. Та що одяг?

Справа, за яку сидить він зараз під арештом, далеко складніша і серйозніша, і про неї вони, слідчі і судді, не дочекаються достеменної правди і одвертості!

Власне, він казатиме правду, але не всю. Вони вхопилися лише за кінчик виточки, але він обірве її і не дасть розпутати весь клубок, що прями й змотували з такими труднощами, так клопітно і так потаємно.

Під час подорожі по селах йому й на думку не спадало, що то була його остання вільна мандрівка, що то він прощався з Тарасовою могилою, Дніпром, Россю, з дядьками, яким розтлумачував про уставні грамоти, з Олешком, який згадував «Гарібалку» і, проводжаючи його, сказав:

— Хоч би на портреті того Гарібалку побачити. Кажуть — як лев.

І так у нього, у того Олешка, заблищали при цьому чорні очі, що мимоволі нагадав він враз хлопця-італійця, котрий возив його на Капреру. Подумав тоді: «Скільки їх, таких хлопців, скрізь!»

«Яка мрія!» — усміхнувся сам собі в довгі вуса. Йому тоді швидше захотілося до своїх «хлопчиків» — він так

звав студентів, які заповзято працювали в недільних київських школах. Він і сам в одній такій «Гарасовій» школі викладав малювання. Малювання, звичайно, було тільки приводом, аби не присікувались за надто близькі стосунки з молоддю.

Студенти часто запросто заходили до нього на Кузнечну, де він мешкав, і розмовляли вони, звичайно, не тільки про недільні школи.

Але й вони, його «хлопчики», не знали про нього все.

...Він їх більше також не побачив і з тривогою, що все зростала, думав зараз, як нетерпляче, певне, вони на нього чекали, прийшли в умовлений день і час на Кузнечну, і... неже хтось із них також потрапив у пастку?

Він навмисне нікому нічого не казав, не поділився своїм наміром, що блискавично виник у голові. Не порадився навіть з другом — професором анатомії університету лікарем Ісидором Коперницьким. Красовський знав, що розплачуватиметься, в разі невдачі, за свій вчинок, і не хотів щоб постраждав хтось із членів таємного революційного товариства «Земля і воля» тут, у Києві. Про це та й про те, що він зв'язаний із центром у Петербурзі, з Одесою, через яку одержують і «Колокол» з Лондона, й іншу революційну літературу, знав тільки Коперницький, соратник по Кримській війні і... голова польського «Центрального комітету на Русі», в Києві.

Але Красовський поспішав, він вирішив лишити Коперницького непричетним до цієї справи. Згодом він йому все розкаже. Він шкодував, що в Києві нема тепер кмітливого юнака Стефана Бобровського. Та, може, й краще, що він зробить усе сам, а ті — вони ж будуть потрібні для подальших дій!

І він зробив усе сам, як і стверджував на допиті, і тепер сам відповідав за все.

А трапилось так.

Червневого тихого підвечір'ю (саме через день після повернення Красовського до Києва з своєї подорожі по селах) батальйонний квартир'єр, підпоручик Карагодов побачив, як чоловік середнього зросту, «в малоросійській одежде», не кваплячись проходив повз військовий табір на околиці Києва. Коло розташування Житомирського полку чоловік упустив пакет, — цілком очевидно, це було зроблено навмисне, — і пішов далі. Підпоручик покликав фельдфебеля й наказав негайно наздогнати чоловіка і розпитати, хто він такий. Фельдфебель кинувся виконувати наказ. Чоловік спокійно назвав своє прізвище і адресу. Фельдфебель чи то

не дочув, чи переплутав прізвище, а можливо, й чоловік назвав не своє... Як там не було, адресу фельдфебель залам'ятав — дім на Кузнечній вулиці. Пішли туди з обшуком, і на подив усім виявилось, що той чоловік — гусарський підполковник Красовський.

На території батальйону знайшли ще п'ять листів, таких самих, як і той, що лежав у пакеті, тільки написаних різними людьми, і один був без конверта.

Вони були адресовані солдатам Житомирського полку.

Хороша чутка далеко чутна, а лиха ще далі. Незабаром усіх військових, а швидко чи й не пів-Києва облетіла звістка, що забрали підполковника Андрія Панасовича Красовського.

— Отого підполковника, що нам книжки читав, бесіди вів... Та він же як рідний батько! — передавали пошепки солдати, розпитували житомирців. Ті мовчали. І перед начальством мовчали, і з солдатами інших полків анітлень. Мовляв, ніхто не знає, листів ніяких навіть не бачили і не читали. Де кинуті, там і підняли.

Нічого не знаючи, підійшли умовленого вечора до будинку на Кузнечній «хлопчики»-студенти. Серед них і гімназист один, Володя, улюбленець підполковника, — може, тому, що наймолодший, може, тому, що найпалкіший. Володя ішов дуже гордий, хоча намагався цього не виказувати. Товариші і навіть брати не знали — йому Андрій Панасович доручив побувати на Полтавщині, в селах, поговорити з молоддю, парубками. Він заприсягнув нікому про це не казати. Він був прийнятий до таємного революційного товариства. Він мав пароль. Але із товариства знав Володя тільки Красовського і не здогадувався, що в тій саме групі, яка зараз прямувала на Кузнечну, були також причетні до справи...

Певне, їх побачив з вікна сусіда Красовського капітан Яцина, бо цимов ценароком виріс перед ними його денщик і прошепотів мимохідь Володі:

— Ідїть, ідїть собі, та купами не гуляйте, нашого підполковника забрали уночі.

Хлопці на мить зупинилися, приголомшені, наче малі діти, кинуті напризволяще. Одразу відчули, які вони ще недосвідчені і що тепер треба буде все робити самим, уже самим розбиратися у всьому.

— Ходїмте до Коперницького, — запропонував хтось із студентів.

Так, ще у них був професор Коперницький — друг Андрія Панасовича.

— Ходїмте швидше до старого.

Юнаки одразу відчули бажання бути згуртованішими, міцнішими.

Проректор анатомії професор Коперницький схопився за сиву голову, почувши важку новину. Хоча студенти й звали його між собою «старим», він ще зовсім не був старий, йому, як і Красовському, було щось трохи за сорок. Але походи, війна, сотні операцій, проведених у польових госпіталях, інколи просто неба, під вищання куль і вибухи бомб,— скільки від цього всього передчасних зморщок і сивини! Та попри все — обидва палко вірили в свою діяльність, ту, що вели таємно, в безмежну добросердність людей і в скромність. Велику скромність... У людей діла, а не пишних слів. В одному листі до дружини Красовський, згадуючи Куліша і його петербурзьке оточення, писав: «Там — крик, а тут — справжнє діло».

Перша мить розначу минула, і професор із хлопцями почав міркувати, що робити, як довідатися, що саме інкримінують Андрію Панасовичу.

Здивований був і генерал-майор Левкович, котрий вів слідство. Що за мана? Що за зухвалість? Така начеб статечна, спокійна людина!

Справді, «випслужний» список підполковника до останніх років був напрочуд спокійний, звичайний. Пажеський корпус, армія, Кримська війна, поранення, нагороди, відзнаки. Після поранення був прикомандирований спочатку до Пажеського корпусу в Петербурзі, а згодом, за його ж проханням, переведений до київського кадetskого.

І раптом дружба з цим мужицьким поетом, бунтівником Шевченком, вештання по селах, відвідування панахид по розстріляних поляках, знайдені під час обшуку номери «Колокола», «Полярной звезды», різні пасквілі на «малорусском языке», портрети Гарібальді, того ж Шевченка, Герцена, фотокартки самого Красовського в українському одязі і головне, головне — ці листи.

Андрій Панасович сказав одразу, що листи написані ним власноручно, ніхто йому не допомагав, він навмисно писав різними почерками, щоб не відразу все розкрилось, щоб можна було виграти час і побачити, який вплив справляють листи на тих, кому адресовані,— себто на нижчих чинів.

А решту своїх намірів, заявив категорично і так само спокійно, він відкрив лише тоді, коли матиме побачення — подумати, яка зухвалість! — з його імператорською величністю. Тільки йому особисто!

Раптом у його відповіді, у впевненому тоні, в погляді, яким він глянув на своїх слідчих, майнула нотка вищої касті,

вихованця столичного Пажеського корпусу. До них, своїх слідчих, він із насолодою дозволив собі виявити неависну йому дворянську зверхність. То він ображався, коли селяни звали його «паном», а ці — хай хоч спочатку побачать, що він відчуває себе вищим за них!

І він їм не покаже нізачо, як хвилюється за дружину і дітей. Добре, що вона не встигла переїхати до Києва, але, певне, і там, у Ревелі, де вона перебуває, її не обминула поліція.

Уже звірили почерки і побачили, що листи дружині і дітям написані тією ж самою рукою.

Та він же й не заперечував!

Він надписав усі конверти: «Солдатам Житомирського полку, 4-го резервного батальйону».

«Передавайте, молодці, з роти в роту».

Він написав ці листи. Коли він повернувся до Києва, сусід капітан Яцина зустрів його словами:

— Знаєте, є наказ послати негайно резервний батальйон Житомирського полку на приборкання селян на Канівщині і в Богуславі.

Красовський здригнувся. Перед очима виринули села, те зелене свіже поле, яким він їхав учора і милувався на жита, виринули гострі, допитливі очі Олешка, тривожні обличчя дядьків. Невже усе повітря там незабаром розітнеться зойками, голосінням, лунатимуть постріли, дзижчатимуть нагайки. Він наче вже бачив Олешка із зв'язаними руками, а зелене зілля заюшене кров'ю, і катами будуть не ті, затягнуті в мундири, командири в чистих рукавичках, а брати й сини тих же селян, тільки в солдатському одязі.

Він згадав те, що час від часу ятрило нестерпно душу і про що тільки Тарасові Григоровичу колись розповів, як то важко мати пляму в житті не за себе, не за свою провину, а за кривих.

Він розповів Тарасові Григоровичу, що батько його відзначився у приборкуванні поляків під час повстання 1830 року і за це мав підвищення і нагороди. Цього син, коли підріс і зрозумів, ніколи не міг простити батькові.

Так що ж, він зараз піде по його слідах?

Ніколи не прагнув він і не мріяв бути героєм, не жадав слави, високої честі. Для себе особисто він бажав зовсім небагато. От приїхала б Маша з дітьми, вони жили б у Києві, про який він писав, що ніде в світі йому не могло б бути краще!

Він сам би вчив сина Андрійка...

Він просто фізично відчув, яка то насолода — він гоїдає

Андрійка, який вмовстився на колінах у татка, і тягне татка за довгі вуса, і захлинається від щасливого дитячого сміху.

А потім тато саджає сина перед собою верхи вже на справжнього коня.

Він змалку любив коней, оце тільки й була його розрада па військовій службі.

Він гладить буйну гриву і наспівує пісню:

Сивий коник — то мій брат...

— І мій брат? — питає Андрійко.

А Мапа вибігає на ганок і кричить спомохано:

— Не врони його!

...Він би сам учив Андрійка, і не тільки його... Як вони тоді замріялись із Тарасом Григоровичем про школи, для яких хотів писати підручники сам Тарас.

Та вони обидва знали: спочатку треба все в корені змінити, весь устрій, все життя. Спочатку — земля і воля, і Тарас Григорович бажав, щоб саме він їхав на Україну і там згуртовував, об'єднував молодь, був у центрі тамтешньої «Землі і волі», що пароджувалась на Україні так само, як і в Петербурзі, Москві і Казані.

І він поїхав, бо це були його переконання, і мірилом справедливості його дій, підтримкою, порадою був герценівський «Колокол», були спогади розмов з Тарасом Григоровичем, його власна совість.

І Андрій Панасович Красовський, гусарський підполковник, друг Шевченка, шанувальник Гарібальді, прихильник і послідовник Герцена, зачинився в своїй кімнаті, вийняв чистий папір і почав писати листа.

Він прагнув написати гранично ясно, коротко, переконливо, щоб зрозумів кожний солдат, якому лист потрапить на очі:

«Житомирці!

Полк ваш молодецький бився в усіх кампаніях, але ще жодного разу не зводив руку на своїх, не відзначався у військових діях проти безбройних селян, своїх, росіян.

Для цього тепер вас і вивозять з Києва раніше. Зрозумійте-бо, друзі, що російський солдат — захисник своєї батьківщини, а не барбос, якого спускають з ланцюга, не розбираючи, на звірів і на людину, не скажений собака, що однаково кидається як на чужого, так і на свого. Після війни народ зустрів як друзів і рятівників тих із вас, що zostали живі, а за вбитих молиться в церквах і донині.

А тепер вам наказують бути не друзями, не рятівниками, а катами того народу, до якого ви належите, серед якого

живуть ваші батьки й брати, сестри й матері. Вам накажуть сікти й розстрілювати ваші начальники на догоду тим чиновникам і поміщикам, які грабують і розоряють нещасного селянина, і ви будете догоджати тим людям, яких ви самі не можете терпіти?

Де ж тоді правда?

Батьки й матері молились за вас і благословляли вас під час війни, а тепер на вас чекає їхнє прокляття, й ганебна назва катів свого народу може вам залишитись на все життя.

Не піти одному, двом, трьом проти своїх за наказом командира — складно, небагатох легко й покарають, а не піти всім — дуже легко: всіх і покарати не зважаться. Наказ сікти своїх і стріляти по них за те, що вони хочуть Землі і Волі,— нехай це самого царя наказ, проте наказ клятий. Виконувати його в жодному разі не треба. За це й бог покарає, і свої близькі люди проклянуть.

Стократ легше вміти умерти так, як ваші товариші в Криму, ніж жити катом батька й матері, сестри й брата, катом рідної російської землі.

Воїни, що били немовлят за наказом царя Ірода, воїни, що розпинали й мучили Христа за наказом Пілата, були праві по службі, вони й начальству своєму догодили, й присяги додержались, але й народ і сама церква свята цього їм і досі не прощає. Те саме буде й з вами, якщо виконаєте клятий наказ.

Поведуть вас — ідіть, але пам'ятайте: до народу й пальцем не торкайтесь! Кров його (говорить слово боже) впаде па вас і дітей ваших. Амінь».

Він сидів у камері Київської військової комендатури, чекаючи суду, і наче знову пережив усі свої дії. Він був переконаний, що і вдруге він чинив би так самісінько. Адже з самого початку своєї діяльності, своїх зв'язків із революційними діячами у Петербурзі та згодом тут, у Києві, де довелося йому самому стати на чолі «Землі і волі», він знав, що небезпека чатує на кожному кроці, і він був готовий, як і всі його однодумці, відповісти за все власним життям.

Не можна сказати, що з ним поводитися брутально, навпаки, його всіляко умовляли і схиляли до того, аби назвав своїх співучасників, нагадували про честь мундира. Але він для себе зберігав честь своєї вишитої сорочки!

Слідчих врешті дратувала спокійна упертість, з якою він доводив, що всі листи він написав сам різними почерками, і навіть запропонував у них на очах написати так. Ніхто не міг довідатися, чи допомагав йому хтось, чи ні.

Було ще одне нез'ясоване питання в цьому пункті. Знайшли шість листів, а конвертів лише п'ять. На це він відповів, що всі листи були вкладені в конверти і запечатані, а чому один знайшли без конверта — звідки ж йому знати?

Добре, що їх непокоїло тільки це! Він-то знав, що усіх листів і конвертів було десять!

Якби дізнатись, де ж решта? Невже жоден лист не потрапив у руки тим, кому призначався?!

Напевне, про це він уже ніколи не дізнається...

Генералів дратувала впертість, з якою він повторював, що про свої наміри скаже лише государеві імператору. А на питання, чому він зберігав знайдені під час обшуку вірші Шевченка, переписані статті Герцена, він відповів, що зберігав їх для сина, щоб той зрозумів, коли підросте, і оцінив усе сам.

Напередодні суду до нього знову прийшов голова слідчої комісії Левкович.

— Ви можете обрати собі захисника на суді, підполковнику, — запропонував він найдоброчливішим тоном.

— Ні, дякую, — чемно, але категорично відповів Красовський. — Я сам поясню все. Може, надалі це буде потрібно, а зараз ні.

Він зрозумів їхню пастку. Хто може захищати його у військово-польовому суді, коли в його душі немає і не може бути ані крихти каяття або угодиництва?

Він сидів, замислившись, у камері. Маленьке віконечко було відчинене, і спеку літнього дня нарешті вже змінило передвечірнє свіже повітря.

Караульний приніс йому чаю, співчутливо глянув спідлоба. Він не знав, як поводити себе. Частіше офіцери сиділи за бешкети під час гулянок та п'янок. Цей підполковник був не з таких, до нього приходили генерали і розмовляли так чемно і улесливо. Чутками земля багата. Шепотіли у варті, що його судять за них, за солдатів...

Красовський не пив, сидів, підперши голову руками. Знав, що й на суді повторить усе, що казав слідчим. Та зараз не про суд він думав...

Який би не був суворий вирок, але ж дадуть йому побачення з дружиною і сином? Ще думав — коли впросто Андрійко і Маша розповість йому все, — чи зрозуміє той батька, чи піде його шляхом?

Раптом щось грюкнуло, кружка підстрибнула на столику, поряд з нею впав камінчик, загорнутий у папірець. Красовський мерщій підбіг до вікна, але побачив лише спину солдата, який прожогом тікав. Тоді він умить схопив папірець,

заховав у кипеню, залпом випив чай, щоб трохи отямитись. Коли караульний забрав порожню чашку, пішов собі і десь у кінці коридора залунали голоси,— він розмовляв із кимось,— тільки тоді Андрій Панасович розгладив тремтячою рукою зім'ятий папірець і прочитав написане:

«Солдати Житомирського полку резервного батальйону підполковнику і кавалеру Красовському.

Ваше високоблагородіє! Мерзотники і підлі люди, недостойні благородної назви, виказали Вас, але у нас не всі такі, щоб Вас не розуміли по кровності. Самі Ви зволите бачити, що чотирьох з Ваших листів не дошукались, вони у нас, ми їх напам'ять вивчимо і в інші полки, кому слід, передамо. Спасибі Вам, чесний, благородний страднику, за Вашу любов до бідного солдата і його брата, бідного мужика. Такі офіцери, особливо полковники,— рідкість. Ех, Ваше високоблагородіє, якби Ви зволили бути нашим начальником, куди б ми за Вами не пішли б, якби солдатом у нас у батальйоні опинились, не тільки б Вашу амуніцію, самих Вас на руках носили б. Честь і слава чесному славному страднику підполковнику малоросійському!

Нас, зволите самі бачити, Ваше високоблагородіє, сьогодні мало таких, що Вас по-справжньому розуміють, завтра буде більше половини, а там і всі.

Наші малоросіяниці Вами горді... Щасливо залишатись, Ваше високоблагородіє! Ми за Вас будемо бога молити, щоб господь милосердний допоміг діло скінчити, покірно дякуємо, Ваше високоблагородіє, що і нас, селян, розумним словом не залишили. Житомирці».

Це була нагорода, це був дорогоцінний скарб. Йому хотілося і плакати, і сміятися водночас. Та ані плакати, ані сміятися тут не можна. Треба було стриматись. От коли б цей дорогоцінний скарб передати в спадщину Андрійкові! У цьому листі його виправдання. А сміятися хотілося від цієї безпосередності, рідної щирості. Милі мої! І російських, і поляків багато є таких, що, незважаючи на офіцерський мундир, простягають щирю руку солдатові.

А ці розмови навколо листа, хіба це не записка дальшого взаєморозуміння спільного горя і спільної мети, незважаючи на різну мову. «Сьогодні мало, завтра буде більше половини, а там і всі». Правда, ваша правда, милі мої. Не страшні тепер ані суд, ані найжорстокіший вирок.

На суді він підтвердив усі попередні показання, в які апікогісінько не вплутав із друзів і однодумців, а на питан-

ня, про які наміри він хотів особисто сказати імператору, відповів:

— Причину, що примусила мене взятися за справу, яку уряд вважає злочинною, я вважаю чесною і благородною, а використання війська примусово проти народу вважаю принизливим і тому вирішив краще постраждати, ніж палезити до військового сапу.

Військово-польовий суд при Київському ордонансгаузі виніс такий вирок:

«Військовий суд по обставинах справи із власного зізнання підсудного вважає підполковника Красовського винним: 1) у ношенні замість військового партикулярного одягу; 2) у наявності у себе творів з образливими виразами проти царських осіб і багатьох інших творів, у поширенні яких доказів по справі нема; 3) у підбурюванні нижчих чинів 4-го резервного батальйону Житомирського піхотного полку підкинутими листами до непокори начальству і государеві імператору...»

За все це військово-польовий суд засудив підполковника Красовського до різних мір покарання, а за третій пункт — «до позбавлення дворянської честі, чинів, бронзової медалі в пам'ять про війну 1853—1856 рр., усіх прав маєтності і до смертної кари розстрілом, про що підсудному підполковникові Красовському при відчинених дверях у присутності оголосити»

Малоросійський одяг Красовського передати в Київський ордонансгауз для розпорядження з ним нарівні з іншим його майном...»

Увечері до нього знову приїхав генерал Левкович, хитра бестія, що прагнув вислужитися і в той же час не заплямувати себе в очах суспільства.

Він почав умовляти написати просьбу на «высочайшее имя» про помилування і збереження життя. Красовський категорично відмовився.

Похмури́м осіннім ранком, таким сірим, що здавалося, і сонце не зійде ніколи, на еспланаді Києво-Печерської цитаделі вишикувалися солдати. Посередині височів ешафот. Підїхала карета, звідти вийшов присуджений до страти.

Дроб барабанів мішався з дзвоном, що лунав із дзвіниці Києво-Печерської лаври. Барабани готували до жорстокої смерті. Дзвін скликав до молитов. Споконвіку поєднувалося одне з другим, доповнювало одне одного.

На Красовського одягли саван, підвели його до стовпа, прив'язали, прочитали скоромовкою присуд до смертної

кари. Зараз гримпуть постріли... Але пострілів не було... Він стояв прив'язаний, а вже читали «царську милість» — заміну смертної кари каторгою на двадцять років у Нерчинську і політичною стратою.

Всю огидну комедію політичної страти, ламання шабель над головою на ешафоті, супроводив дроб барабанів та дзвін з Печерської дзвіниці, і за ними Красовський не чув страшного зойку дружини.

Мапа ще на початку осені приїхала до Києва. Вона металась по поліцейських управліннях, прийомних губернатора, прохаючи побачення, вона радилась із Коперницьким і молодими друзями чоловіка про організацію втечі. В Одесі вже готували паспорти, і капітан, що не раз перевозив з-за кордону літературу, обіцяв перевезти втікача. Але план провалився через підлого провокатора і арешти в Одесі.

Напередодні страти все ж таки дали коротеньке побачення. Сиділи мовчки, взявшись за руки. Тільки й міг сказати:

— Бережи дітей. Бережи себе. Передай їм моє благословення, мою безмежну любов. Хай зрозуміють і йдуть чесним шляхом. І ти зрозумій, і спасибі тобі за все, вірна моя, єдина моя.

Вона розуміла. Вона завжди була вірним другом і не нарікала.

Але в час страти, коли чоловік стояв прив'язаний, вона не витримала, вона закричала, заметалася, її підхопили. З одного боку хтось із друзів чоловіка, який прийшов із нею, а з іншого — незнайомий селянський парубок. Він несподівано для себе опишився тут. Приїхав до міста, знайомі потягли з цікавості на таке видовисько — щоб його очі ніколи такого не бачили!

Жінка впала непритомна, її віднесли, і не чула вона, що чоловіка помилювали, що він житиме, хай хоч на каторзі, а житиме.

Вона не чула. І ніколи вже не дізналась про це. Вона збожеволіла.

А хлопець-селяк дивився, не відриваючи очей від засудженого. Солдат скраю перехрестився й прошепотів:

— Це його за те, що листа написав, щоб не йшли солдати селян карати. Свята людина. Підполковник, а за нас, солдатів.

Коли з засудженого зняли саван, пов'язку з очей, він провів рукою по лисій голові, по схудлому обличчю з довгими вусами, оглянувся навколо. І хоч неблизько стояв хлопець від нього, а трохи не скрикнув, бо знав, бачив цього

чоловіка! Тільки хіба він був офіцер? Адже він був простий дядько у вишній сорочці.

— Олешко, ходімо, вже час, — потягнув за руку приятель, котрий привів його сюди. — Та що це з тобою?

Олешко стиснув кулаки.

— Хай вони прокляті, прокляті будуть! — аж заскреготів він.

— Ти, навіжений, тихше, ходімо!

Люди розходилися. Хто кленучи катів, хто хрестячись за душу страдника. А дзвін з високої Печерської дзвіниці калатав, калатав.

На стіні університету св. Володимира 1 листопада 1862 року у великому актовому залі було вивішено об'яву, що скликала «усіх благородних товаришів супроводжувати з Києва засланця Красовського і виявити йому на прощання своє глибоке співчуття».

Об'ява висіла, звичайно, недовго. Перелякані педели її зірвали. Але коли б вона хоч і одну хвилику висіла, усі студенти однаково і за хвилину дізналися б про неї!

Вже збирались купками, гомоніли, скидалися грошима, а особисті знайомі Красовського пішли до улюбленого професора Коперницького.

— І я їду. Я хоч здалека попрощаюсь із ним.

— Що ви? Вам не можна, — захвилювались юнаки. — Ми повинні вас берегти.

— Я піду, — тихо, але твердо мовив професор, і молодь замовкла.

Кого тільки й чого не бачив цей Цепний міст над Дніпром! По ньому везли у заслання Тараса, по ньому несли його труну.

Біля мосту на світанку зібрались студенти, гімназисти, ремісники з Подолу. Зупинився й Олешко, що чортом дихав, бо аж клекотіла в ньому лють. Закутаний шарфом, стояв у юрбі молоді професор Коперницький. Дніло поволеньки, мжичило, було холодно. Вешталась якісь підозрілі людиці, явно філери, але юрба не розходилась. Стояв наряд поліцейських. Досить спокійно. Теж переминалися з ноги на ногу від холоду.

Раптом під'їхав до них жандармський офіцер, віддав наказ, і поліцейська когорта покинула свою варту.

Що? У чім річ?

Хто стояв до них ближче, почув, переказав решті: Красовський захворів, відправку відстрочено. Розпорядження губернатора Гессе.

Усі повернули до міста.

Насправді губернатор з'явився демонстрації на мосту і відправив Красовського без попередження через два тижні, так, що навіть у тюрмі напередодні ніхто нічого не знав. І Красовський не знав.

Він не занепавав духом. Він вірив, що його «хлопчики», його друзі вестимуть справу далі. «Земля і воля» житиме, ростиме.

«Сьогодні мало, завтра буде більше половини, а там і всі». Значить, його вчинок не марний.

Ці думки підтримували його на довгому, холодному і важкому шляху до Нерчинської каторги.

Сорочка, звичайно, загубилась. Може, згнила в ордонансгаузі, може, була подерта на ганчір'я.

Але його дорогоцінний скарб — лист житомирських солдатів — зберігся до нашого часу. Він, правда, не потрапив до рук сина Андрійка, як жадав Андрій Панасович. Його знайшли у військових архівах після Великої Жовтневої революції.

1970

КОБЗАРЕВА ДОНЯ

Тарас Григорович Шевченко повертався з заслання. Уже проплив він майже всю Волгу, уже недалеко майоріли жадачі зустрічі в Москві і в Петербурзі, як несподівано його затримали в Нижньому Новгороді.

Це було прикро, тяжко і навіть страшно після десяти років солдатчини. Начебто і воля, і пема її.

А як хотілося побачити давніх друзів!

Та приїхав на його прохання тільки старий щирий Щепкін, російський славетний актор. А давній друг Пантелеймон Куліш побоявся. З досадою читав Тарас Григорович Кулішевого листа, взяв переглядати книжечки, які той надіслав. Серед них тоненька — «Народні оповідання» — якогось невідомого Тарасові автора Марка Вовчка. Почав читати, і поволи відходили від нього і туга, і сум, і прикра досада. Він не міг відірватися від цієї книжечки. Перед ним, як живі, проходили такі близькі, такі знайомі здавна образи дівчат, жінок, юнаків, сивих дідів, бабусь, немов усі вони жили десь поблизу його незабутньої Кирилівки, і він бачив їх, бачив, знав ще змалку і Одарку, і Олесю, і Горпину, усіх, про кого розповідав автор — Марко Вовчок.

Начебто спокійно, начебто тихим голосом розповідав Марко

Вовчок про кожну дівчину, кожну жінку, і тим трагічніше виявлявся цей образ, тим жахливіше пекло оте ганебне лих — кріпацтво.

А мова! Якою рідною запашною українською мовою володів автор! Немов линули до Тараса Шевченка пахонці барвистих луків, дзюрчання невичерпних джерел, подих вітрів з коханого краю.

А за кілька днів Тарас Григорович дізнався, що автор цієї книжки — молода жінка, Марія Олександрівна Маркович. «Яке піднесене, прекрасне створіння ця жінка, — записав він у своєму щоденнику, ще не бачачи у вічі авторку, але пізнавши душу її з творів. — Конче потрібно написати їй листа і подякувати за завдану радість читання її натхненної книги». І не тільки в щоденнику, в прекрасних віршах втілив він свої почуття. Під враженням цих оповідань він присвятив їй вірш «На панщині пшеницю жала».

Так, цю книгу «Народні оповідання», що відразу привернула увагу всіх письменників, усіх передових людей того часу своїм рішучим протестом проти кріпацтва, свавілля панства, проти знуцання над людиною і в той же час полонила своєю сердечністю, чарівною красою української мови, написала двадцятитрьохрічна жінка — Марія Олександрівна Маркович.

Хто ж вона була?

Вона народилася в сім'ї небагатих дрібних дворян Вілінських у селі Єкатеринівці Єлецького повіту Орловської губернії 24 грудня 1834 року.

Батько, майор у відставці, коли ще був на військовій службі, перебував і на Україні, і маленька Маша чула; як співав він старовинні українські пісні.

У Маші було двоє молодших братів — Дмитро і Валер'ян. Мати їхня — лагідна, досить освічена жінка, сама вчила дітей змалку французької мови, музики. Коли Маші виповнилось сім років, сім'ю спіткало велике горе — помер батько.

За деякий час мати вийшла заміж вдруге, але щастя і спокій назавжди покинули цю сім'ю, яка досі жила мирно, дружно, не завдаючи лиха іншим. Принаймні селяни ніколи злим словом не згадували Машиних батьків. Сама Маша змалку звикла з увагою і теплом ставитись до людей. Завжди їй хотілося вигородити кожного, заступитися. Брат згадував, коли хто з служниць розіб'є якийсь посуд, Маша завжди казала, що це вона розбила. Мати дивувалась: «Ніхто стільки посуду в домі не б'є, скільки Маша». Але Маша знала, що їй-то нічого не буде.

Круто змінилось життя, коли в домі з'явився вітчим — брутальна, тупа і зла людина. Він пиячив, гуляв, бешкетував на очах у дітей, програв у карти невеличкий маєток Вілінських.

Вітчим так жорстоко поведився з кріпаками, що один з них, кравець Михайло, трохи не вбив його. Маша, бачачи все це, дедалі більше розуміла весь жах, безвихідність, безправність кріпацького життя, і з того часу почала рости в ній ненависть до пригнічення людини людиною, до панського свавілля, до несправедливості.

Мати була в розпачі: що робити? Як гірко вона пам'ялася, гадаючи, що з чоловіком їй легше буде поставити дітей на ноги. Виявилось, що сім'я лишилася майже без коштів, а дітей, особливо Машу, дівчинку розумну, спостережливу, чуйну, просто неможливо було тримати в такій атмосфері пияцтва, картярства.

Машу віддали до Харківського жіночого пансіону, їй минав тоді одинадцятий чи дванадцятий рік.

У пансіоні провела вона небагато часу.

Пізніше одна подруга по пансіону згадувала: «Я пам'ятаю здоровесеньку, гарненьку, так само невеличку дівчинку. Вона мала одвертий вигляд, чимало натурального, безпосереднього і цим надто відрізнялася від усіх інших. Крім того в неї були чудові густі русьві коси, що їх вона, всупереч пансіонським правилам, мала звичай часто спускати... Я пам'ятаю також, що їй було ніяково і сумно в її сфері, що її незабаром забрали...»

На канікули вона не їздила додому. Мати не хотіла, щоб дівчинка була свідком жахливого життя дома. Маша часто і подовгу гостювала в невеличкому маєтку своєї тітки, двоюрідної сестри матері — Варвари Дмитрівни Писаревої.

У родині Писаревих панувала зовсім інша атмосфера. До молодшого брата Варвари Дмитрівни часто приїздили гостювати товариші — харківські студенти. Усі цікавилися книгами, наукою, серйозними питаннями життя, читали журнали, ставили хатні вистави.

Варвара Дмитрівна, як тільки могла, дбала про освіту дітей, особливо свого улюбленого сина Миті. Це був надзвичайно розумний, щирий, правдивий до фанатизму хлопчик. Мати постійно тлумачила дітям, що головне в житті — знання, наука, що це найбільше багатство.

Митя був на шість років молодший за Машу Вілінську, але з ним, ще хлопчиком, таким жадібним до всяких знань, було завжди цікаво розмовляти. В усьому він хотів сам розібратися, мати свою думку. Вчився він блискуче. Чотир-

надцяти років Митя Писарєв уже витримав іспит до Петербурзького університету.

У Писарєвих Маша почувала себе незрівнянно краще, ніж удома. Власне «дома» у неї не було. Життя по родичах могло виховати в двох напрямках, як то часто траплялося. Можна було за хліб, за ласку стати догідливою, тихою, слухняною, дивитися на все очима «благодійників», а можна було і попри все зберегти власну гідність, незалежність думки. Та щоб це зберегти, треба було бути твердою, дещо замкненою, дещо гордою.

Маша пішла по цьому другому напрямку. Вона не хотіла дивитися чужими очима, жити з чужих рук. Вона і в родичів даром хліба не їла. Коли їй пішов 17-й рік, вона оселилась в Орлі, у тітки по матері — Катерини Петрівни Мордовіної, але не як родичка, а як гувернантка і вчителька тітчиних дітей.

У тітки Мордовіної був справжній провінційний літературний салон. Всіх примітних, гідних уваги людей Орла, усіх більш-менш визначних осіб з літературного та містечкового світу, що приїздили в місто, вона намагалась затигти у свій салон, прийняти в своєму найбагатшому в Орлі домі.

У тітчиному салоні читали літературні новини, які з деяким запізненням доходили до провінції, а найбільше — говорили, говорили. Маша рано зрозуміла ціну усім пустопророжнім балачкам, зрозуміла ціну людям, таким далеким від справжньої роботи, від народу, від його дійсного страждання і лиха. Проте вона стрічалась і з цікавими людьми — приходили вислані студенти, бував там і Опанас Васильович Маркович, якого заслали в Орел після розгрому Кирило-Мефодіївського братства.

Опанас Маркович став одразу примітною і цікавою постаттю на фоні орловського товариства. Це був ще молодий чоловік, захоплений українською старовиною, невтомний збирач народної творчості, гарний собою, прямодушний, з прекрасним голосом, але зовсім нездібний організувати будь-які зручні звичайні умови власного життя. Усіх вабив до себе його ореол братчика Кирило-Мефодіївського товариства, особисто знайомого з Кобзарем — Тарасом Шевченком.

Звичайно, він різнився від решти. Звичайно, тітка Мордовіна запросила і його в свій салон. А в цьому салоні його найдужче зацікавила і привабила така несхожа на всіх провінційних панночок дівчина, без кокетування, без краплі манірності, дуже гарна, з короною товстих кіс на голові і з великими блакитно-сірими очима, що строго і прямо диви-

лись, немов питаючи: «А ти знаєш, як треба жити по-спражньому?»

Він їй розповідав про свою рідну Україну, про волелюбний скривджений край, його історію, сивнену боротьбу, співав мелодійні українські пісні. Все це захоплювало її юну душу, що не терпіла ніякого насильства, так жадала простору, діяльності.

Він розповідав про Кирило-Мефодіївське братство і як з'явився у них Кобзар — незвичайний поет, художник Тарас Шевченко, справжній народний геній, кров від крові і плоть від плоті свого народу. Він був не тільки поет і художник, він був борець, революціонер, не знав меж ані в любові до пригночених, ані в ненависті до панів, до царя і постраждав найжорстокіше за всіх братчиків.

Опанас Маркович приніс невеличку книжку — «Кобзар», читав напам'ять заборонені Шевченкові твори — «Кавказ», «Посланиє», «Соп». І Україна, і її поет-борець за волю повставали в такому піднесеному романтичному ореолі!

Опанас розповідав і сам не здогадувався, яким насінням засіває живу душу. якими рідними, привабливими стають Маші і його мова, і Україна, і її надзвичайний Кобзар... Щирою дружбою і довір'ям проймалася вона до нового знайомого.

В Машу було багато закоханих, і, можливо, тітка планувала інші цікаві й вигідні партії, але Маша дала згоду одружитися Опанасові Марковичу.

Її не лякали ані труднощі життя, ані непевність становища.

А труднощі з непосидючим, непристосованим до звичайного, «як у всіх», налагодженого життя, незвичним до систематичної роботи, а ще дужче до якоїсь «служби» Опанасом були досить великі. Скільки тих «служб» і місць змінив він за короткий час! Жили вони і в Чернігові, і в Києві, і в Качанівці, і знову в Києві. Одержував він платні мало, а то інколи і зовсім був без роботи. У Києві довелося їм жити на околиці, на Куренівці, в простій селянській хаті. Народилася у них дівчинка, але незабаром померла, потім народився син Богдан.

Молода жінка не нарікала на життя. Разом з чоловіком мандрувала вона по селах, коли він збирав пісні, любила сама бувати поміж селян, та й Куренівка мало чим різнилася тоді від села. Марія легко сходилася з простим народом, особливо жінками, вислуховувала їхні біди, пізнавала їхнє життя.

А життя простого народу було жорстоке, трудне і злиденне.

Невдала Кримська війна, що тільки минула, найбільшим тягарем лягала на народ, який і так конав у кріпацтві. Чекали реформи — скасування кріпацтва, як світу ясного, ждали волі.

Змалку бачила Марія і розбещеність панів, і поневіряння підлеглого їм люду, а тепер ще глибше відчувала вона несправедливість, віковичне лихо, що занепащало життя тисячам людей.

Як до рідних сестер, приглядалась вона до дівчат, до молодих і старих жінок, і нестерпно боляче було їй за гірку долю кожної. З увагою і пошаною ставилась Марія до глибоких і щирих почуттів селянок, з захопленням слухала сумні чарівні пісні, переймала барвисту, запашну українську мову.

Ще змалку Марія була надзвичайно здібна до вивчення мов — досконало володіла французькою, якою часто розмовляла з матір'ю і в сім'ї Писаревих, пізніше знала добре польську, вже дорослою чудово вивчила англійську, німецьку, італійську. Але найріднішою їй стала українська.

Глибоке знайомство з народом у неї відбулося саме на Україні, і Україну вона вважала своєю батьківщиною, хоча дуже любила і російську мову і російську літературу, і поросійськи писала також оповідання і повісті.

Та перші свої оповідання написала по-українськи і українською мовою вчила розмовляти з народження маленького сина.

Коли ж вона почала писати, творити?

...Тоді вона жила з Опанасом Марковичем в невеличкому місті Немирові на Вінничині, де Опанас Васильович одержав посаду вчителя географії в хлоп'ячій гімназії.

У гімназії підібрався гурт молодих культурних учителів. Жили «комуною». Опанас Васильович один серед них був жонатий, тому господарювала Марія Олександрівна, яку всі вони просто обожнювали за щирість, розум та й що ховати — за чарівну привабливість.

Вечорами влаштовували читання, готували аматорські вистави. Поставили «Наталку Полтавку» Котляревського в гімназії, підбравши і оркеструвавши самостійно музику. Тоді ще не було чудесної опери Миколи Лисенка, яку ми всі так добре знаємо і любимо. Марія Олександрівна діяльно допомагала і як «костюмер».

Молоде товариство захоплювалось літературою, слухало розповіді Опанаса Васильовича про гаряче любимого Кобзаря.

Який же захват охопив усіх друзів, коли вони дізнались, що Марія Олександрівна, Марковичева дружина, написала сама оповідання!

Опанас Васильович пишався своєю дружиною, допомагав їй і дивувався водночас. «Талан», — казав він. «Талан», — підтверджували щирі друзі.

Певне, давно вирували в ній творчі струмені, накопичувались думки, образи, росло захоплення щирим людським теплом, що знаходила вона в душі найпригніченішого бідолахи, росло обурення проти тяжкої долі народу, ненависть до несправедливості, яка панувала. Все це вилилось в ті народні оповідання, що примусили плакати читачів, здивуватися досвідчених письменників. Славетний російський письменник Іван Сергійович Тургенєв зацікавився ними і поставив своє ім'я як перекладач на російському виданні, бо сам ретельно зредагував переклад і написав передмову. З того часу Іван Сергійович взагалі стежив за творчістю Марка Вовчка і між ними виникла справжня щира дружба.

Як до друга і соратника поставилися до неї найпередовіші люди того часу — великі письменники і борці Герцен, Добролюбов, Чернишевський, Некрасов, Писарєв...

Перша книжка під назвою «Народні оповідання» була підписана псевдонімом «Марко Вовчок». Марія Олександрівна не хотіла, щоб читачі відразу взнали, що оповідання написала жінка.

«Народні оповідання» вийшли у 1857 році — рік, коли Тарас Григорович Шевченко був звільнений з заслання.

Навесні 1858 року нарешті Тарас Григорович повернувся до Петербурга. Коли до столиці мали приїхати Марковичі, Тарас Григорович вирішив, що треба щиро привітати чудесну українську письменницю і запропонував зробити їй подарунок. Він сам, на подив усім, вибирав у крамниці золотий браслет.

Та найдорожчим подарунком був його вірш, написаний на пам'ять про день знайомства, першого побачення в Петербурзі в січні 1859 року:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;

І виблагав. Господь послав
Тебе пам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сила молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи мов побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

На своєму «Кобзарі», передаючи його Марії Олександрівні, він написав: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович рідний і хрещений батько Тарас Шевченко».

З такою безцінною спадщиною вона йшла своїм творчим шляхом далі...

1965

ТАРАСОВА ВЕРБИНКА

Вербі попад сто років. Навколо неї виріс великий сад, і казахські піонери, хлопчики і дівчатка, з гордістю показують її і розповідають:

— Це перше дерево в цьому саду. Його посадив тут великий поет Тарас Григорович Шевченко. Коли везли Тараса Шевченка в заслання, по дорозі у місті, на березі Каспійського моря, і підібрав він гілочку верби. З нею за пазухою переплив він човном море і увіткнув на подвір'ї форту. Голим і порожнім було подвір'я, і навколо самі піски. І виросла з тої гілочки, бачите, яка велика, крислата верба. Бачите, скільки пагінців дає вона. Це Шевченків сад, Шевченкова верба, і ми вчимося в школі імені Шевченка.

Багато людей приїждять подивитись на ті місця, де копав у засланні наш Кобзар, подивитись на ту вербу, що й досі росте. Її оберігають і старі і малі. І от кілька років тому на шевченківські свята приїхали туди поети й письменники з України, взяли кілька пагінців тієї дорогої для нас Тарасової верби і привезли з Казахстану, з берега Каспійського

моря, на Україну. А один пагонець — крихітна вербинка зробила ще довшу подорож. Я розповім вам про неї.

Нас була невеличка група туристів з України. Вранці ми були ще в Москві, а увечері вже підлітали до великого міста в Канаді — Монреалю. Ми всі почували себе добре, але хвилювались за маленьку зелену мандрівничку, яку весь час тримала на руках наймолодша серед нас — Неля.

— Ну, як вербинка? Не зів'яла?

— Все гаразд! Я її полила, вона свіжа і, мені здається, ще трошки підросла.

Так, у горщичку з землею ми везли з собою маленький пагонець від славної Тарасової верби. Разом з нами вербинка пролетіла над Данією, Бельгією, Францією, над Атлантичним океаном. І от уже Неля обережно сходить з нею по трапу з літака. Ми на монреальському аеровокзалі. Тут, як скрізь за кордоном, — перевірка паспортів і речей. Ми спокійні. Ми — радянські туристи, не веземо нічого недозволеного в чужу країну, і навіть наша маленька вербичка має свій власний паспорт. Його видав на неї Ботанічний сад. Але що це? Саме її, зелену крихітну рослинку, не пропускають у Канаду! Ми схвильовано з'юрбилися коло розгубленої Нелі, схвильовано просимо перекладача пояснити — ми веземо вербинку в подарунок нашим землякам — українцям у Канаді. Але службовці невмолимі. Рослини, насіння квітів забороняють перевозити через кордон, щоб не перенести якоїсь рослинної хвороби.

— Але ж от її паспорт, довідка вчених Ботанічного саду, що наша вербичка цілком здорова.

Ні, нічого не допомагає. Тоді ми просимо принаймні зберегти її до нашого від'їзду.

— Поливайте її, будь ласка, а за два тижні ми повертатимемося і заберемо її додому. Для нас це дуже дорога рослинка.

Нам обіцяли. У Монреалі ми затримались і хоча з цікавістю розглядали незнайоме місто, усі були прикро вражені подією з вербинкою і раз у раз згадували її. Другого дня увечері ми їхали далі. Ми вже стояли з речами коло автобуса, коли біжить наш поет, який саме й привіз вербичку з Казахстану, махає руками і кричить:

— Дозволили везти вербичку! Почекайте! Попросіть не відправляти автобус! Нелю! Мерщій за вербичкою!

Ви увянути не можете, як ми зраділи! Всі жінки хотіли поцілувати тендітне зелене листячко, але Неля, звичайно, не дала, вона притискувала до себе горщичок, як мале дитя.

Але ще важче вам уявити, яка радість була на святі в канадському містечку Палермо, коли зустрілися там біля пам'ятника Кобзареві з нашими земляками-українцями. Їх зібрались тисячі. І кожному хотілось поговорити з нами, розпитати.

Один старий-престарий дід казав:

— Ви — немов ластівки з рідного краю, з якого ми давно, ще задовго до Жовтневої революції, поїхали через злидні, голод, безземелля, знущання панів. Я був тоді зовсім малим хлоп'ям. Довгі місяці, немов худоба, пливли ми, загпані в трюми океанських пароплавів, конали від задухи, хворіли, переносили морські шторми та бурі. Нам обіцяли в Канаді золоті гори, але довелося нам тяжко працювати — корчувати ліси, висушувати болота. Ми наймалися на найтяжчу чорну роботу, спали на голій землі просто неба. Ми не розуміли мови тутешніх, а вони не розуміли нас і казали глузливо, що й народу такого нема — українців, і країни такої нема — України. Та хоч батьки наші темні, убогі селяни, але відповідали вони: «А хіба ви не чули про Кобзаря — Тараса Шевченка? Він народився на Україні, він писав українською мовою, як же нема такого народу і такої країни, коли була там така велика людина? І боровся Тарас за всіх знедолених і трудящих на світі». Вечорами збирались діди і батьки і читали нам, дітям, напам'ять вірші Тараса, щоб не забували ми рідної мови, рідного краю. Своєю працею, своєю старанністю, своїми мозолястими руками добували собі прибульці і життя і повагу усіх, хто працював. З багатьох країн переселялись до Канади бідняки — і ми бачили — усі, хто працює: і тутешні і прибулі, завжди порозуміються між собою. І коли ми почули про Жовтневу революцію, про те, що і на Україні Радянська влада, серця наші сповнилися гордістю і ще палкішою любов'ю до батьківщини. — Так розказував нам старий наш земляк.

Нас обступили, нас вітали, цілували і ті, що пам'ятали рідний край, і ті, що народилися вже тут і тільки мріяли побувати на Радянській Україні, побачити Київ, Тарасову гору. І от навколо пам'ятника Кобзареві запанувала врочиста тиша. Тільки далеко ген-ген лунав голос нашого поета, який привіз вербичку з Казахстану. Він розповідав патхненно і зворушено, як посадив Тарас у засланні вербу і тепер ми привезли її пагонєць сюди, в Канаду, до своїх братів і сестер українців в знак любові і дружби, і ніякі простори, ані гори, ані океани не роз'єднають не тільки нас — дітей України, а трудящих усього світу, які жадають миру і

дружби, які борються за життя, коли не буде війни і свар, а на оновленій землі, як писав Тарас, — врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі.

І ми посадили там Тарасову вербичку. І діти — хлопчики і дівчатка — обіцяли доглядати її і просили передати дітям Радянської України, всього Радянського Союзу, їхній привіт.

1962

З М І С Т

НАД ВОЛГОЮ

Первачки в Ульяновську	4
Новорічна ялинка	6
Над Волгою	14

У ПЕРШОМУ КЛАСІ

Галочка	22
Сороки	27
Питання	31
Бабуся	33
Вітя	35
Повний рік	39
Веселим літом	42
Друг Марс	47

БУДЬ ВІРНИМ БОМУ, ПОНЕР!

Школа	52
Пошта прийшла	58
Подарунок	66
Молодша сестричка	69
Дочка	77
Черешепька	83
Таємниця	91
Дівчатка	100
Віктуар	106

ПРО СТАРУ ШКОЛУ

Ялинка	120
------------------	-----

З НАШОГО ДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

Друкар книжок: небачених	136
Богдан Хмельницький	159

БЕЗСМЕРТНІ ІМЕНА

Улюблений казкар	198
Черевички	209
Паличка казкаря	215
Сини людства	221
Маленьким про великого Тараса	250
Вербова гілка	263
Вишита сорочка	271
Кобзарева доня	282
Тарасова вербника	295

Іваненко О. Д.

I-18 Твори в п'яти томах. Т. другий: Повісті, оповідання, нариси. Для мол. та серед. шкіль. в. / Худож. В. А. Євдокименко.— К. : Веселка, 1984.— 300 с., іл.

До другого тому творів української радянської письменниці, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки увійшли оповідання про В. І. Леніна, про школу, про долі дітей у роки Великої Вітчизняної війни, нариси, а також історичні повісті «Друкар книжок небачених» та «Богдан Хмельницький».

I $\frac{4803010200-118}{M206(04)-84}$ 220.84.

У2

Оксана Дмитриевна Иваненко
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ПЯТИ ТОМАХ
Том второй

Повести, рассказы, очерки
(На украинском языке)

Для младшего и среднего
школьного возраста

Художник
Василий Андреевич Евдокименко
Киев «Веселка»

Редактор Н. Ю. Мельничук
Художній редактор В. Ю. Тернавський
Технічні редактори Л. Д. Макарчук, Л. В. Маслова
Коректори Л. В. Островська, М. В. Путря

Информ. бланк № 3113.

Здано на виробництво 12.12.83. Підписано до друку
06.04.84. Формат 84×108^{1/2}. Папір друк. № 1. Гарнітура
звичайна нова. Друк високий. Умовн.-друк. арк.
15,96 + 4 вкл. (0,42) = 16,38. Умовн. фарб.-відб. 17,85.
Обл.-вид. арк. 17,47 + 4 вкл. (0,54) = 18,01. Тираж
50 000 пр. Зам. № 3—3364. Ціна 1 крб. 10 н.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфмаш», 252057, Київ-57, Дов-
женка, 3.

*Видавництво «Веселка»
засноване в березні 1934 року*

*Щороку випускає 240—250 видань
загальним тиражем
41 мільйон примірників.*

*Видає
українську літературу —
радянську і дожовтневу,
літературу народів СРСР
та країн соціалістичної співдружності,
твори прогресивних письменників світу.*

*Перекладає
літературу з 49 мов народів СРСР
і 40 мов зарубіжних країн.*

*Експортує
книжки майже в 100 країн світу.*

